

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA FARS/İRAN TARİH YAZICILIĞININ
ŞEHNÂMECİLİK KURUMU ÖZELİNDE ETKİ BOYUTU

Doktora Tezi

Netham İZZADDİN M. ALİ

ANKARA – 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA FARS/İRAN TARİH YAZICILIĞININ
ŞEHNÂMECİLİK KURUMU ÖZELİNDE ETKİ BOYUTU

Doktora Tezi

Netham İZZADDİN M. ALİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Eyüp BAŞ

ANKARA – 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA FARS/İRAN TARİH YAZICILIĞININ
ŞEHNÂMECİLİK KURUMU ÖZELİNDE ETKİ BOYUTU

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Eyüp BAŞ

Tez Jürisi Üyeleri

İmzası

1- Prof. Dr. Eyüp BAŞ

.....

2- Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

.....

3- Doc. Dr. Muzaffer TAN

.....

4- Doc. Dr. Mustafa Necati BARIŞ

.....

5- Doc. Dr. Nurullah YAZAR

.....

Tez Savunma Tarihi: 18.01.2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Eyüp BAŞ danışmanlığında hazırladığım “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Fars/İran Tarih Yazıcılığının Şehnâmecilik Kurumu Özelinde Etki Boyutu” başlıklı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bütün bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak danyandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

14.02.2023

Netham İZZADDİN M. ALİ

ÖNSÖZ

Fars/İran tarih yazıcılığının bir ürünü olan şehnamecilik, XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı edebiyat hayatı ve tarih yazıcılığında önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu tarih yazıcılığının Osmanlı tarih yazıcılığı üzerindeki etkisi, bu tarih yazıcılığının bir ürünü olan şehnâmeciliğe yansması ve ayrıca Fars tarih yazıcılığının oluşumunda payı olan etkenler doğal olarak alanla ilgili herkes tarafından bir merak konusu olmuştur. Doktora ders döneminde aldığımız Osmanlı dönemi tarih yazıcılığı dersleri aynı merakın bizde de oluşmasına sebep oldu. Bu nedenle söz konusu etkinin boyutu üzerine bir tez hazırlamayı uygun bulduk.

Öncelikle şehnameciliğin bir yazın türü olarak ortaya çıkışındaki faktörleri belirleyip Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı tarih yazıcılığına hangi yollarla nüfuz ettiği, nasıl etkilediği incelendi. Bu etkilerin arasında Farsça eser kaleme alan müelliflerin, mezhebî yahut siyasi nedenlerle vatanlarını terk edip Osmanlı'ya sığınmalarının ne derece etkisi olduğu özellikle ele alınarak sosyal, dinî ve siyasi sebeplerin tesiri değerlendirildi. Araştırmamızda, Fars/İran tarih yazıcılığının Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir tür olarak şehnâmecilik üzerindeki etkisini, ortaya çıkışındaki rolünü ve bu türün doğuşu ile kültürler arası etkinin yayılımını tüm boyutları ile ele alarak tarih sahnesinde coğrafyaların kesişmesine sebep olan bu edebî etkileşim tespit edilmeye çalışıldı.

Osmanlı tarih yazıcılığı alanında gerçekleşen tüm başarıları Fars/İran tarih yazıcılığına matuf kılmaya çalışanlar mevcuttur. Ancak bu metodun temelinde İslâm-Arap geleneği olduğunu unutmamak gerekir. Meseleyi çok yönlü kozmopolit bir yapıda ele almak isabetli olacaktır. Yakın coğrafyaların, müşterek inançların, ortak tarihin ürünü olan tarih yazıcılığına etkisi ve görünen unsurların baskın yönü herhangi bir millete bağlı olmaksızın müspet ortaklık bağlamında, tarihsel neden ve sonuçlar ile ele almak doğru bir yaklaşımı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde şehnâmelerde kullanılan dil umumiyetle Farsça olmasına rağmen yazarlar yüksek edebiyat yeteneğine sahip olan, iyi derecede Farsça ve Türkçe bilen, Osmanlı Devleti'nin hassasiyetlerinin farkında olan çoğunlukla Türk asıllılardan seçilmiştir. Şehnâme yazma metodu yalnızca Türklere aittir ve başkasının bunda hiçbir rolü veya katkısı yoktur demek gerçeklerden ne kadar uzaksa, bunların hepsi Fars/İran medeniyetinin bir ürünüdür demek de hakikatten o kadar uzaktır. Bu çalışmada bahsedilen gerçekliklere aykırı yaklaşımlardan arınarak konuyu ilmî perspektifte en detaylı yönleriyle ele almak tezimizin hedefidir.

Bu vesile ile bu konuyu seçmemde yardımcı olan, yol gösteren, sıkıntılı anlarda çözüm üreten değerli danışman hocam Prof. Dr. Eyüp BAŞ'a minnet ve şükranlarımı bildiririm. Bu süreçte desteklerini esirgemeyen bütün bölüm hocalarıma saygı ve hürmet göstermeyi bir borç bilirim. Tez boyunca yazmış olduğum metinleri imlâ hatalarından arındırarak teknik açıdan düzenleyen Feyza KAPLAN'a ve Nida Merve ÖZTÜRK'e canıgönülden teşekkür ederim. Ayrıca kullanılan kaynakların İngilizce tercümelerinde bana yardımcı olan sayın Nurçin ÜNLÜ'ye de müteşekkirim.

Hayatımın iniş çıkışlarında, sevinçli ve hüznü günlerimde sabırla bana eşlik eden değerli eşime ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Netham İZZADDİN M.ALI

Ankara 2023

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

BCA : Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

h. : Hicrî

Haz. : Hazırlayan

İA. : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

Krş. : Karşılaştırınız

M. : Milâdî

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

ö. : Ölümü

R. : Rûmî

s. : Sayfa

S. : Sayı

Sad. : Sadeleştiren

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Thk : Tahkik

t.y. : Tarih Yok

y.y. : Yayın Yeri Yok

[?] : belirsiz

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN EVRENİ	1
1. Amaç/Problem.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
2. Kapsam/Sınırlılık	1
3. Yöntem	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
4. Literatür	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
B. OSMANLILARDA TARİH YAZICILIĞININ OLUŞUM VE ETKİLEŞİM SÜRECİ.....	5
I. BÖLÜM: FARS/İRAN TARİH YAZICILIĞININ OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİNDE ŞEHNÂMECİLİK GELENEĞİ	23
1. İslâmiyet Öncesi Fars/İran Tarih Yazıcılığı	24
2. İslâmiyet Sonrası Fars/İran Tarih Yazıcılığı	29
3. Fars/İran Tarih Yazıcılığına Arapçanın Etkisi	38
4. Fars/İran Tarih Yazıcılığında Şehnâme Yazma Geleneği	46
5. Fars/İran Tarih Yazıcılığında Şehnâmeciliğin Kurumsal Tecrübesi	60
II. BÖLÜM: OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA FARS/İRAN ETKİSİ	73

.1	Şehnâme Türü Özelinde Etki	74
2.	Şehnâmecilik Kurumu Özelinde Etki	79
a.	Osmanlıda Şehnâmeciliğin Kurumsallaşması	81
a.	1. Alınan Kararlar	82
a.	2. İşleyiş.....	83
a.	3. İmkanları.....	84
b.	Şehnâmecilik Kurumunda Görevlendirilen Şehnâmeciler	86
b.	1. Fethullah Ârif Çelebi	86
b.	2. Eflâtûn-i Şîrvânî.....	112
b.	3. Seyyid Lokman.....	118
b.	4. Tâlikîzâde Mehmed Subhi.....	131
b.	5. Hasan Hükmi	140
c.	Şehnâmecilik Tecrübesinin Sona Ermesi.....	146
3.	Fars/İran Şehnâmeciliğinin 15. ve 16. Yüzyıllardaki Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri	
	150	
SONUÇ		Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
KAYNAKÇA		176

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN EVRENİ

1.Amaç/ Problem

Osmanlı tarih yazıcılığı, ilk dönemlerinden beri Fars/İran tarih yazıcılığından büyük ölçüde etkilenmiştir. Osmanlı tarihiyle ilgili yazılan eserlerin en önemli örneklerinin Farsça kaleme alındığı görülmüştür. II. Bayezid döneminde Farsça saray, şiir, edebiyat ve tarih sahalarında başat dil olarak kullanılmıştır. Farsça dili Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde konumunu ve önemini korumuş, bu dilde önemli tarihî eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı tarih yazıcılığında İran tarih yazıcılığı öncü konumuna gelmiştir. Osmanlı tarihçileri İran'ın büyük tarih yazarlarının izinde giderek onların tarih yazıcılığını örnek almakta sakınca görmemişler, başta Ata Melik Cüveyni (ö. 681/1283), olmak üzere Vassâf Şîrâzî (ö. 730/1329), Reşiddin el-Hemadânî (ö. 718/1318) ve Şerafeddin Yezdî (ö. 858/1454) gibi önde gelen tarih yazarlarının yazdıkları eserlerden etkilenerek onların metodunu kendi havzalarında kullanmışlardır.

Fars/İran tesiriyle o kültürden ödünç alınan ve Osmanlı Devlet sisteminde kullanılan benzer idârî kavramları, bürokrasi terimlerini, makam vasıflandırmalarını tarihsel planda bulmak mümkündür. Örneğin; şehnâmenüvisi kelimesinin Osmanlı'daki karşılığının şehnâmecilik, vakanüvis kelimesinin karşılığının ise vakanüvislik olması gibi. İran kültürünün etkisi Osmanlı tarih yazıcılığıyla sınırlı kalmayıp, Osmanlı Devleti'ndeki dinî, askerî ve siyasi alanlarda kullanılan kavram ve terimlerin şekillenmesinde de etkisi olmuştur.

Türk kökenli idareciler tarafından kurulan bir devlet olarak Osmanlı'nın Fars dili, edebiyatı ve kültürünün etkisinde kalması birçok araştırmacının zihninde soru işareti oluşturabilecek bir konudur. Fars dilinin etkisi ve nüfuzunun Oğuz boyunun kayı aşiretine

mensup olan Osmanlı Devleti ve kurucuları tarafından İran'dan fersahlarca uzak olan topraklarda bu kadar yayılması, kullanımının geniş kitlelere bu kadar ulaşması üstünde durulması gereken bir meseledir.

Fars dilinin kullanımı o kadar yayılmıştır ki, ilmî çevrelerde yazarlar, siyasiler, şairler ve hatta sultanlar tarafından terennüm edilen bir dil hâline dönüşmüştür. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinde şehre ayak basar basmaz şu Farsça şiiri okuması bu anlamda dikkate değerdir:

بوم نوبت می زند بر طارم افراسیاب
پرده داری می کند در قصر قیصر عنکبوت¹

Bu dil zaman içerisinde yükselişine devam etmiştir. Öyle ki, Kemalpaşazâde Arapçadan sonra Farsçanın en üstün dil olduğu hakkında bir risale kaleme almıştır.² Bu dilin ne kadar derinlere sızıp bir nevi kutsallaştığını muhtelif çalışmalar nezdinde böylece görmüş oluyoruz. Tarihsel gelişim içerisinde edebiyat sahasında Farsçanın Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca etkin olduğunu ve böylece Osmanlı tarihini anlamak için adeta Farsçayı da bilmenin bir zorunluluk hâline geldiğini kabul etmek gerekmektedir.

Farsça, tarih yazımının yanı sıra edebiyat, şiir, hikâye ve muhtelif eserlerin kaleme alınışında tercih edilen öncelikli dillerden biri olmuştur. Aynı zamanda tasavvuf, kelim, felsefe gibi alanlarda da temel kitaplar çoğunlukla Farsça yazılmıştır. Farsçanın Osmanlı sosyal hayatında adabımuâşeret ve günlük konuşma dilini de derinden etkilediği söylenebilmektedir. Bu durumun etkisi XIV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı'nın son dönemine kadar azalsa da devam etmiştir. Her ne kadar bu süreçte Türk dilinde büyük eserler kaleme alan ââimler ve

¹ *Bum nevbet mizened der târem-i efrâsiyâb/Perdedari mikoned der kasr-ı kayzerAnkEbût*. Tercümesi: Efrasiyab'ın sarayında da baykuş geziyor/ Kayser'in kasrında örümcek perdedarlık (kapıcılık) yapıyor. Bkz. Muhammed Emin Reyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi Der Kalemroy Osmani*, (Tahran: Pajeng Yayınları, 1990),149.

² İsmail Bayer."Kemal Paşazade'nin Fî Fadileti'l-Lisâni'l-Fârisî Adlı Risalesinde Fars Diline Ait Görüşleri". *Mütefekkir* 2 / 3 (Haziran 2015): 177-181 .

Türkçeyi destekleyen sultanlar olmuşsa da Fars dili âlimlerin ve müelliflerin tercihi bakımından her zaman üstünlüğünü korumuştur demek mümkündür.

İran edebiyatının ünlü şairi Firdevsî'nin (ö. 411/1020 [?]) *Şehnâme* adlı eseri, daha sonraları Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yaşamış Türk şairlerine ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak Osmanlı padişahları, saraylarında devrin ünlü tarihçilerini, kendi dönemlerindeki önemli olayları şehnâme tarzında yazmakla görevlendirmişlerdir. Böylece Osmanlı padişahları adına Farsça veya Türkçe olarak şehnâme yazmak yaygın hâle gelmiş ve “şehnâmecilik” denilen bir edebî tür ortaya çıkmıştır.

Şehnâme yazımının dili genel olarak Farsça olmakla beraber Türkçe dilinde de yazılan eserler mevcuttur. Şehnâmecî Ârifî'nin yazmış olduğu 60.000 beyitlik eser bir şaheser hüviyetindedir ve Türk kökenli bir yazar tarafından Fars dilinde yazılmıştır.

O hâlde Fars/İran etkisinin Osmanlı tarih yazımı üzerinde bu kadar tesirli olması ve tercih edilmesi herhangi bir sorun oluşturmuş mudur? Oluşturmuşsa bunun boyutları nelerdir?

İran/Fars tarih düşüncesinin tarihsel kökenlerinde İbnü'l-Muaffak'ın da olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İslâm tarihi yazımı, düşünce sistemine ilk dönemlerde ne ölçüde nüfuz etmiştir? Özellikle Taberî ve Dîneverî gibi büyük tarihçiler üzerindeki etkisi hakkında kesin bir yargıya varılamaması Osmanlı tarih yazıcılığı üzerinde etkili olmuş mudur? Eğer olduysa bu hangi boyutta olmuştur?

Ayrıca şehnâme araştırmalarının Anadolu'daki kökleri ile İran ve Horasan'daki kökleri arasındaki bilgi ve veri paylaşımı hangi boyuttadır? Herhangi bir eksiklik veya kopukluk olmuşsa, bu durum hangi sonuçlara yol açmıştır? Bilindiği üzere, bilgi ve veri olmadan elde edilen sonuçlar eksik ve yetersizdir.

Şehnâme'nin arka planında bulunan efsanevi ve tarihsel kahramanlar genel olarak düşüncüyü nasıl etkilemiştir? Bu kahramanların *Şehnâme*'nin yapısı üzerindeki etkileri nelerdir?

Bütün bu faktörlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi ve Osmanlı tarihçilerinin yazılarındaki İran ve Türk tarihi ile bilgilerin etki boyutu nedir? İşte bu çalışma, bu sorulara cevap bulmaya çalışacaktır.

2. Kapsam/Sınırlılık

Araştırmanın konusu, başlangıçta İran tarih yazıcılığının oluşumuna eşlik eden koşullar ve bu koşulların ortaya çıktığı coğrafi bölgedeki şartlar olacaktır. Farsların İslâm'ı kabul etmeleriyle birlikte Bağdat, Şam ve Kahire gibi ilim merkezlerinden de etkilenmesi ve nihayet bütün bu etkin unsurların bir araya gelmesinden mürekkep tarih yazımında İran ekolünün ortaya çıkışı anlatılacaktır. Söz konusu etkileşim ortamı içerisinde İran tarih yazım metodunun Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığına etkisi ve kalıcı olarak bıraktığı özellikler ele alınacaktır. Fars/İran ekseninde türeyen zengin ve kapsamlı kültürün adeta bütün Orta Asya ve İran vilayetlerini Anadolu'ya bağlayarak geniş ve güçlü bir kültür bağı olarak “kozmpolit bir varlık” ortaya çıkarttığı anlaşılmalıdır.

Büyük kültür coğrafyası içinde en zengin çalışmalar İstanbul'da ortaya çıkmıştır. Bu demektir ki, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Nişabur ve Tus gibi şehirlerin gittikçe zayıflamasıyla adeta İstanbul, kozmpolit bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Böylece Orta Asya'nın, Arap ve İran coğrafyasının mündemiç olduğu bir kimlik Osmanlı payitahtında dünyaya tanıtılan evrensel bir kültür şeklini almıştır. Şehnâmecilik de görmüş olduğumuz bu kültürün yansımalarından biridir. Fatih Sultan Mehmed döneminden başlayarak Sultan Selim'in gelişine kadar olan zaman diliminde çok büyük mesafe kateden ve sonunda Kanûnî Sultan Süleyman döneminde zirveye ulaşan zengin Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından sayılan şehnâmecilik, o dönemde bir kuruma dönüşmüş ve daha çok devletin desteği sayesinde nadide eserler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Bu çalışmada iki farklı ve ayrı zaman diliminde arama yapılmaya

çalışılacaktır. İlk olarak Arap İslâm tarih yazımının ortaya çıkışının başlangıcını ve Farsça tarih yazımının etkilerinin baş gösterdiği zaman dilimi ele alınacaktır. O tarih yaklaşık olarak İbnü'l-Mukaffa'la (ö. 142/759) başlayarak Firdevsî'nin ölümüyle (ö. 411/1020[?]) sona erecektir. Çalışmanın ikinci odaklanacağı zaman dilimi ise, şehnâme kurumunun Kanûnî döneminin kurulma aşamasından (1541-1545) başlayarak, bu kurumun çalışmalarının durması ve sona ermesiyle sona erdiği tarihe kadar olan zaman dilimidir (1612-1613).

3. Yöntem:

Bu çalışmada bilimsel ve sorgulama merkezli bir yöntem izlenecektir. Sunulan görüşlere yüzeysel olarak değinilmeyecek, bilakis konunun kökleri ve onu oluşturan koşullar, dayanaklar incelenecektir. Konuda, ekollerin görüşleri ele alınacak ve farklı kaynaklardan takip edilecektir. Gerçek verilere dayanan somut bilgiler ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Çalışmada belirli bir dil veya belirli bir ülkeyle sınırlı kalınmayarak kapsamlı bir ürün ortaya koymak için geniş alan çalışması yapılacaktır. Öte yandan çalışmamız daha çok Orta Asya'dan başlayarak İran'dan Osmanlı topraklarına kadar uzanan bir çalışma olma hedefindedir. Çeşitli bilimsel kaynaklardan derinlemesine yararlanılarak, gücümüz yettiğince ve dil bilgimizin izin verdiği kadarıyla sınırlar zorlanmıştır.

Bir yandan nitel araştırma tekniklerini izleyecek, bir yandan da tarihî yöntemlere uyarak dönemlerde kaydedilen bilgi veya belgelere dayanan veriler üzerine çalışılacaktır. Bunlar tarafsız bir şekilde gözden geçirilecek ve eleştirilerek bir sonuca varılacaktır. Bu çalışmada ulaşılabildiği kadar dokümanın incelenmesi hedeflenmektedir.

Araştırmada sorulan sorulara sistematik ve mantıklı bir biçimde cevap bulunmaya çalışılmaktadır. Mümkün mertebe araştırma desenini oluşturma, bilgiyi toplama, yorumlama ve

sonuçlara ulaşma süreçlerinin birbirini tamamlaması ve desteklemesine, soruların gerçekçi bir biçimde cevaplandırılmasına özen gösterilmektedir.

Araştırmada adı geçen şahsiyetlerde veya konu bazlı olan yerlerde yukarıda belirtilen yöntemlerden sapmamaya özen gösterilmiştir. Örneğin, İbnü'l-Mukaffa, Firdevsî ve Osmanlı şehnâmecileri veya araştırmada adı geçen diğer bütün şahsiyetlerin ölçme ve değerlendirmesinde baştan sona kadar analogik, ön yargıdan uzak tümdengelimli bir yöntem izlenmiştir.

4. Literatür:

Gerek Firdevsî dönemi ve önceki şehnâmecilerin içerik ile kaynaklarını ele alırken gerekse Osmanlı'da Kanunî dönemindeki şehnâme yazımı ile ilgili gelişmeleri incelerken o döneme ait yazılara ve belgelere odaklı bir araştırma yöntemi seçilmiştir. Tarihî olayı veya her türlü şahsiyetin kişiliğini incelerken; mesafeli, yersiz varsayımlara eğilmeden, duygusal veya ırkî önkabullere dayalı görüşlerden kaçınarak metin oluşturulmuştur. Bu araştırma çok sayıda kitap, makale, risale, günümüz ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserler, çoğunlukla Farsça ve Arapça, az da olsa İngilizce kaynaklar kullanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bu araştırma Farsça ve İran odaklı bir konu olduğu için en çok İran'da telif edilen çağdaş Farsça kitaplar, araştırmalar ve yayınlanan makaleler kullanılmıştır.

Bu araştırmada olduğu gibi İbnü'l-Mukaffa gibi bir şahsiyetler hakkında araştırma yapılırken, onun hakkında sadece zındıklık veya şuûbilikle itham edildiği eserlerle yetinilmemiş, onun edebiyatta kabiliyetini ve belâgatini öven, kişiliğini yücelten; gaddarca öldürüldüğünü kaydeden eserler de mütalaa edilmiştir. Firdevsî dönemi ele alınırken ise onunla ilgili yazılan kitap ve risalelerin yanı sıra Sâmânî ve Gazneli Devletleri hakkında telif edilen

eserlere de atıf yapılarak onlardan istifade edilmiştir. Özellikle Sâ mânîlerdeki ilmî ve edebî gelişmeler için İhsan Zennûn es-Sâmîrî'nin eserlerinden yararlanılmıştır.

Taberî, Dîneverî, Hamza İsfahanî'nin hayatları ve eserleriyle ilgili konularda kendilerinin yazmış oldukları eserlerden, ardından Arap dünyasında çıkan araştırmalardan ve ana tarih kaynaklarından istifade edilmiştir. Burada özellikle “Taberî kaynakları” ismindeki Cevad Ali'nin yazısı çok aydınlatıcı olmuştur. Fars dilinin Anadolu'da yayılması ve Osmanlı Devleti üzerindeki etkisiyle ilgili ise Muhammed Emin Reyyahî'nin kitabı ile Nasrullah Salihî'nin kitap ve makalelerine yer verilmiştir. İran tarihi yazımında ise Fatime Saburi, Yakup Ajend gibi İranlı tarihçiler ve Bertold Spuler gibi oryantalistlerin yazılarından yararlanılmıştır. Osmanlı tarih yazıcılığı hakkında Abdülkadir Özcan, Eyüp Baş ve diğer Türk yazarların eserleri yön verici rol oynamıştır.

Ârif Çelebi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak Osmanlıca, Türkçe ve Farsça kaynaklardan yararlanılmıştır. Erhan Afyoncu, Ahmet Faruk Çelik, Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı ve Esin Atıl gibi Türk yazarların İngilizce eserlerine yer verilmiştir. Osmanlı'daki şehnâmeyle ilgili konularda en çok faydalandığımız kaynaklar ise Ahmet Tevhid, Necip Asım, Karlızade Cemaleddin, Bursalı Muhammed Tahir, gibi Osmanlı tarihçilerinin eserleri kullanılmıştır. Oryantalistlerden Franz Babinger, Christian Woodhood gibi araştırmacılar; Türk yazarlardan Tahsin Yazıcı, Ahmet Refik Atalay, Faris Çerçi'nin görüş ve değerlendirmelerinden yararlanılmıştır. Seyyid Lokman ve Hasan Hükmî bölümlerinin yazımı için de, Türk ve Osmanlı devlet arşivleri kurumu araştırmamıza ciddi belge desteği sağlamıştır. Benzer şekilde İstanbul saraylarına ait muhasebe defterlerinden yararlanılmıştır. Son olarak araştırmada yer alan çoğu başlıkta Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi oldukça aydınlatıcı rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nin tarihî kaynaklarını teşkil eden eserler elbette yalnızca şehnâmelerle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra zafernâmeler, fetihnâmeler, sultanların ismine yazılan

süleymannâmeler ve selimnâme gibi yazın türleri de ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin bir kısmı sultanların şahısları için kaleme alınmış olsa da o dönemin olaylarına yer vermeleri ve eserlerin minyatürlerle zengileştirilmesi sebebiyle paha biçilemez bilgilere sahiptir. Bu eserler siyasi, sosyal, coğrafi, askerî alanlarda zengin ipuçları ile donatılmış, sultanın ve ilim çevrelerinin beğenilerini kazanmak için üstün bir edebî zevk ile kaleme alınmıştır. Eserlerde, Osmanlı sultanları ve askerleri nereye kadem bastı ise o bölgenin coğrafyası, şehirleri, insanları hem yazı hem de minyatür vesilesi ile görsel olarak kayda alınmıştır.

Tüm bunlar dışında kalan İran ve Osmanlı arasında sınır komşusu veya yakın coğrafya paydaşı olmaktan doğan etkileşimlerden kaynaklanan ve doğrudan siyasi, askerî, ekonomik sebeplerle oluşan ilişkiler tezimizin kapsamını aşacağından dolayı herhangi bir başlıkta yer almamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı belgeleri ve yazma eserleriyle ilgili okumalarda zorluk çekilmiş olsa da kaynakların orijinal dilinde aranması ve o kaynaklardan istifade edilmesinin önemine ;çalışma için bu kaynakların belirleyici ve yönlendirici olduğunun farkına ve bunların yanı sıra bazı araştırmacıların belgeleri ya hızlı ya da zan eder vardığını okuyacak öne varılmıştır.

B. OSMANLILARDA TARİH YAZICILIĞININ OLUŞUM VE ETKİLEŞİM SÜRECİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk yılları hakkında belge ve bilgi eksikliğinden dolayı tarih yazıcılığı ancak XV. yüzyılın ortalarından başlar.³ Tarih yazıcılığının tarih eserlerinin yazımıyla beraber ortaya çıkmış olması mümkündür. Osmanlının ilk dönemlerinde tarih alanına dair eserlerin Kronik ve takvimsel özellikler taşıdığı tespit edilmiştir.⁴ Göçebe bir topluluğun özelliklerini taşısa da o dönemde Osmanlı topluluğu yaşanan hadiselerin kayda alınışı koşullara göre ortaya çıkmıştır. Eserler daha sade ve inanca dayanan şiirsel özellikler taşıyan içeriklerden ibaretti. O zaman kayda geçen metinler, birbiriyle uyum içinde olmayan hadiseleri yan yana getirip destan hâlinde hikâyeleri tarihî eser olarak önümüze çıkarmaktadır.⁵

Osmanlının ilk dönemlerinde tarih eserleri Kronik ve takvimsel özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir. Osmanlı topluluğu ilk dönemlerinde belirtildiği gibi daha çok göçebe ve gâzâ sistemi üzerine kurulan bir topluluk olduğu için daha çok şifahi ve şiirsel edebiyata temayül gösterirdi. Bu sebepten ötürü kabul edilen ilk Osmanlı tarihi Yahşi Fakih'e aittir ve *menâkıb (Menâkıb-ı Âl-i Osmân)* adını taşımaktadır.⁶

XV. asrın ilk çeyreğinde öncü Osmanlı tarihçileri sayılanların eserlerine bakılırsa Yahşi Fakih'in (ö. 816/1413'ten sonra) *Menâkıb-ı Âl-i Osmân* eserinin yanı sıra Âşıkpaşazâde'nin eseri *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eseri, Ahmedî (ö. 815/1412-13) mesnevi tarzındaki *İskendernâme* ismindeki eseri ve manzum tarzda yazılan *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* sayılabilir. Hepsi ya içerik ya da eserin adı olarak tasavvuf ruhuyla yazılmış menâkıbnâmeler özelliklerini taşımaktadır. Bunların içinde aslını muhafaza eden eser *Menâkıb-*

³ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 1 (İstanbul, 2013)*, 271.

⁴ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 4.

⁵ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 7.

⁶ Haşim Şahin, "Menâkıbnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/112-114.

ı *Âl-i Osmân dır* , *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* ise eski destan tarzının devamı sayılmaktadır.⁷

Bu dönemin ikinci eylemi ise, Anadolu’da önceden yerleşen Selçukluların başlattıkları tarih alanına dair eserlerin tercüme neticesinde oluşan bir tarih yazıcılığıdır. Osmanlılar Selçukluların siyasi bir mirascısı olarak görüldüyse de aynı istikamette onların tarih yazıcılığını Acem ve Arap müverrihlerin eserlerinin tercüme ederek devam ettiren bir yol çizmiştir .⁸ Osmanlı toplumunun özelliklerinden ötürü hep ilk tarih yazımlarında hikâye üslubu ve kahramanları övme ruhu hissedilmektedir. II. Murad’ın emrini yerine getirmek için Farsça ve Arapça eserlerin tercüme edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Burada Yazıcızâde Ali’nin Türkçe yazmış olduğu *Târih-i Âl-i Selçuk*, İbn Bîbî’nin (ö. 684/1285’ten sonra) *el-Evâmîrü’l-‘Alâ’ye* Farsça eserinden yaptığı tercümesini ve üçüncü bölümün tamamını da kitabına ilâve etmişti.⁹

Anadolu, Müslüman Türkler için gözde ve hedef bölge olmaya devam ettiğinden dolayı göçler kesilmeden devam etmekteydi. Henüz fethedilen bölgelere her geçen gün yenileri katılmakta olduğu için Osmanlı ordusu gazi ve askerlere ihtiyaç duymaktaydı. Bu göçlerin çoğunu o zaman Türkmenlerden oluşan ordular karşıladıysa da içlerinde Türk olmayan ve çeşitli nedenlerden dolayı yurdunu ve çalıştığı yeri terk edip şark bölgelerinden gelenler de vardı. Gelen Türkmen göçebelerin çoğu Türkçe konuşup anlayan kişilerden oluşuyordu. Şarktan gelen ve çoğunlukla İran’nın çeşitli bölgelerine mensup kişilerin ise birinci dilleri Farsçaydı.¹⁰ Anadolu’ya yakın bölgelerinden, Akkoyunlu Devleti’nin ve Timur’un himayeti altından gelenlerin çoğu Türk olmalarına rağmen Farsça kültür ve dil bilgileri daha hâkimdi. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında siyasi, edebî, ilmî ve tarihî mahfillerinde, çarşı-pazarda

⁷ Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, 272.

⁸ Sevil Akyol, Mehmed Muhyiddin Çelebi *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), V.

⁹ Arslan Durdur-Fatih Demir, “Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuznâme-Selçuklu Tarihi”, *Littera Turca Dergisi* ¾ (Ekim 2017), 265-272.

¹⁰ Bilal Dedeyev, “XVI. yüzyıl Osmanlı Saraylarında Azerbaycanlı Hattât ve Katipler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 81 (Ankara 2017), 89-113.

ve halkın günlük konuşmasında Arapça, Türkçe, Farsça kullanılırdı ve zamanla bu üç dil birbiriyle yarışır olmuştu. Padişahların meclislerinde ön planda olan yazışmalar ve edebiyat oturumlarında büyük ölçüde Farsça kullanıldığı görünmekteydi.¹¹

Onun için Osmanlı tarih yazımında en başlarda bu üç dilin hakimiyeti görülürken sonraki dönemlerde yalnızca Farsça ve Türkçe kalmıştır. XVI. yüzyılda taban teşkil eden dil Türkçe iken, ilim ve sanatta çalışan kişiler Farsça kullanmayı tercih ediyorlardı. Böylece tarih alanına dair eserler bu iki dil üzerinden oluşmaya başladı. Bu ikilikte Farsça ilmiye mahfillerinde, medreselerde, camilerde, kadılık kayıtlarında kullanıldı ve ardından XVI. yüzyılda teşkil edilen şehnâmecilik kurumun da esasını teşkil etmiştir. Bu durum padişahların temayül ve zevk-i edebîlerini daha çok Farsçaya yönlerdi. Neticede Osmanlı tarih yazarları bu dillerde kalemi aldıkları yerde nazım ettikleri eserleri, idarecilerin zafer ve fetih gibi işlerin ihtişam ve bir nevi mübağalalı yazarı hâline geldiler.¹²

XV. ve XVI. yüzyıllar arası yazılan eserlerin genel istatistiğine bakılırsa yaklaşık yirmi beş eser arasında Arapça ve Farsça dillerinin sayısal olarak azınlıkta olduğu tespit edilmiş olabilir.¹³ Örneğin, Farsçada İdrisi Bitlisî'nin *Heşt Bihişt*'i ve Şükrullah'ın *Behcetü't-Tevârih*'i bu dilde yazılmış eserlerdir. Arapça diline bakılırsa Karamanî Kara Yakup'un (ö. 833/1429) *İşraku't-Tevârih* eseri görmek mümkündür.¹⁴ Sayısal açıdan eserlere bakılırsa, erken Osmanlı döneminde tarih yazımında Türkçenin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.¹⁵ Ancak Farsça, Arapça ve Türkçe dillerinin etkilerinin eser telifi sayısı açısından ölçülmesi, çünkü elimizde olan bilgilere göre Arapça, Rum diyarında ne resmî dil olarak ne de pazarda veya elit kesimin diline hiçbir zaman dönüşmemiştir. Halbuki Farsça tam tersine sultanın sarayından

¹¹ Reyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi*, 203-222; Tahir Bâbâi-Seyyit Ahmet Hızrî-Hâsân Hâzreti, "Nakişi Kâtiban İrânî der Tahavul ve Tevsiye Kitâbet Derbâri Osmânî", *Mutâlât Târih İslâmî Dergisi* 9/33 (Tahran 2017), 56.

¹² Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 1992), 43.

¹³ Eyüb Baş, "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/103 (Nisan 2005), 45.

¹⁴ Baş, "Dil-Tarih İlişkisi ", 41.

¹⁵ Baş, "Dil-Tarih İlişkisi ", 46

küçük medrese hücrelerine kadar etkisi ve hakimiyeti olan bir dildir.¹⁶ Onun için Farsçayı sadece yazılan kitap sayılarına bakarak kıyaslamak yanlış olacaktır.¹⁷

Konstantiniyye'nin fethinden sonraki tarih yazıcılığına bakılırsa, tarih ve tarih yazımı hakkında daha çok eser yazıldığını, medreselerin çabasıyla daha uzak görüşlü ilmî çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Öyle ki tarih yazımı konusunda büyük bir seferberlik başlamış gibi bir hava esmeye başlamıştır demek mümkündür.¹⁸ Ayrıca tarih yazıcılığındaki denemeler sayılabilecek eserlerin yazılmasıyla önemli adımların atılması söz konudur. Bundan önce kapıları herkese açık olan Osmanlı Devleti artık daha bilinçli ve seçici davranmaya başlamıştır. Uzakta olan bilim ve edebiyat alanında meşhur olmuş kişilere, mektuplaşma yoluyla teşvik ve hediyeler göndermesiyle onları Osmanlı diyarına davet etme çabaları başlamıştır.¹⁹ Bu dönemin ilk önemli eserlerinden birisi sayılan *Behcetü't-Tevârih*' Şükrullah'ın (ö. 868/1464'ten sonra) meşhur Farsça tarihidir. Eseri 861/1456 tarihinde yazdığını söyleyen Şükrullah'ın, Osmanlı yazarları arasında dünya tarihini ele almaya başlaması dikkat çekicidir. Bundan dolayı Osmanlı tarih yazıcılığında ilklerden sayılır. Onu sayesinde de tarihçilikte önemli bir mesafe katedilmiştir.²⁰ Fatih Sultan Mehmed devrinde bu durumu rahatça görmekteyiz. Devletin gücü arttıkça ilmî çalışmalar da daha büyük hacim almıştır. Bu dönemde sanatsal işler tarih kitaplarına girmiş ve özellikle tezhîp sanatı gibi daha incelikli işler sanata katılmıştır. İstanbul'un fethi ile birlikte Osmanlı'nın ihtişamı ve gücü her yönde görülmeye başlamıştır.²¹

Osmanlı tarihçiliği geleneğinin kökenlerindeki Türkçe masal, destan ve menâkıbnâmeler doğrultusunda yazılan eserler, artık gittikçe İran tarihçiliğinin Farsça etkisi

¹⁶ Reyyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi*, 21-32.

¹⁷ Reyyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi*, 22.

¹⁸ Fahri Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmed döneminde Eğitim ve Bilim", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/8 (2003), 1.

¹⁹ Reyyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi*, 149.

²⁰ Hasan Almaz, *Şükrullah B. Şihabeddin Ahmed B. Zeyneddin Zeki Behcetü't-Tevârih inceleme-metin-tercüme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 229

²¹ Kayadibi, "Fatih Sultan Mehmed döneminde Eğitim ve Bilim", 3.

altına girmeye başlamıştır. Farsçanın etkisine girmeden önceki dönemin tarihçilerden biri Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemini gören *Düstûrnâme* isminde Türkçe manzum bir tarih yazmış olan Enverî'dir. Enverî'den sonra gelen tarih yazarlarından biri de tarihçi ve Veziriâzam Karamanî Mehmed Paşa'dır.²² Karamanî Mehmed Paşa'nın (ö. 886/1481) *Tevârihu's-selâtîni'l-Osmâniyye*'si ise Osmanlı Devleti'ni kuruluş döneminden ele alan Arapça yazılmış bir baş eserdir.²³ Böylece Osmanlı'da farklı dillerde çoklu dil siyaseti çerçevesi içinde eserler üretilmeye başlamış, muhtelif çevreler muhtelif ilmî alanlarında eserler vermeye başlamışlardır. Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşayan tarihçi Dursun Bey'in (ö. 896/1491'den sonra) *Târih-i Ebû'l-feth*'i monografik türünü başlatan bir eser olarak kabul edilmektedir. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in dönemini kapsar.²⁴

Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) tarihçilik yönünde önemli bir diğer gelişme ise, Abdülkadir Özcan'ın yarı resmî saray tarihçiliği olarak nitelendirdiği şehnâmeciliğin başlamasıdır.²⁵ Daha önceden Acem diyarından başlayan göçün ardından İstanbul'un fethinden sonra başkent olunca gelen âlimlerin ve her türlü hüner sahibi olanların sayısı artmıştır. Fatih Sultan Mehmed yetenekli ve kabiliyetli olanları saraya alıp maaş bağlamıştır. Böylece İran ve Farsça dili gittikçe yayılıp bir nevi hakimiyetini sürdürmüştü. İran kültüründen etkilerek benimsenen alanlardan birisi şehnâme yazarlığıdır. İran tarihçiliğinin tam manada tesirine mazhar olan devrin padişahıyla ilgili eser yazan, onlarla ilgili İran tarihindeki kahramanları ve eserini örnek alan şehnâmeciler olmuştur. Aslında Ahmedî'nin *İskendernâme*'siyle başlatılan Firdevsî'yi taklit eden eserler yayılma başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanında da Hamidî,²⁶ Şehdî ve Kâşfi gibi yetenekli şairler şehnâme gibi manzum

²² Oktay Özel-Mehmet Öz, *Söğütten İstanbul'a*, (İstanbul: İmge Kitap Evi Yayınları, 2005), 82.

²³ Yusuf Küçükdağ, "Karamânî Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/449-451.

²⁴ Uğur Gürsu, "Osmanlı'daki Hükümdarlık Anlayışının Tarih-i Ebû'l-Feth'teki Yansımaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 43 / 43 (Aralık 2011), 67-84.

²⁵ Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", 274.

²⁶ Hasan Gültekin, "Firdevsî, Şeh-Nâme, Şeh-Nâmecilik ve Meşâhîr-i İslâm'da Firdevsî Maddesi", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science* 6/3 (France), 239-261.

tarihler sunmaya başlamışlardır. Bunların içinde Şehdî resmî bir görevlendirme neticesinde başlatmış olduğu şehnâme'yi 4.000 beyit yazdıktan sonra vefat etmiş olduğu için tamamlayamamıştır.²⁷ Şehdî'nin ilk 4.000 beyitini yazdığı şehnâme, ancak ondan yaklaşık 100 yıl sonra görevlendirilen Ârif Çelebi tarafından tamamlanabilmiştir. Böylece kurumsal bir hüviyet kazanan şehnâmeciliğin ana maddesini oluşturmuştur.

XVI. yüzyıldan sonra II. Bâyezid iktidarıyla beraber Osmanlı tarihçiliğinin yükselişinde bir ivme yakalandığını görmekteyiz. Bu dönemde tarihçilikle ilgili yapılan çalışmalarda önceki dönemlerde olduğu gibi dil çeşitliliği görülmektedir. Manzum ve mensur türlerde yazılan tarih eserlerinde gittikçe çoğalma ve çeşitlilik gözükme'ye devam etmektedir. Osmanlı sultanları şiirde daha kabiliyet gösteren, tarihî eserleri iyi kavrayan, özellikle şiiri ve edebî metinleri Farsça veya Türkçe kaleme alabilen kimseleri de himayelerine almaya çalışırlardı. Bu hassasiyetlerle *Tevârih-i Âl-i Osmân*' Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484'ten sonra) eseri, *Kitâb-ı Cihânnümâ* Neşrî'nin (ö. 926/1520[?]) eseri ve Farsça kaleme alan İdrîs-I Bitlisî'nin (ö. 926/1520) 8 sultanı konu ettiği *Heşt Bihişt*'i, *Tevârih-i Âl-i Osmân*', Kemalpaşazade'nin (ö. 940/1534) kaleme aldığı eserlerin tarihe büyük katkıları olmuş ve ilmî teliflerle zengin bir dönem yaşanmıştır.²⁸

Burada en önemli konulardan birisi ise II. Bâyezid'in emriyle iki önemli ilmî şahsiyeti aynı anda tarih yazımında görevlendirmesidir. Bizzat padişahın emri ile ilk tarihî eseri İdrîs-I Bitlisî Farsça olarak kaleme alır. Böylece Osmanlı tarih yazıcılığının önemli ve daha sonraları örnek alınan eserlerden biri ortaya çıkmış olur. İkinci eserine Kemalpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân* adıyla Türkçe yazdığı eseridir.²⁹ İdrîs-I Bitlisî'nin eserinin daha çok önem kazanması

²⁷ Tahsin Yazıcı, "Ârif fethullah Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/371-373.

²⁸ Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", 275.

²⁹ İbn-i Kemal'in Türkçe bir tarih eseri yazma yanında bir de Farsça diliyle ilgili iki kitabı mevcuttur. Bunun yanı sıra İbn-i Kemal siyasi ve fıkhi yönden görüşleri çok dikkat çekiciydi. Yavuz Sultan Selim döneminde Safeviler'e karşı Şah İsmail'in (1501-1524) inancını eleştirmiş ve Şiilere karşı savaşın cihad sayılacağı yönünde yazdığı risale ile ünü artmıştır. Bkz. Çağlar Saygan, *Kemâlpâşâzâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmân Adlı Eserinin VI. Defterinin*

ve dönemin tarihçilerinin ona daha çok ilgi göstermesinin sebebi, Farsçanın o dönemde oldukça önemli olması ve Türkçeden daha çok itibar görmesi olarak açıklamak mümkündür. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, Kemalpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân* isimindeki 15 eserine Türkçe yazma görevini alırken genç yaşta bir müderris olmasından kaynaklanabilir. Eserler arasındaki benzerlik ikisinde de 8 padişaktan bahsedilmesidir. 8 padişahı temsilen “sekiz cennet” anlamına Heşt Bihişt gelirken, İbn Kemal'in eseri de 8 defterden oluşmaktadır.³⁰

Aynı zaman dilimlerinde en eski tarihçilerinden sayılan Oruç (ö. 908/1503'ten sonra)³¹, Ruhi (ö. 928/1522) ve Bihiştî (ö. 917/1511-12[?]) isimindeki müverrihler ise Osmanlı tarihi yazma geleneğinin benzer emsallerini sunmuşlardır. Anonim *Menâkıb-I Sultan Bayezid*, Uzun Firdevsî'nin *Kutbnâme*'si ve Suzi Çelebi'nin (ö. 931/1524) *Gazânâme*'si de bu eserlere örnektir.³² Bayatî Hasan'nin *Oğuznâme*'den özetlenmiş *Câm-I Cem âyîn* ise yine aynı başlık altında ele alınabilir.³³

XVI. yüzyılda, başta Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) saltanat yıllarını anlatan eserler olmak üzere, Osmanlı tarih literatüründe padişahların adını taşıyan ve hakimiyet sürdükleri dönemleri anlatan tarih yazmaları ayrı bir grup oluşturur. Bu eserlerin önemli örneklerinden biri İdrisi Bitlisî'nin *Selimnâme*'sidir³⁴ (başka ismi ise *Selimşehnâmesi*). Farsça manzum olarak yazılmış ve Sultan Selim'in saltanat dönemini konu eden bir eserdir.³⁵

Transkripsiyonu, (Muğla: Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2020), 7.

³⁰ Şerefeddin Turan, “İbn-i Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi”, *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*, ed. H. Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1986), 142.

³¹ Abdülkadir Özcan, “Oruç b. Âdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/424-426.

³² Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 19-21; Orhan F. Köprülü, “Firdevsî Uzun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 127-129.

³³ İdris Kadioğlu, “Câm-ı Cem-Âyîn'de Oğuz Kara Han Nesli ve Dede Korkut”, *Kesit Akademi Dergisi* 10, (2017), 1-11.

³⁴ İdrisi Bitlisî'nin hemşehrisi olan Şükrî-yi Bitlisî de Yavuz Sultan Selim dönemini konu alan *Selimnâme*'siyle ün yapan meşhur bir müellif ve şairdir (Res.1). Bkz; Abdülkadir Özcan, “Şükrî-yi Bitlisî Bihişt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/271-273.

³⁵ Özlem Demir, “İdris-i Bitlisî'nin Selimşehnâme Adlı Eseri ve İkinci Müellif Olarak Ebülfazl Mehmed Efendi'nin Metne Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bitlis İslâmiyat Dergisi* 4/1, (İstanbul 2022), 99-118.

Fethullah Ârif Çelebi'nin de 8.000 veya 6.000 beyitten oluşan *Selimnâme*'yi düzenlediği bir eseri olduğu söylenir.³⁶ Bu dönemde yine Bitlisî, II. Bayezid döneminde umduğunu bulmayan I. Selim'in hükümdarlığı zamanında *Heşt Bihişt* eserini gözden geçirerek düz yazı ile bir önsüzü eserinin bitişine şikâyetnâme şeklinde ekleyip manzum olarak Sultan I. Selim'e sunmuştur.³⁷

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) ise tarih yazıcılığı yönünde yeni bir adım atılarak tarih yazıcılığını resmileştirme çabasının ilk fiili gayretinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bireysel olarak şehnâme tarzı manzum tarih yazımı kurumsallaşarak şehnâmeciliğe dönüşmüştür. Bu tür tarih yazımında tarihçi bir memura ve yaptığı tarihçilik işi de bir nevi memuriyet hâline dönüşmüş olmaktadır. Böylece şehnâmecilik XVII. yüzyılın ilk senelerine kadar sürerek devam etmiştir.³⁸ Öte yandan şehnâmecilik kurumundaki Farsça hakimiyeti muhasebe defterlerine bile yansıyarak küçük harcamalardan büyük harcamalara kadar Farsça olarak kaydedilmiştir. Bu mutlak hakimiyet durumu Seyyid Lokman'a kadar sürmüş olsa da konuyla ilgili olarak sultanların hassasiyet göstermeye başlamaları ancak III. Murad (1546-1595) zamanında görülmektedir. Bunun üzerine Tâlikîzâde'ye Türkçe şehnâme yazma görevi verilmesiyle resmen karara bağlanarak Farsçanın bu konuya mahsus hakimiyeti Türkçe ile ortaklaşa götürülmeye başlanmıştır.³⁹ Yavuz Sultan Selim döneminde yazılan *Selimnâmeler*, Kanûnî Saltanatı zamanında yerini Süleymannâmelere bırakmıştır. Fethullah Ârif Çelebi'nin hazırladığı *Şehnâme-i Âl-i Osmân* ismindeki şehnâmenin bir bölümü Süleymannâme'dir.⁴⁰ Gubari'nin (ö. 974/1566) şehnâme tarzında kalem aldığı *Süleymannâme* isimindeki eseri, Firdevsî'nin ünlü *Şehnâme*'sinin özelliklerini taşıdığı için ona nazire olarak

³⁶ “*Keşfü’z-zunûn*’un müellifi Kâtib Çelebi, şehnâme konusundan bahsederken şehnâmecî Ârif Çelebi’nin Selim bin Bayezid Han için bir şehnâme eseri olduğundan ve aynı Süleymanmae’nin başladığı beyitle başladığını ifade eder.” Bkz: Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 97.

³⁷ Abdülkadir Özcan, “Heşt Bihişt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/271-273.

³⁸ Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 15.

³⁹ Necib Âsım, “*Osmanlı Tarihînvîsleri ve Müverrihleri*”, 432-433.

⁴⁰ Tahsin Yazıcı, “Ârifi Fethullah Çelebi”, 371-373.

görülmektedir.⁴¹ Osmanlı bilim adamı ve tarihçi olan Mustafa Bostan Çelebi'nin (ö. 977/1570) *Süleymannâme* adlı eseri, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin (ö. 1068/1658) *Süleymannâmesi*⁴² ve Matrakçı Nasuh'un (ö. 971/1564) *Süleymannâme*⁴³ adlı eseri de bu tarz eserler içinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra hepsi benzer konuları işlemekle beraber Fetihnâmeler ve Kanûnî zamanında yazılan Selimnâmeler, Süleymannâmelere dönüşmüştür.

Gazavatnâme türündeki eserler bir gelenek hâline gelmiş, edebî özelliği olan bir tarih yazma türüdür. Türk edebiyatında 250'den fazla gazavatnâme bulunmaktadır.⁴⁴ Gazavatnâme , Fetihnâmeler, Selimnâmeler, Süleymannâmeler genel olarak bu tarz eserler de İran ve Farsçanın tesiri neticesinde ortaya çıkmış olabilir. Osmanlılar İran, Horasan ve Hârîzm'deki edebî ve ilmî gidişattan habersiz değildiler. Sürekli onlarla temas hâlinde idiler. Fatih Sultan Mehmed , II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim başta olmak üzere hiçbir Osmanlı padişahı Horasan ve İran bölgesindeki âlimler, şairler veya tasavvuf ehlinden kişilerle ilişkilerini kesmemişlerdir.⁴⁵

Kanûnî döneminin tarihçilerinden sayılan Matrakçı Nasuh önemli ve çeşitli eserleriyle öne çıkmaktadır. Kanûnî Sultan Süleyman İslâm tarihçisi Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* kitabını Türkçeye tercüme edilmesini Matrakçı'dan ister. O da bu emri yerine getirmek için *Mecmau't-tevarih* adlı eserine ilavelerle ve zeyillerle yeni bir hüviyet kazandırır .⁴⁶ Ramazanzâde Mehmed'in bilinen *Siyer-i Enbiyâ-i İzâm ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirâm ve*

⁴¹ İsmet Parmaksızoğlu, “Abdurahman Gubârî'nin Hayatı ve eserleri”, *Tarih Dergisi* 1/1-2(Mayıs 1950), 354.

⁴² Hüsayin Gazi Yurdaydın, “Bostan'nin Süleymannamesi”, *TTK Belleten* 19/74 (Nisan1955), 202; Ali Alparslan, “Abdurahman Gubârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/167-169.

⁴³ Davut Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-Nâmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2005), XXI.

⁴⁴ Mustaf Arkan, “Gazavatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/439-440.

⁴⁵ II. Bayezid'in Abdurahman Câmî, Celaleddin Devvânî ve Ahmed Teftâzânî ünlü şahsiyetlerin göndermiş olduğu mektuplar için bkz: Feridun Ahmed, *Müşââtü's-Selâtin*, (İstanbul: Dârü'ttubâati'l-âmiye,1879), 361, 362, 363, 364.

⁴⁶ Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-Nâmesi*, 21; Hüsayin Gazi Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/143-145.

Menâkıb-ı Âl-i Osmân olan eseri içinde “Tevârîh-i Şâhân-ı Pîşîn ve Mülûk-i Âdile-i Mütেকaddimîn” konu başlığı altında Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler, Sâsânîlerden bahseder sonra İran tarihinden detayları sunar. Özellikle bir Osmanlı Türk tarih yazarı için durum böyle ise o hâlde Farsça ve İran tarih yazıcılığı sadece Farsça tarih yazımında değil başka dillerde yazılsa bile o kültürde bütün teferruatıyla kendini gösterebilir.⁴⁷

Dönemin başka bir tarihçisi ise İranlı Muslihiddin Lârî’dir (ö. 979/1572). Bir dünya tarihi olan *Mir’âtü’l-edvâr ve mirkatü’l-ahbâr* adlı Farsça serine Osmanlı Padişahı II. Selim’e takdim etmiştir. Eserin son bölümünde Kanûnî Sultan Süleyman’ın ölümüne kadar (974/1566) Osmanlı tarihine, vefat eden Osmanlı Devleti’nin meşhur idarecilerine, bilim adamlarına ve kalem sahiplerine eserinde yer vermiştir.⁴⁸ Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599) tarafından tashihe tabii tutulduktan sonra kapsayıcı bir görüşle dokuz bölümde Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁹ Hadidî’nin *Şehnâme*’sini de Ahmedî’nin *İskendername*’sine benzetenler vardır.⁵⁰ Katip Çelebi Hadidî’nin (ö. 973/1530’dan sonra) eserine *Tevârîh-i Âl-i Osmân* olarak kaydetmişken, J.V. Hammer-Purgstall Osmanlı Tarihi’nde belki de yazılış türünü esas alarak *Şehnâme-i Âl-i Osmân* şeklinde vermiştir.⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir de herhalde Hammer tercümesinden ilham alarak bunu şehnâme olarak göstermiştir.⁵²

Muhyiddin Mehmed Şah (ö. 957/1550) İslâmî ilimlerde kabiliyetli bir âlimdir. Onu tarihçiliğe ve aynı zamanda şöhrete kavuşturan eseri *Târîh-i Âl-i Osmân*’dır(956 /1549). İdareciliğine ilaveten tarihçilik şairlik kabiliyetleri ile bilinen Lûtfi Paşa da (ö. 970/1563) mensur *Tevârîh-i Âl-i Osmân* türünde bir eser telif etmiştir. Önde gelen Osmanlı tarihçilerin eserlerini kaynak olarak zikretmektedir. Ayrıca yazarın kaynakları arasında önemli Farsça

⁴⁷ Mehmed Çelebi Ramazanzâde, *Târîh-i Nişancı*, (İstanbul: Dârü’ttîbâati’l-âmire, 1862), 324-340.

⁴⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn*, (Beyrut: Dar İhyae-Turasul Arabi, 1941), 2/546.

⁴⁹ Hulusi Kılıç, “Lârî Muslihuddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/103-104.

⁵⁰ Necdet Öztürk, *Hadidi Tevarih-i Al-i Osmân* (1299-1523), (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 30.

⁵¹ Öztürk, *Hadidi Tevarih-i Al-i Osmân*, 31.

⁵² Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Dârü’ttîbâati’l-âmire, 1923), 3/116.

eserler ön sıralarda gelmektedir. Bunların yanında *Tarih-I Güzide*, Firdevsî'nin *Şahnâmesi*, Miskeveyh'in *Tarih'i*, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-Mülûk* gibi kaynaklar da yer almaktadır.⁵³

XVI. yüzyıl tarihçilik için zengin ve eserlerle dolu geçen bir yüzyıldır. Fatih Sultan Mehmed zamanından başlayan II. Bayezid'in büyük gayretleri ile Yavuz ve Kanûnî'nin cömertçe destekleri sayesinde zirve yapan tarih yazımı, bu yüzyılın sonlarına doğru yaklaşırken üç dille muhteşem tarih eserleri vermeye başlar. Bu istikamette Cenabî (ö. 999/1590) Arapça dilinde yazdığı ve 1587'de tamamladığı *el-Aylemü'z-zâhir* isimindeki eserini Sultan III. Murad'a ithaf ve takdim etmiştir.⁵⁴ Üslup bakımından geleneksel Arap tarihçiliğiyle uyum içinde yazılan kaynaklar arasında İbn Arabşah (ö. 854/1450), Abdülbâsıt el-Malatî (ö. 920/1514) ve Ebülfazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) gibi tarihçilerin eserleri gelir. Ancak Cenabî, zaman zaman istifade etmesine rağmen Süyûtî'yi kaynak alamayacağını dile getirmiştir.⁵⁵ Cenabî'nin Arapça tarih yazımını Taşköprizâde Ahmed Efendi takip etmiştir (ö. 968/1561). Arapça eş-*Şakâikku'n-Nu'mâniyye* "Tabakat" adı altında verilen on ana bölümden oluşmaktadır. Osman Gazi'den başlayarak Kanûnî'nin dönemini de içine alarak yaşamış 371 bilim adamı ve 150 din bilgininin hayatları, ölümleri sırasıyla kaydedilmiştir.⁵⁶ *Nevâdirü'l-ahbâr* eserinde ise 391 sayfada, sahabe, abid, zahid, fakih, filozof ve müneccimlerden 1.396 kişinin biyografisi yer almaktadır.⁵⁷ Taşköprizâde Ahmed'in ayrıca aynı minvalde Arapça *Miftâhu's-sa'âde* isiminde bir eseri daha vardır. Önceki tasnifleri kapsayan ve bir nevi ilimler ansiklopedisi sayılan bir eserdir.⁵⁸

⁵³ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (Kahire: Darü'l-Beşir, 2018), 45.

⁵⁴ Eyüp Baş, *Osmânî Türkleride Arapça Tarih Yazıcılığı*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 142.

⁵⁵ Mehmet Cantar, "Cenâbî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/352-353; Rabia Mizhir Şakir, *el-Munteheb Min tarih el-Cenabî-Cenabi Tarihinden Seçmele*, (Amman: Yüksek Lisans Tezi, 2010), 27.

⁵⁶ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâikku'n-Nu'mâniyye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, ter. Muhammet Hekimoğlu, (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 9.

⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/352-353

⁵⁸ Yahya Koç, "Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin Miftâhü's-Sa'âde'sinde Tarih İlminin Yeri", *History Studies* 11/1 (2019), 203.

Sehi Bey'in (ö. 955/1548) tezkire babında yazdığı *Heşt Bihişt*'i ve daha sonra Latîfî (ö. 990/1582), Âşık Çelebi (ö. 979/1572), Ahdî (ö. 1002/1593-94), Kınalızâde Hasan (ö. 1012/1604) ve Beyânî'nin (ö. 1006/1597) tezkireler konusundaki eserleri daha çok bir sınıf ve ihtisas eserleri idi. Aynı şekilde biyografi tarzı menâkıbnâme, vefeyât ihtisaslı eserler ve çevirmeler olmuştur. Bibliyografya konusunda yegâne eser *Miftâhu-sa'âde*'nin yazarının oğlu Kemaleddin Efendiye (ö. 1030/1621) ait olan *Mevzûâtü'l-ulûm*'dur.⁵⁹

Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'I Türkçe yazılmış genel bir tarihtir. Yazdığı 150 kaynak eserden sadece eş-Şakâikku'n-Nu'mâniyye Osmanlı tarih yazıcılığını ilgilendirmektedir.⁶⁰ İran tarihçiliğinin önde gelen isimleri Cüveynî (ö. 681/1283), Vassâf (ö. 730/1329) ve Şerafeddin Ali Yezdî'nin (ö. 858/1454) tarzını devam ettiren Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih* eserinde Bitlisî'den izlere de rastlamak mümkündür.⁶¹ Mehmed Zaim'in *Câmi'ü't-tevârih-i'tevârih-i Âl-i Osmân* gördüğümüz son örneklerden biridir. Selânikî Mustafa'nın (ö. 1008/1600), *Selanikî Tarihi* eserinin değeri ise hadiseleri bizzat yaşaması sebebiyle kıymetli bilgiler ihtiva etmesinden kaynaklanır.⁶²

Feridun Ahmed Bey'in (ö. 991/1583) *Münşeâtü's-selâtin* adlı eseri içinde bulunan 891 belgenin 275'i Farsça olurken kalanı Türkçe ve Arapçadır. Ayrıca Feridun Ahmed Bey tarih yazarlığını hoşgörü ve tarafsızlık ile icra etmek gayretiyle Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği devletlerden gelen mektupları bile kitabına kaydetmekten çekinmemiştir.⁶³

Siyer-i Nebî'ye dayalı eserlerde ise ön plana çıkan, Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Vesîletü'n-necât* adlı mevlid tarzındaki mesnevi türünde yazılan bir eserdir. *Vesîletü'n-necât*

⁵⁹ Abdülkadir, Özcan, "Kanûnî Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan. ed. Zeynep Tarım Ertuğ, (İstanbul: 2008), 148.

⁶⁰ Faris Çerçi, *Künhü'l-ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Doktora Tezi, 1996), 32.

⁶¹ Mehmet İpşirli, "Tâcü't-tevârih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/357-359.

⁶² İpşirli, "Tâcü't-tevârih", 39/357-359.

⁶³ Soner İşımtekin, "Feridun Bey Münşeâtında Yer Alan Farsça Mektuplar", *Doğu Araştırmaları Dergisi* 11 (Ocak 2013), 49-70.

bu alanda ilk Türkçe yazılan ve millete mâl olan eşsiz bir kaynak kabul edilir.⁶⁴ İslâm tarihindeki kahramanları yeniden yaşatıp hikâye tarzında sunmak amacıyla kurgulanan eserlerde *Hamzanâme* adı ile bilinmektedir.⁶⁵ *İskendernâme* aynı minvalde olmasına rağmen İran edebiyatında çok meşhur ve geniş eser örneklerine sahiptir. İskender her ne kadar Arap kültür ve geleneğinden Fars kültürüne geçmiş olsa da etki boyutu daha geniş ve kapsamlı olmuştur. İskender hikâyelerini *Şehnâme*'sinde ele alan ilk kişi Firdevsî olmuştur. Sonradan Nizami Gencevî (ö. 611/1214[?]) İskender'i müstakil ve manzum bir eserle kaleme almıştır. Ondan sonra da Türk veya Fars kökenli bir çok şair Gencevî'yi taklit ederek eser telif etmişlerdir.⁶⁶

İdris-i Bitlisî'nin Farsça kaleme aldığı *Kânûn-ı Şâhenşâhî*'sinin kaynakları arasında Fars şiiri ve edebiyatındaki en parlak isimler yer almaktadır. Başta Celâlüddin Devvânî'nin *Ahlakı-ı Celalî* adlı eseri, Nizâmü'l-mülk'ün *Tûsî Siyasetnâmesi*, Firdevsî'nin *Şehnâme*'si gibi eserleri yer almaktadır.⁶⁷ İslâmî devlet idaresi felsefe ve kimi zaman nasihat mahiyetinde yazılan siyasetnâme türleri, Osmanlılar'da bu alandaki ilk eserleri ancak XVI. Yüzyılın ortalarında tespit edilmiştir. İdrisi Bitlisî'nin yanı sıra siyasetnâme alanında da Sadrazam Lütî Paşa'nın tarafından Farsça kalem alınan *Âsafnâme*'si, Hasan Kâfî'nin (ö. 1615) *Usûlü'l-hikem*'i⁶⁸ ve Gelibolulu Âlî'nin *Nushatü'l-selâtin* adlı eserleri anılmaktadır.⁶⁹

Ali Çelebi ise eserinin önsözünde *Hümâyûnnâme*'nin metninin dayandığı *Kelile ve Dimne*'nin İran hükümdarı Nûşirevân (531-597), AbbasîAbbassî halifesi Mansûr (754- 775), Samani hükümdarı Nasr bin Ahmed (914-943), Gazneli hükümdarı Behramşah (1117-1157) ve Timurlu Sultan Hüseyin Baykara'nın (1438-1506) veziri Emir Ahmed Süheylî için iyi yönetim

⁶⁴ Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-necât*, haz. Faruk Timurtaş, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), I.

⁶⁵ Nureddin Albayrak, "Hamzanâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/516-517.

⁶⁶ Meodeddin Keyvani, "İskendername", *Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi* (Tahran: Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi Yayınları, 2020), 8/1-2.

⁶⁷ Muhsin Mürselpur, "Bâztâbı Ulguyu Mülkdâri Der Kânun-i Şâhinşâhi," *Tarihi Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/4 (Ocak 2022), 123.

⁶⁸ Mustafa Sarıbiyık, *Hasan Kâfî Akhisari'nin Usûlü'l-hikem Fi Nizamil-Alem Adlı Eseri Üzerinde Bir Kritik*, (Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), VI-XV.

⁶⁹ Mustafa Akkaya-Hasan Eroğlu, "Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nûshatü's Selâtin'i ve 'Adalet' Kavramı", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/3 (Aralık 2017), 100-111.

konusunda bir yol gösterici olduğunu vurgular.⁷⁰ XV-XVI. yüzyıllarda her ne kadar Farsça dilinde yazılan muhteşem eserler görülse de bununla beraber Türkçe dilinde de bu dönemlerde ilmî, edebî bir dile dönüşmesi aşamalarını görmüş olduk. Bu yükselişinin önemli kanıtı ise Türkçede telif edilen eserlerin büyük âlimler tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu gidişatın teferruatının farkına varmak için olguların mahiyetine vakıf olmak gerekir ve bunun kolay yolu ise Farsça dil ve tarih yazımının ortaya çıkışını inceleyerek, bu durumun sebeplerini öğrenmekten geçer. Osmanlı tarihindeki Osmanlı sultanlarının özellikle XIV, XV, XVI. yüzyıllar arasında iş başında olan sultanların cömertçe her türlü edebî ve tarihî eserleri hoş karşılamaları, eserlerin sahiplerini hediyelerle ödüllendirmeleri, onların belki hayâl ettikleri ya da etmedikleri fırsatı onlara sağlamalarıdır. Sultanlar, edebiyat, tarih ve şiir seven olduğu için eser sahiplerinin bu yöndeki eylemlerini desteklemekten başka çarelerinin olmadığını görmekteyiz. Bu gibi destekler sayesinde şehnâmecilik kurumu ortaya çıkmış olup muhteşem teliflerin ortaya koyulduğu görülmektedir. Ayrıca sultanlar dil ve milliyet fark gözetmeksizin tarihçileri, edebiyatçıları ve şairleri desteklemeleri neticesinde her taraftan yetenekli insanların Osmanlı'ya yönelmelerini sağladı.

Hindistan'da serüveni başlayan *Kelîle ve Dimne* hikâyesi İran ve İslâm dünyasına İbnü'l-Mukaffa yoluyla tanıştırılan ama Osmanlı'da ancak Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Alâddin Ali Çelebi tarafından Türkçeye çevrilmişti. Ona *Humâyunnâme* ismini veren Alâddin Ali Çelebi Kanûnî'ye ithaf ederek onun beğenisini kazanmıştır.

⁷⁰ Şebnem Paralıdır, Ali Çelebi'nin *Hümâyunnâmesi* ve Resimli Nusharı, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 14/29 (Eylül 2013) 27-50

**I. BÖLÜM: FARS/İRAN TARİH YAZICILIĞININ OLUŞUM VE GELİŞİM
SÜRECİNDE ŞEHNÂMECİLİK GELENEĞİ**

1. İslâmiyet Öncesi Fars/İran Tarih Yazıcılığı

Genel olarak Fars/İran tarih yazıcılığı söz konusu olduğunda çalışmaları zorlaştıran en önemli unsur İran'ın İslâmiyet'ten önceki döneme denk gelen tarihi ile ilgili kaynakların kıtlığıdır. Neden o dönemde kaynak kıtlığı olduğuna dair araştırmacılar farklı yorumlar yapmaktadır. Bu yorumlardan bazıları Farsların yazmayı ihmal ettikleri ve padişahların dili canlandırma konusundaki ilgisizliklerinden dolayı yazarların edebiyata hor baktıkları yönündedir. Çünkü Farsların aralarındaki soylular yazmayı ve öğrenmeyi gereksiz bir zahmet olarak görürlerdi. Hatta Avesta'nın kaybolmasını, geç zamanda yazıya geçirilmesini ve eksik veya tahrifli bir şekilde günümüze ulaşmasını da bu nedene bağlarlar.⁷¹ Fars/İran tarihindeki kaynak yetersizliğine karşı, Yunan, Mısır ve Mezopotamya antik tarihleri bu denli bir kaynak sorunu yaşamamaktadır. Bu mesele, bazı oryantalistlerin İran'ın İslâmiyet'ten önceki tarihine karşı olumsuz bir tavır almalarına sebep olmuştur. Bertold Spuler⁷² gibi bir oryantalist, söz konusu kaynak sorunu için İranlıların İslâmiyet'ten önce hiçbir zaman gerçek tarih yazıcılığına sahip olmadıkları görüşünü öne sürmüştür. Spuler bu görüşünü, İranlıların çoğunlukla İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Hindistan'a iltica eden Zerdüştlere (Hindistan Farsları) her türlü gerçeğe dayanan tarihi belgeden yoksun oldukları ifadeleri ile desteklemiştir. Ayrıca İran'ın Araplar tarafından fethedildiğinde herhangi bir tarih yazıcılığı metoduna ve anlayışına sahip olmadığını düşünmenin mümkün olduğunu da eklemiştir. Araplar ise İslâmiyet'ten önce Eyyâmü'l-Arab⁷³ ya da Arapların savaş günlerine dayanan ve liderlerinin kahramanca savaştıklarını gösteren bir çeşit tarih yazıcılığına sahiptiler. Spuler'e göre hiçbir kuşkuyla yer vermeden bu tarih yazıcılığı İranlıların kitaplarında bulunan efsanevi liderlerinin hikâyesine benzeyen bir tür tarih yazıcılığıdır ve hayat bağlılıkları, toplulukların gerçek duygularını

⁷¹ Lebib Abdüsattar, *el-Hazarat* (Beyrut: Darü'l-Meşrik, 2008), 72.

⁷² Bertold Spuler'in hayatı ile ilgili olarak bkz. Mehmet Hacısaihoğlu, "Bertold Spuler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/422-23.

⁷³ Bertold Spuler vd., *Tarih Nigari İran*, çev. Yakup Ajend (Tahran: Neşri Gustere, 1982), 14.

mümkün olan detayları ile bir çeşit tarih yazıcılığının esasına dönüştürmüş olduğu görülmektedir.⁷⁴

Edward Granville Browne, İran edebiyatının ana kaynaklarından sayılan *İran Edebiyatı Tarihi* adlı kitabında aynı görüşte birleşen iki büyük oryantalistin Goldziher ve Brockelman olduğu söyler. Browne, tarih hissinden tamamen yoksun olan Arapların ancak İran kültürü ve medeniyeti ile tanıştıktan sonra tarih yazıcılıklarının geliştiği görüşündedir.⁷⁵ Daha sonraki dönemler için de İranlıların İslâmî bilimlerde üstünlük sağladıklarını ve onların çoğununda Fars milletine mensup olduklarını öne sürer.⁷⁶ Brockelman *Arap Edebiyatı Tarihi* adlı kitabında aynı konuya açıklık getirir ve Araplarda tarih ilminin ancak Farsların padişah konulu eserlerinden esinlenerek ortaya çıktığını söyler. Bu düşüncüyü özellikle Goldziher’le paylaştığını da orada aktarır. Özellikle bu yönde Sâsânî padişahlarını konu eden *Hudaynâme*’nin rolünü ifade eder.⁷⁷ Franz Rosenthal ise Eyyâmü’l-Arab’ın hiçbir tarihi şuur verecek yönde olmadığı gibi hikâyelerin asıl amacının da tarihi bilgi sunmak olmadığını, üstelik 13. yüzyıla kadar tarihî kaynak olarak dahi kabul edilmediğini kaydeder.⁷⁸

Burada öncelikle belirtilmesi gereken şudur; İran İslâm fethine kadar büyük cihan devleti olan bir imparatorluktur, millî gururu yüksek olan Fars milletinin zaman zaman başka milletleri küçümseyen tavırlarını da tarihî belgelerde görmek mümkündür.⁷⁹ İranlılar, geniş bir coğrafyaya hâkim olarak ihtişamlı binalarla süslenen şehirleri bulunan büyük ve heybetli bir medeniyet inşa etmişlerdir. Bunların yanında görkemli padişahlara da sahip olmak neticede o millete sürekli millî ruh üfleyen sebepler olabilmıştır. Bu üstünlük ruhunu hissederek başka milletleri daha pasif derecede görmek kaçınılmaz bir saltanat portresidir. Bu yönde meşhur

⁷⁴Bertold Spuler vd., *Tarih Nigari* , 13-14.

⁷⁵ Edward Granville Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, (Tahran:İbn-i Sina Kütüphanesi, 1956), 1/524.

⁷⁶ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/515-531.

⁷⁷ Carl Brockelmann, *Tarih el-Adâb el-Ârâbiyye* (Kahire:*Darül Maraif*, 1974), 3/8.

⁷⁸ Franz Rosenthal, *İlmi t-Tarih indel Müslimin*, (Beyrut: Risale Muessesi, 1983), 33.

⁷⁹ Abdülazîz ed-Dûrî, *El-cuzur et-Traihiye lil-Şuubiyye* (Beyrut:Dar el-Talie,1981), 49.

tarihçi Herodot, Fenikelerin savaşına neden olduklarını söylerken Farsları önemli bir vasıfla dile getiriyor: “*Farslar tarihi en iyi bilen insanlar olarak iddia ediyorlar...*”⁸⁰ Farsların tarihî yazıtlarının ve tarih yazım metodlarının Herodot’a kadar ulaşması İran tarih yazımının İslâmiyet’ten önce varlığını gösterebilecek bir delil olsa da bu yönde yeterli yazılı belgeye ulaşabildiğimizi iddia edemeyiz.

Kendince delili olan Spuler gibi büyük araştırmacıların İran tarih yazıcılığıyla ilgili yazılmış makaleleri oldukça kapsamlıdır. Fakat yine güçlü deliller sunamaması ilginçtir. Farsların ve Arapların efsanevileşen krallar ve cengaverlerin üzerine inşa ettikleri tarih yazıcılığında birleştikleri görülüyor.⁸¹ Bu tür tarih yazıcılığının daha sonra şehnâmecilikle zirveye ulaştığını da söylemek mümkündür.

Konu ile ilgili önemli bir başka görüşü de oryantalist Hamilton Gibb ortaya atıyor. Ona göre Fars tarihlerinin etkisinin olumsuz yönleri de vardı. Şöyle ki “daha sonraki dönemlerde hadis ilminin gelişmesi Araplara tarih ilmî için gerçekçilik ve eleştiri kurallarına bir miktar saygı göstermeyi öğretti. Ancak İslâm tarih literatüründen uzaklaşınca tekrar efsanevi ve yarı efsanevi unsurlar ile tarihi unsurlar arasında ayırım yapmanın zorlaştığını görmekteyiz. O dönemdeki insaflı Arap tarihçileri İran’ın ve diğer ülkelerin kadim tarihlerini kaynak olarak referans göstermeye başladığında bu eylemi güçlendirdi.”⁸² Bu ifadeleri ile Gibb, Spuler’in görüşünü teyit ediyor gibi gözükmektedir.

İslâmiyet’ten önce Arapların kendi efsanevi hikâyelerinin olmasının yanı sıra Farslardan da bu alanda iktibasları olmuştur. İbn-i Hişam *es-Sîretü’n-nebeviyye* adlı eserinde Nadr b. el-Hâris’in İranlıların kitaplarını incelediğini, seyahatleri sırasında bazı İran kitaplarını satın alıp araştırdığını, İran edebiyatından İsfendiyâr ve Rüstem’in kısra gibi efsaneleri öğrendiğini ve

⁸⁰ Herodot, *Herodot Tarihi*, (Abu Dabi: Abu Dabi kültür Mirası Konseyi , 2007), 29.

⁸¹ Bertold Spuler vd., *Tarih Nigari* ,14.

⁸² Hamilton Gibb, *Dirasat Fii Hazareti-l İslâm* (Beyrut: Darül İlim lil-Melayyin, 1979), 154-155.

İran edebiyatından bunlar gibi hikâyeleri Mekke ahalisine anlattığını görmekteyiz.⁸³ Mekke'ye dönüşünde Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler işittiğinde veya kendisine sorulduğunda, “*Bunun gibi hikâyeleri çok duyduk, istesek benzer kıssalar, masallar anlatabiliriz*” diye cevap veriyordu.⁸⁴ Bu rivayetten yola çıkarak Arapların Fars mit ve efsanelerine yabancı olmadıklarını hatta Irak'ın güneyinde meydana gelen Fars ve Arap kabileleri arasında çıkan büyük çatışmayı bile takip ettiklerini, az da olsa aralarında bir nevi ticaretin de olduğunu rivayetlerde görmekteyiz.

Eski Fars tarihiyle ilgili kaynakları sadece şimdiki İran coğrafyası ile sınırlı tutmak yetersiz kalır. O zamanki geniş coğrafyaya sahip olan Fars-Sâsânî Devleti'nin coğrafyasını göz önünde bulundurmak lazımdır. İran'da ve İran'a yakın bölgelerde başta saraylar, yapıtlar ve duvarlarına kazınan kitabeler⁸⁵, mezar taşı kitabeleri, farklı yerlerde bulunan sikkeler başta olmak üzere Zerdüştlarin kutsal saydıkları Avestalar⁸⁶, ona bağlı, yakın olan dinî ve kutsal kitaplar da İran tarih yazıcılığı ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. Ayrıca eski dünyanın tarihçileri örneğin Mısırlılar, Fenikeliler, Ermeniler, Yahudiler ve özellikle Yunanlıların arkada bıraktıkları eserler de İran'nın eski tarihi için kaynak sayılmaktadır.⁸⁷ Sâsânî dönemiyle ilgili kaynakların sayısında bir artış görülse de, bu dönemde yazılan kitaplar genellikle dinî ve edebî konuları ele almaktadır. Böylece kaynakları üç kategoriye ayırabiliriz; ilki yazılı olan kaynaklardır. Bu gibi belgelerin büyük bölümünü dinî konulu kitaplar teşkil eder. İkincisi dinî olmayan eserlerdir ki, bunlardan bazıları edebiyat, coğrafya ve hukuk bazıları ise sosyal hayatı kapsayan belgelerdir. Üçüncüsü ise devlet idaresi içinde görev alan yazı işleri, yazılış tarzı ve

⁸³ Bkz. Feyza Betül Köse, “Bir Entelektüel Müşrik: Nadr b. el-Hâris el-Abderî ve Mücadelesi”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Bahar 2018), 69-85.

⁸⁴ İbn-i Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Kahire: Mustaf Elbabî el-halebî, 1955), 1/358.

⁸⁵ Hugh Bivar vd., *İran Bastan*, çev. Yakup Ajend (Tahran: İntişarat-i Mevla, 2006), 109.

⁸⁶ Zerdüştlikle ilgili, bkz: Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-384. Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/155..

⁸⁷ İlyâ Pavlof Petruşevski vd., *Târih-i İran*, çev. Kerim Kişaverz (Tahran: Peyam, 1974) 63-64.

üslubu gibi konuları ele alan devletle ilgili kitaplardır.⁸⁸ Tüm bu kaynakların bir kısmı Pehlevi dilinde bir kısmı ise asıl metni olmayıp sadece tercümesi ile günümüze ulaşmıştır.⁸⁹

Bu eserlerin bize ulaşmasında büyük pay sahibi olanlar ilk İslâmî çağlarda tarihî ve edebî kitaplar yazan Arap ve Fars asıllı yazarlardır. Onların bazıları Farsçayı ana dili gibi bilmekteydiler.⁹⁰ Pehlevi dilinde yazılan ve Arapça eserler yoluyla bize ulaşan en önemli metin ise *Hudaynâme*'dir. Arapça eserlerde *Siyer-i Muluk* adında geçen bu eser ve nice pehlevice yazılmış eserlerin büyük bölümü günümüze Taberî, Dîneverî, Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Kuteybe (ö276/889), Belâzûrî (ö. 279/892-93), Hamza Isfahan-i ve İbnü'n-Nedîm⁹¹ gibi tarihçiler ve yazarların alıntıları sayesinde ulaşmıştır. İbnü'l-Mukaffa⁹² m.VII.yüzyılda eseri Arapçaya tercüme etmiştir. Bir başka kaynak ise Tansîr'ın mektupları anlamına gelen *Risâletü Tenser*'dir. Bu mektuplar İran tarihinde önemli bir tarihî kaynak olarak gösterilir.⁹³

İslâmiyet'ten önce Fars tarih yazıcılığını en öne çıkaran ve onu başka ekollerden ayıran özelliği, tarihin efsanevi olarak ele alınması ve İran hükümdarlarının insanüstü özellikler ile tasvir edilmesidir. Bu konu ile ilgili olarak Browne şöyle söyler: “Gobineau⁹⁴ o yerde ki diyor saltanat göklerin hakkıdır ya da tanrı vergisidir. O vergi de Sâsânî hanedanının nezdinde emanet olarak teslim edilmiştir. Bu inanış İran'nın bütün dönemlerini kuvvetle etkisi altında bıraktı.

⁸⁸ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/158-163.

⁸⁹ Azizullah Bayat, *Şinasi Menabi ve Mahiz-i Tarih-i İran* (Tahran; Emir Kebir, 1998), 47-61.

⁹⁰ Ali Eşref Sadiki, *Tekvin-i zaban-i Farsî* (Tahran: yayınevi, 1978), 54.

⁹¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk en-Nedîm (ö. 385/995) Arap bibliyografya âlimi, el-Fihrist adlı eserin müellifi. Bkz: Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbnü'n-Nedîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/171-179.

⁹² İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 21/130-134.

⁹³ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, 21/130-134.

⁹⁴ Fransız yazar ve diplomat, ayrıca ırkçılığın önde gelen ideologlarından sayılan Arthur de Gobineau (1816 – 1882) da bunlardan biridir. 1855-58 yıllarında Tahran'daki Fransız misyonunun kançılıryasında yer almış; 1862-63 yıllarında ise bu defa orta elçi vazifesiyle yine Tahran'da ikamet etmiştir. İkametleri esnasında İran'da birçok seyahatte bulunmuş, topladığı verileri monografi, hatırat ve hikâye formlarında yayımlamıştır. Bkz: Remzi Avcı.(ed.), *Syhat Orayantalizm ve Bilgi Üretimi*, (İstanbul: Hiper yayın, 2021), 216

Özellikle İranlıların aşırı Şiiliğe inanışlarında bu inançın etkisi vardır. Ondan dolayı şiilik mezhebine yapışık kaldılar.”⁹⁵

2. İslâmiyet Sonrası Fars/İran Tarih Yazıcılığı

Hulefâ-i Raşidin döneminden sonra Emevîlerin hüküm sürdüğü yıllara geçildiğinde İslâmiyet’i yeterince benimseyemeyen ve Arap milliyetçiliği etkisi altındaki bazı çevrelerde mevâlîyi küçümseyen bir bakış oluşmaya kendini gösteriyordu.⁹⁶ Özellikle Emevîlerin hükümdarlığı döneminde daha çok Fars kökenlilerin Arapların hükmü altında mahkum bir raiyyet olarak yaşamış olmaları tarih boyunca yaşanacak bir çekişmenin de kapısını aralamıştır. Bu İran’nın eski tarihiyle övünen ve millî kültürünü daha üstün görenlerin kabullenmesi kolay bir durum değildir. Fakat bazı İranlılar yeni döneme ayak uydurarak Arap kabilelerin geleneklerini ve elbiselerini taklit ederek himayelerini kazanmış hatta o kabilelerin isimleriyle isimlendirilmeye başlamışlardır.

Arapları yeni din mensupları olarak gören, çoğu zaman zorlanmadan Arap kabilere intisap eden,⁹⁷ meşhur olmuş çok sayıda önde gelen fakîh, mütefekkir ve hatta siyasi liderler olmuştur. Bu önemli şahsiyetler yeni durum içinde öyle eriyip kaynaşmışlardır ki isimlerini ve kabile bağlarını değiştirmelerinin neticesinde onları Araplardan ayırmak zor hâle gelmiştir. Bu durum çoğu zaman araştırmacıları yanlış yorumlara sevk etmiştir. Mevâlî sınıfından her alanda büyük ve namlı âlimler çıkmıştır. Bunların arasında meğazi yazarlarının bütününün mevâliden olduğunu söyleyenler vardır.⁹⁸

⁹⁵ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/195.

⁹⁶ İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426.

⁹⁷ Ebû Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâ’ ve’l-küttâb* (Beyrut: Darü’l-Fikir el-Hadis, 1988), 312.

⁹⁸ Gibb, *Dirasât Fii Hazarat-ı İslâm*, 149.

İslâm devletinin zuhur ve yayılışından sonra İran'ı da içine alan yeni bir düzen kurulmaya başlanmıştır. İslâm fetihleri neticesinde Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılmasının Farslar üzerinde çok büyük kazanımlara yol açtığını düşünen araştırmacılar vardır. Bölgedeki aktif aktörlerin değişmesi sırasında ideolojik değişim dışında, Sâsânî topraklarının tek bir yönetim altında birleştirilmesi siyasi, sosyal, dilsel, kültürel farklılıkların gittikçe ortadan kalkmaya başlamasına sebep olmuştur.⁹⁹

Oryantalistler İran tarih yazıcılığını Moğol istilası öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayırmışlardır.¹⁰⁰ Bu çalışmada belirlenen gerekçelerle İran tarih yazıcılığının, İran'ın İslâm fethinden sonra Moğol istilasına kadar bir değil iki dönemden geçtiğinin kanaatine varılmıştır. Birinci aşamanın *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* kitabıyla doruğa ulaştığını görüyoruz. Taberî ile beraber o dönemde tarihçilerin kimi İran Fars kökenli kimisi de başka milletlere mensup olmalarına rağmen İran tarihi ve kültürüne eğilimleri olmuştur. İkinci aşamanın Taberî'nin kitabının Ebû Alî Bel'amî¹⁰¹ tarafından Farsçaya tercüme edilmesiyle başladığını söyleyebiliriz. Üçüncü aşama ise Moğolların istilasıyla başlar ve Safevîlere kadar sürer. Safevîlerin gelişiyile yeni bir dönemin başlangıcı belirmiştir.

İslâmiyet sonrası Fars/İran tarih yazıcılığın öncü isimlerine baktığımızda karşımıza ilk olarak HanîfeEbû Hanîfeed-Dîneverî¹⁰² (ö. 2 82/895) çıkar. Dîneverî'nin *el-Ahbârü't-tvâl* adlı eseri İran'ın tarihiyle ilgili detaylı bilgiler veren, dünya tarihini konu eden önemli eserdir. Bu eser İran'ın İslâmiyetten önceki tarihiyle ilgili değerli bilgiler vermektedir. İslâmiyetten sonraki İslâm tarihine çok yer vermekte olan bu eserde özellikle Hulafay Raşidin dönemine, sahabeler arasında çıkan savaş ve ihtilaflı konulara geniş çaplı yer verilmiştir.

⁹⁹ Bertold Spuler, *Moğul Zamanında İslâm Dünyası*(Şam, Dar Hassan,1982),7-8.

¹⁰⁰ Bertold Spuler vd., *Tarih Nigari* ,13

¹⁰¹ Tahsin Yazıcı, “Ebû Ali Bel'amî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/390.

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mucem el-udaba*(Beyrut: Dar Sadır1993), 258-259.

Büyük İskender dönemi, Hz. Ömer zamanında İran'ın fethi ve Sıffin Savaşı hakkında sunduğu detaylar yönünden de önemli bir kaynak olmasının yanında özellikle İran tarihine geniş yer vermektedir. Eserin bu özelliğinden dolayı Franz Rosenthal, Dîneverî'yi İbn-i Miskeveyh ile birlikte İranlı milliyetçi tarihçiler arasında saymıştır.¹⁰³ Aslında *el-Ahbârü't-tvâl* tamamen İran tarihi perspektifinden yazılmıştır. Mesela İran'ın fethi ile ilgili bilgiler dışında kitabında dört halifenin tarihine perk yer vermez. Fars diyarı ve Acemler tarihi kitabın odak noktasıdır. Dîneverî'nin kitabının ilk bölümü, Adem'in oğullarının hayatı, dil farklılıkları, Sami kabileleri, peygamberler ve diğerleri dahil olmak üzere çeşitli alanlarda çeşitli konular ihtiva etmektedir. Bunlar içinde efsaneler ve tarihî hikâyeler de yer almaktadır. Ancak onun İran ve Acem odaklı tarihe yaklaşımı Adem oğullarından başlar.¹⁰⁴ Dîneverî eserinde zaman zaman Farsça kelimeleri kullanmaktadır. Örneğin Kadisiye Savaşı'nda İran güçlerinin Müslüman ordusuna saldırmak için Dicle Nehrine atlarıyla girdiklerini anlatırken “Acemler görünce bağırdılar” ifadelerini kullanmak için “ديوان آمدند ، ديوان آمدند” kelimelerini tercih etmiştir.¹⁰⁵ Görünüyor ki, Dîneverî'nin bu tarih kitabında, Fars milletinin İslâm ve İslâm'ın yeni getirdiği dinî müfredat içinde sosyal ve siyasi hayatını göstermek istemektedir. Fakat eserde anlatılar ile tarihsel bilgiler arasında zamansal ve mekânsal sürekliliğin olmaması dikkate değerdir. Birinci bölümde ve net bir sınırı olmayan ikinci bölümde, ilk olarak İran'ın eski kralları Menüçih, Keykubad, Gestasb ve Behmen ile İskender'in hikâyesi ile ilgili anlatılar vardır. *el-Ahbârü't-tvâl* kitabının fihristindeki konu başlıklarına bakılırsa 185 konu başlığından 60'ı İran ve Acemlerle ilgilidir. İran ve Acemle ilgili 60 başlıktan bir kısmı şu isimler altında yer almaktadır: “Efrâsiyâb, Dahhâk, Menuçehrin krallığın sona ermesi ve Efrâsiyâb'ın Krallığının başlangıcı,

¹⁰³ Rosenthal, *İlmü't-târih 'inde'l-müslimîn*, 131.

¹⁰⁴ Ebû Hanîfe Dîneverî, *El-Ahbârü't-tvâl*(Kahire, El-Mektebe el-Ezheriye,1912), 8.

¹⁰⁵ Dîneverî, *El-Ahbârü't-tvâl*, 127.

Zerdüş daveti, Behmen kralı ve İsrailoğulların kurtuluşu, Nebevi Tarihinin takvimi ve Acem Takviminin karşılaştırması...¹⁰⁶

Muhammed bin Cerîr Taberî¹⁰⁷ H.3. yüzyılda yıldızı parlayan hadis, tefsir, fıkıh ve tarihte öncü isimlerden bir diğeridir.¹⁰⁸ İslâm tarihçileri Taberî'nin konumuna kimsenin ulaşmadığını söyleyerek övdükleri gibi benzer sebeplerle de eleştirmişlerdir.¹⁰⁹ Genel olarak *Tarih er-Rusûl ve'l Muluk ve'l Hulafa* kitabı “eski tarih yazıcılığı geleneğinin doruk noktasına ulaştığı” bir eser olarak tanılmıştır.¹¹⁰ Aynı zamanda hadis yöntemiyle tarihi konuları ele alan tarihçilerin son halkasını temsil etmektedir.¹¹¹ *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Müluk* eseri ortaya çıkmadan önce Arap ve İslâm tarih yazıcılığında iki büyük adım atılmıştı. Bunlardan birincisi, tarihin hadis ilminden bağımsız olarak yoluna devam etmesi, tarihçilerin artık “haberci” sıfat ve isimlendirilmesinden kurtulması;¹¹² ikincisi ise gittikçe tarihçilerin ve tarih ilminin saygınlık kazanmasıdır.¹¹³ Taberî'nin tarihinde öncelik elbette askerî ve siyasi olaylara yöneliktir ve idari veya kültürel konularda düzenli bilgiler sunulmamaktadır.¹¹⁴ Taberî'nin *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* Acemlerle ilgili başka kaynaklarda az bulunan ve detaylı bilgiler verdiği için bugüne kadar İran tarihi araştırmacıları için vazgeçilmez ana kaynaklardan birini teşkil etmiştir.¹¹⁵ Taberî İslâmiyet'ten önce Fars milletiyle ilgili bütün önemli olayları aynı Dîneverî gibi kitabına eklemiştir.¹¹⁶ Fakat Taberî, üslubu dolayısıyla daha çok eleştirilen bir isim olmuştur. Zaman

¹⁰⁶ Dîneverî, *El-Ahbârü't-tvâl*, I-IV.

¹⁰⁷ Mustaf Fayda, “Muhmmmed b.Cerir Taberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

¹⁰⁸ İmam Zehebî onun hakkında şöyle diyor: Büyük Alim Ebû Cafer et-Taberî, müctehit imam, harikulade tasniflerin müellifi ve o zamanın ilim ve zekada eşsiz biridir. Gözler onun gibisini az rastlayan. O, sika, sadık, hafız, tefsirde öncü, fıkıhta, icma 'da ve ihtilaf konularında imam, tarih ve İnsanların haberleriyle ilgili zamanın en bilgini, kıratta ve dilde bilgi sahibi. Bkz: Şemseddin ez-Zehebî et-Türkmânî, *Siyeru a 'lâmi'n-nübelâ'*, (Cidde, 2000), 3/1150; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a 'yân*(Beyrut: Dar SaMûbitlerdir,2011), 3/332.

¹⁰⁹ Fatime Saburi, “*Pişgâmân-ı Tarih Nigâr İrani ta Karni Pencüm Hicri*”, *Mişkât Dergisi* 28/102 (Mayıs2009), 105-129.

¹¹⁰ Abdülhüsain Zerrinkup, *Tarih-i İran bedez İslâm*(Tahran, 2007), 26.

¹¹¹ Şakir Mustafa, *et-Tarih el-Arabi vel-Muerrihun*(Beyrut: Darü'lİlm Lil-Malayin.1983), 378.

¹¹² Muhammed ez-Zuheyli,*El-İmam Et-Taberî Şeyhül l-Müfessirin*(Şam:Darü l-Kalem,1999,202

¹¹³ Ahmed Muhammed el-Hûfi, *et-Taberî*Kahire: Kültür Bakanlığı,1963), 180-181.

¹¹⁴ Ahmed Muhammed el-Hûfi, *et-Taberî*, 206.

¹¹⁵ Cevat Ali, “Mevarid et-Taberî”, *El-Macmâ el-İlmi el-İrak-i Dergis* (Bağdat 1951), 135.

¹¹⁶ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*(Beyrut:Darü'l- Kütüp el-İlmiye,2009)1/205.

zaman İslâmî rivayetlere dayanır, zımnen de olsa aktardığı haberlerin bir iddianın ötesine geçemediğini ifade eder. Taberî bazen ravinin ismini vermeden veya kaynak göstermeden mecusilerden ya da Farslardan nakillerde bulunmaktadır. Bu bilgiye dayanarak onun Farsçayı iyi bildiği söylenebilir. O eski Fars tarihine dayanan rivayetleri şu şeklide aktarır; “وأما الفرس “فإنها تزعم (ve amma Farslar iddia ediyorlar) veya “المجوس تزعم (Mecusiler iddia ediyorlar).¹¹⁷ Bu ifadelerle Taberî’nin, bir nevi o haberlerin iddianın ötesine geçmediği kanaatini de okuyucuya aktarmaya çalıştığı söylenebilir. Taberî kitabında özellikle Fars hükümdarlarının Araplarla olan ilişkilerine odaklanmakta olup ayrıca Farsların Yemen ve Irak’taki siyasi ve askerî faaliyetlerini de anlatmaktadır. Taberî, Fars tarihinin ana kaynakları başta olmak üzere Hişam İbnü’s-Saeb el-Kelbi’nin eserlerinden, Pehleviceden Arapçaya tercüme edilen kitaplardan, özellikle İbnü’l-Mukaffa’nın eserlerinden yararlanmıştır.¹¹⁸ Fakat kaynak olarak kullanmasına rağmen İbnü’l-Mukaffa’nın ismini birkaç yerde imâlî bir şekilde zikretmiştir.¹¹⁹ Pehlevi dilinden tercüme olan metinlerden Taberî’nin kullandıklarının başta geleni *Hudayâme*’dir. *Hudayâme* sadece Taberî için değil o dönem ile ilgili eser yazarların çoğunlukla kullandıkları bir kaynaktır. Bu kaynağın isminden bellidir ki, İslâm öncesi İran şahlarını anlatan bir eserdir. Zira İranlılar Sâsânî döneminde zerdüş dinine mensup oldukları için yaratan ve malik kavramları yerine “ormezd”; padişahlar için ise “Huda-خدا” kelimesini kullanıyorlardı. Müslüman olduktan sonra zorla da olsa “ormezd” yerine “Allah” kelimesini kullanmaya başladılar. Bundan dolayı Sâsânî döneminde kullandıkları “huda – خدا” artık şaha dönüşmüş ve *Hudayâme* da artık “Şahnâme” diye adlandırılmıştır.¹²⁰

O bölgelerde İslâm hakimiyetinden sonra Fars/İran tarih yazıcılığı için etkili isimlerden bir diğeri Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971’den önce) olmuştur. Değişik alanlarda eser veren

¹¹⁷ Taberî, *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülük*, 1/197, 199, 200.

¹¹⁸ Ali, “*Mevarid et-Taberî*”, 157-154.

¹¹⁹ Taberî, *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülük*, 1/581.

¹²⁰ Muhammed Cevat Meşkur, “Huday Name”, *Berersihay Tarih-i dergisi* 8/6(1973), 14

İsfahânî, büyük oranda dillerle ilgili sözlük çalışmaları yapmış olsa da daha çok tarihçiliğiyle bilinmektedir.¹²¹ İsfahânî'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ* ve *Kitâbü İşfahân ve aḥbârihâ* adlarıyla tarih alanında iki kitabı vardır. Ama en çok onu dünyaya tanıtan ve araştırmalara konu eden *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ* eseridir. Onun bu kitap sayesinde tarihçiliği ortaya çıkmış ve izlediği yöntem belirlenmiştir.¹²² Kaleme aldığı kitabı on bölümden oluşmakta ve her bölümü İran, Roma, Yunanistan, Kıptiler, Mısır kralları, İsraililer, Gassaniler ve Kureyşliler gibi millet ve kabile tarihine yer vermektedir. İsfahânî *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ* kitabında en çok göstermiş olan kaynak Taberî'dir. Fakat o çoğu zaman kaynakları ve yazarları eleştirirken Taberî'den alıntı yapmadan onu ve eserini övgü dolu sözlerle tanıtıyor: “Taberî, kitabında Peygamberimizin doğum günü ve ayını, peygamberlikle görevlendirilme haberlerini özen göstererek aktarmış ve başkasının üzerinden bu yükü almıştır. O güvenilirlikle ün kazanmış, onun bu konuda kitabında anlattıklarını aktardım. Kitabı da ayrıca şöhret kazanmış bir kitaptır ve her yerde dillere destan olmuştur.”¹²³ İsfahânî'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ* adlı eserinin amacı, farklı etnik kökenler, uluslar veya kabileler ekseninde kurulan devletlerin başında olan padişahların ve peygamberlerin kronolojik tarihini sunmaktır. Fars, Roma, Yunan, Kıpt hükümdarları, İsraililer, Irak Arapları ve Lahmilerin liderleri, Şam Arapları ve Gassani liderleri, Yemen Arapları ve Himyerliler liderleri, Kinde liderleri, İslâmdan sonra Kureyşden Arap liderlerin tarihlerini kapsayan eser, en çok Fars ve İslâm tarihini kronolojik bir şekilde anlatmaktadır.

¹²¹ Abdülkerim Özaydın, “Hamza el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/513-514.

¹²² Hamzeh Esfahani'nin tarihçiliğinden önde gelen İran tarihçileri tarafından övgüyle bahsedilmiş. Selçuklu zamanında yazılan (520/1126 yılında yazıldı) yazarı bilimeyen *Mücmelü't-Tevârih*'in yazarınca “tarih ilminin şâhı (Hudâvend-i Târih)” şeklinde övülürken, İlhanlılar Tarihçisi Hamdullâh el-Müstevfi (751/1350) ise “üstad tarihçilerden biri” diye nitelendirmiştir. Devletşâh *Şuârâ Tezkiresinde* (913/1507-1508) Hamza'yı, et-Taberî (310/922), İstahrî (346/957) ve ayrıca Yunan tarihçileri ayarında bir tarihçi gibi düşünmüştür. İbnü'l-Belhî (510/1116-1117'de hayatta)'nin “araştırmacı bilgin (recül muhakkik)” ifadesi ise, onun genel ilim adamlığının bir değerlendirmesi gibi durmaktadır. Ahmet Güner, “Hamza El-İsfahânî ve Büveyhîler”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20(İzmir 2004), 3-27 .

¹²³ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, (Beyrut 1961), 117.

Hamza el-İsfahânî'nin kitabının en önemli tezahürlerinden biri, İran kültürüne aşırı bir şekilde bağlanmasıdır. Bu yönde eski İran padişahları hakkında detaylı bilgiler vermesi ve kitabının büyük bir bölümünü eski İran tarihine tahsis etmesi dikkat çekicidir. Ayrıca o İslâm takvimi ile İran takviminin karşılaştırmalı olarak kullanıp buna göre tarih bilgileri verme yöntemine de sayısız sayfada yer vermiştir. Öyle ki, İranlılar nezdinde kutsal olarak kutlanan Nevruz bayramına 16 sayfa tahsis ederek hicrî yılın başından itibaren 350 senesine kadar nevruz bayramlarının hangi güne rastladığını açıkça ifade etmiştir.¹²⁴ Bu tutumundan dolayı Bîrûnî onu Farsların görüşünü taassupla savunduğunu söyleyerek eleştirmiştir.¹²⁵ Eleştirilerine rağmen İsfahânî'nin *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*'sı, Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*¹²⁶ eserinin ana kaynaklarından birini teşkil etmiştir.

Hamza el-İsfahânî'nin Yâkût Hamevî tarafından her ne kadar kitabında onun faziletini ve ilmini övmüşse de onu “aklı eksik ahmak” olarak tanıtmış. Hemen sonra da “Zamanında hiç kimse onun kadar Farsçayı bilmiyordu ve onun gibi o dilde kimse kabiliyetli değildi” diye eklemiştir.¹²⁷

Ayrıca Hamza el-İsfahânî, İran'ın eski padişahları ile ilgili seçilmiş konularını alıntılama biçiminde kaydederek eski İran'ın gelenek ve millî tarih öğretilerini aktarmaya özel önem vermiştir. Bu nedenle, kendi ifadesiyle kitabı “*eski İran'ın kültürel mirasını tahrifsiz ve abartısız bir şekilde gelecek nesillere ulaştırmaya çalışmaktadır.*”¹²⁸ O kendi yaşadığı dönemde bulunan Fars tarihini şu sözleriyle eleştiriyor:

“Fars padişahlarından abartısız ve vasıfsız bir şekilde dört sınıfta bahsedeceğiz. Fars padişahları uzun hüküm sürmelerine rağmen birlik içinde olmuşlardır. Dört sınıf şunlardır: el-Fişdadiye, el-Kiyaniye, el-Eşganiye, el-Sasaniye. Amma tarihlerinin tamamı

¹²⁴ İsfahani, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, 128-144.

¹²⁵ Ebü'r-Reyhan el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, haz. C. Eduard Sachau, (Leipzig 1878), 1/52.

¹²⁶ Hüseyin Ali Mahfûz, *Hamza el-İsfahânî: Sîretühü ve âsâruhü* (Bağdat: Sumer Yayıncılık, 1962), 86.

¹²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mucem El-udaba*, (Beyrut: 1993), 1220-1221.

¹²⁸ Hamza el-İsfahani, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, 9-10.

uydurmacı değildir, çünkü bunların tarihleri 150 sene sonra aktarılmıştır. Bu bölümde, farklı nüshalarını bir araya toplamaktan başka seçeneğim yoktu, bu yüzden bütün muhtelif nushaları topladım elimde 8 nusha ortaya çıktı, bunlar ibarettir : birinci İbnü-‘l-Mukaffa’ın Fars padişahların siyerini aktardığıdır, ikincisi Muhammed b. el-cehim el-Bermekinindir:Fars padişahların siyeri , üçüncüsü : Halife Memunun kasalarından çıkarılan: Fars Padişahların Siyeri, dördüncü Zadeveyh b. Şahaveyh el-İsfahaninin Fars padişahların siyeri , Beşincisi Muhammed b. Bahram b. Mityar el-İsfahaninin Fars padişahların siyeri , altıncısı Hişam b. Kasım el-İsfahaninin aktardığı yerde topladığı Fars padişahların siyeri kitabı, yedinci Bahram b. Mervan Şah Fars memletindeki Sabur bölgesin Mübed-inin Sasani Padişahların tarihi kitabı.¹²⁹

Yazarı bilinmeyen *Mücmelü't-Tevârih*'de bölümler hâlinde aktarmalar yapılmış ve kitapların birçok bölümünde Hamza'nın kitabından bahsedilmiştir;

- Ebü'l-Fida' el-Melikü'l-Müyyet İmâdeddîn'nin *el-Muhtasar fî târî'l-beşer şer* eseri için kaynak teşkil etti,

- Hamdullâh el-Müstevfi, Tarih-i Güzide eserinde Fars Padişahların tarihi için ana kaynaklardan birini teşkil etmiştir,

- Ali b. el-Hasan el-Hazareci –Fil– ukud el-luluiyye Fi tarih el-Devlet- er-Resuliyye eseri için kaynak teşkil etmiştir.¹³⁰

- Destürül-Müncimin (yazarı belli olmayan beşinci yılına ait bir eser) çoğu zaman Hamza el-İsfahânî'nin eserinden istifade etmiştir.

¹²⁹ Hamza el-İsfahani, *Târihu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ*, 9-10. Sayılara bakılırsa 8 değil 7 nüsha bulunmaktadır. Muhtemelen ikinci bölüm 16. Sayfaya göre, Musa b. İsa el-Kisrevî'nin kitabı 8. kaynak olabilir.

¹³⁰ Hüseyin Ali Mahfûz, *Hamza el-İsfahânî: Sîretühû ve âsâruhû*, 86

Araştırmamızın konusuyla ilgili İsfahânî'den istifade etmiş ve onu kaynakları arasında göstermiş olan en önemli eseri ise *Fârsnâme*'nin yazarı Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'dir, Belhî aynı zamanda ilk yazılan şâhnâme-i Büzürg Büyük Şahnâme eserinin yazarıdır.¹³¹

Bazı araştırmacılar Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ* kitabındaki İran tarih ve geleneklerine temayülû görünce onu şuubiye veya Fars milliyetçiliği ile itham etmişlerdir. Bu araştırmacıların başında Ignaz Goldziher¹³² ve Faruk Ömer Fevzi gelir. Goldziher İsfahânî'yi şuubiye eylemiyle suçlarken, Fevzi ise onun millî ve bölgesel eğilimlere uyarak eski Farsların dinlerini savunduğunu öne sürmüştür.¹³³

Carl Brockelmann bu iddialara karşı şu cümlelerle yanıt vermiş: “*Hamza b. el-İsfahânî Fars olarak Acem milletine mensubiyetinden dolayı övünmesine rağmen Araplarla düşmanlık yapmıyordu bilakis onları insafla dile getiren ve yücelten bir kişiliğe sahip idi. Bundan dolayı Ignaz Goldziher'in yaptığı gibi şuubiye ile itham edilmesi doğru değildir.*”¹³⁴

¹³¹ Yusuf el-Hadi, *Fârsnâme li-bi'l Belhî*, (Kahire, 2001), 4-8.

¹³² Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmet Said Hatipoğlu, Cihad Tunç (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 209-219.

¹³³ Faruk Ömer Fevzi, *el-İstişrak vet-tarih el-İslâmi*(Amman, el-Ehliye.1998), 250.

¹³⁴ Brockelmann, *Tarih el-Adâb el-Ârâbiyye*, 3/61.

3. Fars/İran Tarih Yazıcılığına Arapçanın Etkisi

Araplar ve Farslar tarih boyunca yakın coğrafyada bulundukları için aralarındaki ilişki bu karşılıklı etkileşim neticesinde belirlenmişti demek mümkündür. Farslar, Sâsânî Devleti yönetiminde Irak'ın güneyinde genişleyen sınırları ile Arap yarımadasının adeta kuzey ve kuzeydoğu taraflarından yarı kuşatılmış durumdaydı. İranlılar ve Araplar özellikler aralarındaki bu coğrafi bağ nedeniyle siyasi ve ticari alanda ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Fakat ilerleyen dönemlerde İslâmiyet'in ortaya çıkışıyla beraber Müslüman Araplar dünyanın fethi için çıktıkları yolda en büyük engel olarak önlerini kesen Fars İmparatorluğunu görmüştür. İslâm fetihlerinin sürdüğü dönemlerde iki taraf arasında tarihte önemli yer eden savaşlar olmuştur. Bu savaşlar Sâsânî Devleti yok olana kadar sürmüştür. Bu denli savaşlara rağmen Müslümanların o zamanki düşünce tarzı ve yönetim anlayışı sabit itikadi ilkeler değil oldukça esnek bir yapı izlemekteydi.¹³⁵ Araplar uzun süren savaşlar yaşamalarına rağmen Farsların kadim yönetim mekanizmalarından örnek almışlardır. Çünkü başta Hulafâ-yi Râşidîn dönemi olmak üzere takip eden süreçler boyunca özellikle siyasi ve ekonomik gerekçelerin gittikçe artması ile İslâm yönetimi başka milletlerin tarihî ve coğrafi tecrübelerinden istifade etmek zorunda kalmıştır. En yakın deneyim İranlıların deneyimidir. Tüm zenginliği ve kapsayıcı özelliğiyle Müslüman hükümdarlardan önce olan Sâsânî dönemi İran'ın siyasi ve idari anlamda örnek sistemiydi.¹³⁶ Örneğin, Hz. Ömer döneminde İslâmî ordunun teke tek hizmete giren askerlerini bilmek, nereli olduklarını, onların hayatta kalıp kalmadıklarını, nerede hizmet ettiklerini ve onlara maaşlarını yetiştirmek amacıyla kurulan bir sicildir.¹³⁷ Dîvânü'l-cünd adı verilen bu sicillerde karşılaşılan

¹³⁵ Ebû'l-Hasen el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Kahire:Dar es-Savi, 1938), 1/246.

¹³⁶ Halit Çil, "İslâm Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2013), 82-83.

¹³⁷ Divanın kuruluşu hakkında kaynaklarda iki farklı tarihlendirme vardır. Taberî Tarihinde h.15/m. 636 yılını gösterirken, Vakidî kanalıyla gelen rivayetlere göre ise h.20/m.641 yılı ifade edilmektedir. Bkz:Belâzurî, *Futuhül Buldan*(Beyrut:Dar Mektebet el-Hilal,1988)1/294; Taberî, et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem* ,1/581.

durumları kaydetmek ve devlet gelirlerini düzene koymak için Farslardan örnek alınarak ortaya çıkmıştır.¹³⁸

Abbasî halifelerinin ve onların yanında yer alan dönemin bürokratik işlerinde oldukça etkili olmuş Bermekî¹³⁹ ve Sehl¹⁴⁰ gibi İran kökenli aileler, Sâsânî döneminin yönetim ve idaresi konusunda bilgi sahibi olmalarının yanı sıra, Sâsânî devrinin mirasçısı görülmüşlerdir. Bu aileler Fars/İran devlet yönetimi tecrübelerine dayanarak İslâm devletlerine asırlarca müsbet ve menfi yönleri ile siyaset ve bürokrasi bilgilerini aktarmaya çalıştılar. İslâm devleti coğrafyası için Yunan ve Roma medeniyetlerinin hem düşünce hem de felsefi yönler başta olmak üzere çeşitli konularda katkıları ve yansımaları olmuştur.¹⁴¹ Fakat, şüphesiz ki her iki medeniyetin de katkısı, katkıların en büyüğünü yapan Farslarınki kadar etkili olmamıştır.

Söz konusu etkileşimin tezahür ettiği bir başka önemli alan dil ve kültür sahasında olmuştur. Arapça ve Farsça arasındaki etkileşim aynı coğrafyayı paylaşmak dolayısıyla İslâmiyet öncesi dönemlere dayansa da Hulafâ-yi Râşidîn döneminden itibaren gerçekleşen İslâm fetihlerinin Irak, İran, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerine yayılmasından sonra meydana gelen etkileşim ile kıyaslanamaz. Farslar, yakın komşuları olan Arapların dillerini fatihlerin, idarecilerin, Kur'ân-ı Kerîm'in ve İslâm'ı öğretenlerin dili olması dolayısıyla öğrenmek ve dahası benimsemek durumunda kalmışlardır. Sonraki dönemlerde Arapçanın bilim dili hâline gelmesi de Farsların bu dili benimsemesine sebep olmuştur. Öyle ki, Farslar

¹³⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/377-381.

¹³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/517-520.

¹⁴⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/275-376.

¹⁴¹ "Hristiyanlar kelamcı, hekimler, münecimlerdir ve onların bilge adamları, filozofları ve hekimleri vardır... ve bunların arasında padişahların katipleri, kralların hizmetkârı, eşrafların Tabibleri, attarcıları ve sarraflar vardır. .. ve asil atları ve hizmetçileri ve işçileri vardır ve önde gelenlerinin çoğu cizye vermekten kaçındı." Ebû Osman Amr el-Câhiz, *Resail El-Câhiz*, (Beyrut, 1991), 1/316.

Arap fâtilhlerinin isim veya lakaplarını kullanmaya başlamışlar, onlar gibi elbiseler giyer olmuşlardır.¹⁴²

Araplar dışında Müslüman olanlara Mevalî denildi. İslâm fetihleri ile genişleyen topraklar içerisinde mevalîleri çoğunlukla Farslar oluştursa da mevali olmak Fars olmak anlamına gelmiyordu. Mevalîlerin siyasi alanlarda etkinlik göstermeleri daha kısıtlı olduğu için ilmî alanlara yöneldiler ve oralarda yeteneklerini göstermeye başladılar. Böylelikle ilmî alanlar gittikçe mevalîlere münhasır bir alana dönüşmeye başladı.¹⁴³ Öyle ki, meğâzî eserlerinin yazarlarının çoğu mevalîlerden oluşuyordu. Onlar önemli ilmî alanlarda üstün liyakat ve yenilikçi düşünceler ile kavramsal çerçeveleri belirliyorlardı.¹⁴⁴ Dil bazında bakıldığında ise kendi dilleri olan Farsçadan daha çok Arapçada etkin rol oynadılar. Resmî dil olan Arapça ilmî, dinî, askerî alanlarda ve sosyal hayatta kullanılan bir dil hâline gelmiş oldu.¹⁴⁵ Arapçanın en büyük etki alanı ise şiirlerde kullanılan vezinler üzerinde olmuştur. Fakat bu etki hem bazı muasır İran araştırmacıları hem de Farsların şiir ustaları tarafından ikrar edilmiştir.¹⁴⁶

Fars/İran tarih ekolü Irak tarih ekolüne karışarak gelişmiş hatta bazı tarihçiler bu iki ekolü temsilen çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Irak'ın tarihçilik anlamında önde gelmesi neticesinde bir hakimiyet ortamı oluşmuştur. Fakat daha önce bu hakimiyetin baskısı altında kaybolan Şam ya da Yemen tarih ekolleri gibi Fars/İran tarih ekolü kaybolmaya terk edilmemiştir. Özellikle hicrî IV. yüzyıldan sonra Fars/İran tarihçilik ekolünün önde gelen temsilcileri ortaya çıkmış ve onlar Farsçanın edebiyat ve tarihlerde yeniden doğuşuna neden olmuşlardır.¹⁴⁷

¹⁴² İhsan Zennun es-Sâmîrî, *el-Hayat el-ilmîye Zemen es-Samaniyyin*, (Beyrut, Dar'ül Talia, 2001), 75.

¹⁴³ Mevalîlerin Müslüman olan ve olmayanların çoğu bulundukları görev yerlerini değiştirmeden işlerine devam ettiler, yazı işlerin yanı sıra hıraç, zekat, askerlik gibi görevlerde devam ettiler. Sabit İsmail El-Ravi, *el-İrak fîi el-asr el-Emevi*, (Bağdat 1959), 111-112.

¹⁴⁴ Fatime Saburi, "İran Tarih Yazıcılığın Öncüleri", 105-129.

¹⁴⁵ Muhammed Nureddin Abdülmumin, *El-lugetu'l Farisiye*, (Kahire: Encilo Kütüphanesi, 2003), 30.

¹⁴⁶ Muhammed Ufi, *Lubab el-Elbab*, (Tahran: Fehri Razi Kütüphanesi, 1954), 21.

¹⁴⁷ Mustafa, *et-Tarih vel-Muerrihun*, 148.

Batıdaki araştırmacıların, İranlıların uzun bir süre İran tarihini genel İslâm ve Müslümanlık tarihinden bağımsız ve ayrı bir şekilde yazmak için herhangi bir çaba sarfetmedikleri yönünde görüşleri vardır. Ayrıca İranlı tarihçiler de, Moğol döneminin başlangıcına (h. 7. yüzyıl) kadar İran'da İran tarihini inceleyen hiçbir eserin yazılmadığı kanaatine varmışlardır.¹⁴⁸ Bu iddiayı öne süren tarihçilerin başında özellikle Spuler'in geldiği söylenebilir. Spuler'in bu tezini çürütmek için İranlı tarihçilerin kaleme aldığı onlarca eser sayılabilir. Bunların başında Taberî, Dîneverî, İbni Miskeveyh, Bîrûnî, Hamza el-İsfahânî, İbnü'l-Mukaffa' gibi isimler örnek verilebilir. Bu isimlerin eserlerinin Farsça olmadığını öne sürerek iddiasını sürdürenlere Beyhakî'nin tarih eseri gösterilebilir¹⁴⁹

Spuler'in tezinin dayandığı en önemli unsur İran tarihinin Farsça yazıldığı bir eserin bulunmamasıdır. İranlı Müslüman tarihçiler arasında böyle bir yaklaşımın oluşmasının ve sürdürülmesinin iki önemli nedeni olduğu söylenebilir. Birinci neden konunun siyasi yönüdür. Yani Araplar tarafından fetih edildikten sonra İran'ın siyasi sınırları ile diğer İslâm toprakları arasında net bir ayrımın yapılmamasıdır. Öyle ki, çok sayıda Fars ve diğer milletlerden her alanda örnek verebileceğimiz onlarca bilim insanı ortaya çıkmıştır ve bunlar hiç baskı altında kalmadan dilin tabii gelişimini bilerek Arapça dilinde görüşlerini izhar etmişlerdi. Benzer durumlarda Arap asıllı yazarlar da hiçbir sorun olmadan Farsça veya Türkçe öğrenmişler ve eserler vermeye çalışmışlardır.¹⁵⁰ İkinci nedeni ise ideolojik yönüdür. İslâm'ın zuhurundan sonra evrenselliği nedeniyle, İranlılar da dahil olmak üzere Arap olmayan Müslüman tarihçilerin mensup oldukları milletin tarihini çoğu zaman ilâveler (zeyl) kısmında yazmayı tercih ettikleri görülür.¹⁵¹

¹⁴⁸ Spuler vd., *Tarih Nigari İran*, 13.

¹⁴⁹ İsmail Muhammed Yağî, *Mesâdir et-Tarih el-Muasır*, (Riyad, 2013), 234-235.

¹⁵⁰ Farsça diliyle ilgili olarak örneğin Câhiz'in çok sayıda kitabında Farsça dili, edebiyatı ve tarihine yer verdiği bilinir. Bkz: Ali Hızri, "Tesir Essekafe ve'l-edeb el-Farisi Fi Asır el-Câhiz", *et-Turas Dergisi* 21, (Mustağnım 2021), 194-195.

¹⁵¹ Saburi, "İran Tarih Yazıcılığın Öncüleri", 105-129.

Tüm bu süreç sonunda İranlıların tarih yazarken millî ve vatanî bağlılıklarını bir kenara bırakmaları noktasına kadar ilerlemiş ve onların eserlerinde Arap ruhu, Arap-İslâm düşünce tarzı kendini daha fazla göstermiştir.¹⁵² Yani İranlılar fatihlerin gözüyle kendi tarihlerine bakıp yazmışlardır. Halbuki İran tarih yazımında Arap dilinin kullanılması konusunda herhangi bir zorunluluk söz konusu olmamıştır. Eskiden İranlılar kendi aralarında ortak bir dil paylaşmak bir yana yazıya dayanan kültüre sahip bir millet bile olmamıştır. Büyük medeniyete sahip olmalarına rağmen daha çok Araplar gibi işitsel ve semâî bir kültür ile edebiyata sahiplerdi. Farslar ancak Sâsânîlerin son döneminde şifahi dilden kitabî dile geçebilmiştir. Bu geçişin geç dönemlere denk gelmesi ile ilgili Zerdüşt dinine mensup İranlıların dinî metinlerinde şöyle bir tavsiye görüyoruz: “*şifahi dil daha iyi ve daha etkindir*”. Bu inanış Farslara ait İslâmîyet öncesi dönemden bize gelen belgelerin de kıtlığını bir yönüyle açıklıyor.¹⁵³ Onların sonraki dönemlerde Arapça yazmalarının sebebi bir baskı ortamının olması değildi. Fakat özellikle hicrînin 3. yüzyılın sonu ve 4. yüzyılın başında tüm tarihî metinler istisnasız olarak Arapça yazılmıştır, Farsça millî ve bağımsız bir tarih yazımı için sadece Taberî’nin tarihi tercüme için kullanılmıştır.¹⁵⁴

Farsçanın tarih yazımında evrensel bir dil hâline gelmesi ancak h. 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başı itibarıyla ve özellikle Türklerin bölgeyi ele geçirmelerinden sonra tahakkuk etmiştir. Daha önce Samaniler Farsçayı dil ve kültür özellikleri bakımından canlandırma çabalarına, Taberî’nin tarihini tercüme ederek başlamışlardı.¹⁵⁵ Bunun yanı sıra zaten aynı dönemde şehnâmecilik edebiyat ve tarih karışımı bir tür olarak devletin büyük ilgi ve isteği

¹⁵² Bertold Spuler, “İran der Kurûn-i Nuhustîn-i İslâmî”, (Tahran:Şirket İntişarat ilmi ve Ferhengi, 2013) 16.

¹⁵³ Hugh Bivar vd., *İran Bastan*, 109

¹⁵⁴ Spuler vd., *Tarih Nigari*, 13-14

¹⁵⁵ Carl Brockelmann şöyle der: “Farslar tarih ilminin temel taşını koydu böylece bu ilim gelecekte büyüme ve parlaklık zirvelerine ulaştı.” Carl Brockelmann, *İslâm Milletlerinin Tarihleri*, (Beyrut: Darül-İlm Lilmelayin 1948), 264.

doğrultusunda Ebu Mansûr ve Dakîkî'den (ö. 366/976[?]) sonra Firdevsî'nin *Şehnâme*'siyle zirve yapmıştır.¹⁵⁶

Dîneverî ve Taberî gibi İranlılar, ellerinde bulunan Arapça hikâye ve rivayetleri ile özgürce kalem oynatma hakkına sahip oldular. Bunun yanında Sâsânî döneminden kalan kaynakları ve Pehlevice veya Süryanice kaleme alınmış eserleri kullanarak tarihlerine bilimsel bir ivme kazandırmışlar ve arkalarından gelecek tarihçilerin yolunu açmışlardır.¹⁵⁷ İbnü'n-Nedîm'in Fihrist'ine bakarak çok sayıda İranlı tarihçinin ve bunların eserlerinin isimlerinin bulunması mümkündür.¹⁵⁸ Arapçaya karşı Farsçanın en etkili kullanıldığı tür şehnâmelerdir. Bu tarihî ve edebî eserlerde Arapça kullanımı noktasında dikkatli ve titiz davranılmasına rağmen örneğin Firdevsî şehnâmesinde yaklaşık 800 Arapça kelime kullanmıştır.¹⁵⁹ Bunun gibi bazı Farsça yazan tarihçiler de Kur'an'da adı geçen peygamberlerin tarihini ele alırken İranlı figür ve şahsiyetleri kendi dillerindeki karşılıkları ile isimlendirmekten çekinmemişlerdir. Örneğin, Hz. Âdem'in ismi bazı kaynaklarda Keyumars olarak geçerken; Uşhanc ise Hz. Âdem'in oğlu ve Farsların ilk hükümdarı olarak görülmektedir.¹⁶⁰ Hz. Süleymandan ise Cemşid olarak söz edilmiştir.¹⁶¹

Farsça, hicrî 3. yüzyılın sonlarında büyük İranlı şair Rûdekî'nin (ö. 329/941) ortaya çıkmasıyla edebiyat dili olarak kullanılmaya ve yayılmaya başlamıştır. Elbette Taberî'nin tarihi ve tefsirinin Farsçaya tercüme edilmesi, bu dilin sözlü ve işitsel hâlden yazılı dile dönüşmesine ve sonrasında şiir, edebiyat, tarih, siyaset ve din gibi alanlarda boy göstermesine

¹⁵⁶ Muhammed Emin Reyyahi, *Serçeşmehay Firdevsî Şinasi*, (Tahran:Pejhuşhayı ulum-i İnsan Yayınları,2016), 110.

¹⁵⁷ Muhammed Tâki Bahar, *Sebük Şinasi Yazma Üslûp Bilimi*,(Tahran: Perestu Yayıncılık,2006)1/166.

¹⁵⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut, 1997), 303.

¹⁵⁹ Bu yönde yapılan istatistiklere göre: Siyasetname kitabının sadece birinci sayfasında 37 adet Arapça kelime bulunuyor, Kabusnâme'nin birinci sayfasında 18 kelime ve Beyhâkî'de ise 105 Arapça kelime vardır. Bkz: İbrahim Ahmet Halit, “Esre es-sakafa el-Farisiye fi sakafet el-Asır el-Abbasi el-Evvel”, *Mansûr Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, (Kahire 2010), 1-77.

¹⁶⁰ Ali, “*Mevarid et-Taberî*”, 136.

¹⁶¹ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, çev. Z. Akman, H. Z. Aytemür, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 1/6.

yol açmıştır. Dildeki bu ilerleme ve gelişme kısa sürelerde gerçekleşmez ve bir mutlaklık da kazanmaz, doğal gelişim seyrini alması gerekir ve hâlâ istisnalar barındırır. Esasında İranlılar Arapçayı bir millet dili olarak değil Kur'ân-ı Kerîm'in dili olarak görüyorlar ve önemsiyorlardı.¹⁶² İranlı Hükümdar Kabûs b. Veşmgîr oğluna nasihat ederken ona şöyle diyor: *“Mektuplarını yazarken atasözleri, Kur'an ayetleri ve Peygamberin hadisleri ile süsle ve eğer Farsça yazıyorsan sadece Farsça yazma, çünkü bilindiği gibi özellikle Farsça değeri bilinmez bir dildir.”*¹⁶³

İranlı tarihçilerin yazdıkları eserleri aşağıdaki gibi üç kategorilerde sınıflandırabiliriz:

1. Grup: Arap dilinde özgünlüğe önem verip tarihsel ve ilksel bir yaklaşımla yazan âlimlerden oluşur. Bu sınıfın başında Taberî, Dîneverî ve Bîrûnî gibi büyük âlimler gelir. Bu çizgideki tarihçiler Eski İran tarihi rivayetlerine titizlikle yaklaşmışlardır. Bunların arasında da yöntem ve yaklaşım farkı vardır.
2. Grup: Bunlar İran tarihine bağlı rivayetleri bir araya getirip karşılaştırdıktan sonra düzgün hâle getirmişlerdir. Bunlar uzmanlaşmış tarihçi ve çevirmen olan âlimlerden oluşur. Bu çizgidekilerin başında Hamza el-İsfahânî, Belâzürî ve İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) gelir. Aralarındaki baskın özellik ise Farsça rivayetlerin İslâmî karaktere veya İslâmî okuyucuya uyacak şekilde uyarlanmasıydı.¹⁶⁴
3. Grup: Fars/İran mirasından ve Zerdüşť dinî kitaplarından rivayetler nakleden yazarlar, tarihçiler, çevirmenlerdir. İran tarihi ile ilgili efsanevi hikâyelerin ve tarihî olayların tarih kitaplarında yer alması ve İslâm mirasına girmesi bu rivayetlerin bugüne

¹⁶² Büyük Fars şairleri dini ilkelere dayanarak hep Arapça dilini kendi dillerinden üstün tutmuşlardır. Bu şairlerin başında Hafız Şirâzî, Sadi Şirazi, Mevlana gibi şairler gelir. Bunların konuyla ilgili şiirleri vardır. Ayrıntı bilgi için bkz: Murtaza Mutahhari, *İslâmİslâmİslâm ve İran Arasında Karşılıklı Hizmetler*, (Tahran: Sadra Yayıncılık, 1997), 105.

¹⁶³ Kabus b. Veşmgîr, *Kabusnâme*, (Tahran 1956), 187.

¹⁶⁴ İbn-i Miskeveyh'in kitabında İslâmİslâmİslâmileştirilmiş Eski Fars Krallarından Menûçîhr bir seslenişinde şöyle der “ey İnsanlar sizler bütün beşeriyeti doğmadınız, insanlar insanîyetlerinde kalırlar eğer kendilerini muhafaza ederlerseler ve düşmanları püskürtürlerse size Türkler çok zarar verir ve bunun nedeni sizlerin cihadı terk etmenizden kaynaklanır. Allah bize bu mülkü verdi tâ ki görsün bizler şükredici miyiz yoksa küfredici miyiz?” İbn-i Miskeveyh, *Tari İbn-i Meskeveyh*, (Tahran 2000), 1/62-63.

ulaşmasında etkili olmuştur.¹⁶⁵ Bunların arasında iki dilli ünlü yazarlar çıkmıştır ki tarihte onlara “zii el-lisaneyn” denilmiştir. Bunların başında İbnü'l-Mukaffa,¹⁶⁶ Abdulahamit b. El-Lâhikî ve Sehil b. Hârûn gelir.

Hilafet, merkezin uzaklarında İran'ın doğusunda bağımsız yerel hükümetlerin kurulması, hilafetteki bu yeni siyasi oluşumların dayandıkları Fars ve hatta Türk asıllı hanedanların, devletin kademesinde çok sayıda bulunan divan katipleri Farsça geleneklerin mirasçısı olarak gittikçe Farsça dilini sonraki aşamalarda bazen birinci dil olarak kullanmışlardır. Samani Devleti başta yerel hükümet iken Farsçayı resmî dil olarak kullanmış, devlet genişledikçe Ahmet b. İsmail emriyle tekrar Arapça diline ehemmiyet vermeye başladılar. Belki de Bağdat'tan meşruiyeti elde etmek, kazanmak için böyle bir girişimde bulunmuşlardır. Böyle bir durumda Divan'a katiplik için seçilen kişilerin Arapça-Farsçayı iyi bilmeleri gereklidir. Devletin bu dil yapısının Gazneliler ve Samaniler'den esinlenerek iki dile de ehemmiyet vermiş olduğu söylenebilir Öyle ki Gazneli Mahmud'un veziri ebû'l Abbas İsfârâyîn Farsçayı tek divan dili olarak seçmişti. Bu durum Ahmed Hasan Meymendi gelene kadar devam etmiş, onun gelişiyle beraber tekrar Arapça Divan'da kullanılmaya başlamıştı.¹⁶⁷ Bütün İslâm dünyasında diller arasında Arapça yegâne dil olarak varlığını sürdürmüştü. Ancak IV. yüzyıldan itibaren Farsça kendini göstermeye başladı. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir bölgelerde kurulan çoğu Fars hanadalarına bağlı İslâm devletlerinde Farsça ve Arapça arasında

¹⁶⁵ İbn-i Haldun, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade*, (Beyrut, Dar'ül Fikir, 1981), 2/182-183.

¹⁶⁶ İkinci sınıf ile birinci sınıfın arasında çalışma benzerliği olabilir. Mesela İbnü'l-Mukaffa üçüncü kategoride olmasına rağmen ikinci kategorinin özelliklerini de barındırır. Mesela Cemşid'in Hz. İbrahim olmasına karşı gelerek şöyle tepkisini ortaya koyuyor: “Acemlerin cahilleri ve ilmi olmayanlar Hz. Süleman'ın cem olduğunu söylerler halbuki Hz. İbrahim'den cem arasında 3000 yılı aşkın fark vardır.” Bkz: Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, çev. Z. Akman, H. Z. Aytemür, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 1/6.

¹⁶⁷ Muhsin Rahmeti, Hacı nüzümülmülk ve gösteriş Zebanî Farsî Der Ânâtulî, *Neşriyey İlmi Vizareti Ulum Dergisi* 13(Bahar ve Yaz 2019), 114

çatışma'dan daha ziyade münferit olaylara rağmen bir nevi yarışma olduğunu genellikle görmekteyiz.¹⁶⁸

4. Fars/İran Tarih Yazıcılığında Şehnâme Yazma Geleneği

İbnü'l-Mukaffa

Sâsânî dönemi değişim ve dönüşüm dönemidir. Ahameniş Devleti'nin dağılmasıyla beraber yerine gelen güçlü Sâsânî Devleti, bir nevi Eski çağ'ın yerini yeni bir çağla değiştirmek için sona erdiğinin ilanı sayılmaktadır. Sâsânîlerin eski dönemi kapatmalarına rağmen o dönemden birçok tarihî gelenek ve en önemlisi o dönemin ihtişamı miras kalmıştır. Ayrıca dönemin Sâsânî hükümdarları Zerdüşt dinini canlandırmıştır. Tarihçiler ve Arap-Fars masallarının yazarları yazıtlar, sikkeler ve mühürlerin keşfi ışığında daha net bir şekilde Sâsânî dönemini kayda alabildiler.¹⁶⁹

İran tarihinde şehnâme yazma geleneği, İranlı katiplerin padişahların fetihlerini hayâl gücünün desteği ile efsanelere varan başarılarını yüceltmek ve ihtişamlarını ilan etmek amacıyla nazımdan faydalanılarak oluşturulan eski bir yöntemdir.¹⁷⁰ Esasında bu yöntem, İranlıların sosyal hayatlarında ister din adamları, ister zenginler, isterse hükümdar olsun bütün güç sahipleri ile ilişkilerde bir tür homojenlik bulunduğunu göstermektedir. Bazıları Fars destan edebiyatını oluşturacak bu yüceltilmiş şiirsel eğilimin, İskender'in Fars ve Mezopotamya'yı işgalinden sonra Yunanlılarla karışmanın bir sonucu olduğuna inanır.¹⁷¹ Öte yandan Farsların

¹⁶⁸ Örneğin Selçukluda Nizamülmülk zamanında bir rivayete göre Arapçanın mektuplaşama dilinin resmen ilan edildiğini göremekteyiz, İbnü'l-Cevzî, tarihinde H. 547 yılındaki olayları şöyle anlatır: Farsça dilinde ders veren bir öğretmen İranlı olmayan öğrencilerin onun dilini anlamaması nedeniyle dövülüp hapsedildi. Bkz: İbnü'l-cevî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l-ümem, Darü'l Kütüp el-İlmiye, Beyrut: ? , 18/83-84*

¹⁶⁹ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 3/191.

¹⁷⁰ Theodor Nöldeke, *Hamase-i Milli-i İran*, (Tahran: Merkez-i Neşr-i Sipider ,1948),14.

¹⁷¹ Taha Neda, *Dirasetun fî eş-şâhnâme*, (İskenderiye: Dar'üt-talip 1954), 305.

art arda Mezopotamya'ya düzenledikleri saldırıların neticesinde Babil uygarlığının etkisi altında ortaya çıktığı da ihtimaller arasındadır.¹⁷²

Hudaynâme gibi metinlerin ortaya çıkışı Fars hükümdarlarının uçsuz bucaksız yerlere sahip olması ve ihtişamlı bir hükümdarlık ortaya koymaları neticesinde, o ihtişamlı idareciler abartılarak anlatılmaya başlamış ve zamanla insanüstü vasıfların da verildiği metinler oluşmuştur. Böylelikle abartılarak anlatılan şahıslar yarı ilah yarı insan bir figüre dönüşmeye başlamıştır.¹⁷³

Mes'ûdî, *et-Tenbîh vel-işrâf* adlı kitabında Fars hükümdarlarının yüceltilme sebeplerini kendince "... İran hükümdarlarıyla yetinmemizin sebebi ise onların, büyüklüğü, köklü olması, aksamadan devam etmesi iyi siyaset yapmaları, düzenli yönetim kurmaları, ülkeyi yeniden inşa etmeleri, riayetle şefkatli davranmaları, dünya hükümdarlarının onlara boyun eğerek haraç vermeleri ve dünyanın ortasında yer alan ve dördüncü iklim ve en üstün değere sahip olan olan Babil'e musallat olmalarıdır..."¹⁷⁴ şeklinde izah etmeye çalışır. İslâmiyet'ten sonraki İran padişahlarına, Fars asıllı olmayan Mes'ûdî gibi bir tarihçinin bu vasıflarla bakışı düşündürücüdür. En azından Mes'ûdî'nin Farsça diline ve kültürüne hâkim biri olduğu düşünülebilir.¹⁷⁵

Elbette bu olağanüstü hayranlığın hem iktidarda olan siyasiler hem de yönetilen toplum arasında yayılması ancak yetenekli edebiyatçılar ve büyük mütercimlerin kalemlerinin gücü ile olabilir. Bu güçlü kalemler arasında ilk sıralarda İbnü'l-Mukaffa'yı söylemek gerekir. Arap dili edebiyatında şöhret kazanan ve geniş bilgiye sahip olan, yüksek seviyede Pehleviye bilen İbnü'l-Mukaffa¹⁷⁶, edep ve eğitimle meşhur olmuş¹⁷⁷ keskin zekaya sahip biri olarak ifade

¹⁷² Samuel Noah Kramer, *es-Sumeriyyun*, (Beyrut: el-Basair, 2012), 225-326.

¹⁷³ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/192.

¹⁷⁴ el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*, 1/5.

¹⁷⁵ Hasan Muciribi-Ali Gulami-Abbas Ali Nuhbifer, "Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve 'l-işrâf* Kitabındaki Tarih Yazıcılığı", *Du Fasılname İlmi ve Pejhoşi Tarihniğeri* 21 (Tahrân, 2018), 137-138.

¹⁷⁶ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 3/401.

¹⁷⁷ Câhiz, *el-beyan ve 't-Tibyan*, (Beyrut: Darü'l Fikr, 1968), 2/192

edilir.¹⁷⁸ İlk Abbasî dönemi ve sonraki dönemlerde eski Fars tarihi ve edebiyatının önemli direklerinden biri ve ayrılmaz bir kaynağı olarak kabul edilir. Çevirdiği İran tarihine ve edebiyatına ait eserler ve dinî kaynaklar, Taberî, Hamza el-İsfahanî, Ebû Hanîfe Dîneverî, İbn Miskeveyh, Bîrûnî, Ebü'l-Müeyyed-i Belhî ve Firdevsî gibi büyük İranlı tarihçi ve edebiyatçılar için temel kaynakları teşkil etmiştir.¹⁷⁹ O, İslâm medeniyet serüveninde tercüme ettiği eserler sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Arap, Fars tarihi ve kültürü başta olmak üzere, Hint ve Yunan kültürünü ve felsefesini de takip etmesi, bilgeliğini arttırmış, neticede çok kültürlülüğü ile öne çıkmış bir isim hâline gelmesini sağlamıştır. Eserleri edebî, bazıları ise felsefî konulu eserlerdir. Onun çevirisini yaptığı eserler bulundukları alanlar içerisinde ilk çevirilerdendir. Nitekim o, Abbasî halifesi Mansûr için Aristo'nun eserlerini ve mantıkla ilgili kitapları çeviren ilk kişidir.¹⁸⁰

Tarihî ve dinî etkisi olan eserlerin başında, Fars padişahlarının hayatlarını konu eden *Hudâyname* kitabının çevirisi gelir.¹⁸¹ İbnü'l-Mukaffa, İslâmiyet öncesi eski Fars dili olan Pehlevice yazılmış çok sayıda kitabı Arapçaya aktarmıştır. Fars padişahlarının hayatlarıyla ilgili haberlerin yer aldığı bu eserler ondan sonra gelen tarih yazarları için vazgeçilmez bir kaynak oluşturmuştur. İbnü'l-Mukaffa'dan sonra gelen İbn Kuteybe¹⁸² ve es-Seâlibî gibi bazı müellifler bu kitapların malzemesini kendi kitaplarına dahil etmişler ve zamanla asıl kitaplara ihtiyaç azalınca kaybolmuşlardır. *Hudâyname* eseri, padişahların hayatını anlatan ve ana kaynak sayılan bir kitaptır. İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr* kitabında, çevirisi İbnü'l-Mukaffa'ya ait olan *Hudâyname*, *Kitâbü'l-Âyîn* gibi eserlerden çok yerde alıntılar yapılmıştır.¹⁸³ Taberî *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı tarih kitabında, es-Seâlibî'nin *Gureru*

¹⁷⁸ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/130-134.

¹⁷⁹ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/167.

¹⁸⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l Ulemâ Bi Âhabir'ül Hukâmâ*, (Beyrut: Dar'ül- Kütüp el-ilmîye, 2005), 170.

¹⁸¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 150.

¹⁸² İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, 21/130-134.

¹⁸³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, haz. Yûsuf Ali Tavîl, (Beyrut :Dar'ül Kitab el-Arabi, 1986), 1/4.

aḥbâri mülûki 'l-Fürs ve siyerihim eserinde, Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ*’da ve Firdevsî meşhur *Şehnâme*’sinde İbnü'l-Mukaffa’ın başta *Hudâynâme* olmak üzere bütün tercümelerinden istifade etmişlerdir.¹⁸⁴ Firdevsî ve es-Seâlibî'nin modern Farsça yazılmış yazılı metinleri kullandıkları bilinir. Ancak yine de nakledilen haberlerde birçok yerde farklılık görülmektedir. Nöldeke bu çelişkinin, *Hudâynâme* kitabının orijinal tercümesinden aktarmaların olması veya bütün tarihçilerin İbnü'l-Mukaffa’ın tercümesi için farklı nüshalar kullanmasından kaynaklandığını ifade eder.¹⁸⁵

İbnü'l-Mukaffa *Hudâynâme*’de Fars padişahların tarihini kurgularken, o hikâyelere dini Zerdüşî’nin kitabından alınan efsaneleri ile Fars hikâyelerini ustaca karıştırmış ve sonra da tercümelerini eklemiştir.¹⁸⁶ Buna rağmen Abbasî hükümdarları üzerinde büyük etkisi olan bu eserler gittikçe yaşantılarına bile yansımıştır. Tabii bu etkinin arkasında çoğunlukla Abbasî halifelerinin yanlarında görevli vezirlerinin Fars kökenli olması durumu da bulunmaktadır. Bu durumun en etkili örneği güçlü Bermekî ailesidir. *Hudâynâme*’nin tercümesine yalnızca İbnü'l-Mukaffa kalkışmamış, başka mütercimler de bu önemli eseri tercüme etme şerefine nail olmak istemişlerdir. Fakat en meşhuru tabii ki İbnü'l-Mukaffa’nın yapmış olduğu tercümedir. İbnü'l-Mukaffa’nın ayrı bir öneme sahip eseri de *Âyinnâme*’dir. Bu kitap eski Farsların yasalarını, krallarını, ordularını nasıl yönettiklerini ve yaşantılarını anlatmaktadır. Bu kitap çeşitli sanatları açıklar ve onları teker teker detaylandırır. Örneğin, okçuluk usulu, savaş hukuku gibi konular bu kitapta yer alır. *Hudâynâme*’de olduğu gibi *Kitâbü 'l-Âyîn*’ın da aslı kaybolmuştur. Ancak bazı bölümleri İbn Kuteybe’nin *Uyûnü 'l-aḥbâr* adlı eserinde yer aldığı için korunabilmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Bu kitaplar, özellikle Abbasî Halifeliği döneminde Farslara ait başta

¹⁸⁴Celal Mutlâk Mutlak, *Ez Şâhnâme ta Hudayname-Şahanameden Hudaynamaya*, İran Bastan Dergisi 7/1,2(2007),24.

¹⁸⁵ Ali, Mevarid , 153.

¹⁸⁶ “Ancak Farslara nispet edilen risaleler doğru değil uydurmalıdır, bu işi yapanlar arasında başta İbnü'l-Mukaffave sehil b. Harun ve abdulhamit Gaylan gibiler gelir...” Bkz: Câhiz, *el-Beyan ve 't-Tebyîn*, 1/24.

edebiyat olmak üzere yönetim anlayışı ve savaş stratejileri gibi niteliklerin yayılmasında büyük rol oynamıştır.¹⁸⁷

Bunun yanı sıra Farsça *Nâme-i Tenser* kitabı da İran'ın yasaları hakkında bilgiler verir. *Nâme-i Tenser*'in kahramanları Erdeşîr-i Bâbekân'ın oğlu Zâhid ve şehzadesi Tenser'dir. Eser bu kahramanların Taberistan Hükümdarı Cüşnesf Şah'a yazdıkları mektubun Pehlevîce cevabını konu alır.¹⁸⁸ Esasında bu eser Fars tarihiyle ilgili en eski tarihî ve kanûnî değeri olan bir belge niteliğindedir. Bu belge, tarihçi Mesûdî'nin *et-Tenbîh vel-işrâf*'ına ve İbn-i Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'ine dahil etmeleri sayesinde kaybolmaktan kurtulmuştur.¹⁸⁹

Enûşîrevân'ın hayat hikâyesini anlatan *Kitâbü't-Tâc fî sîreti Enûşîrvân*, İbnü'l-Mukaffa'nın hükümdarlara öğütler ve uymaları gereken kurallara dair bilgiler verdiği bir diğer tercüme eseridir.¹⁹⁰ Bu kitap, hükümdarların davranışlarıyla veya devlet sistemi, işleri ve hükümleri ile ilgili her şeyi içerir. Bu kitaplar Arap-İslâm dünyasında özümsemiş ve bazı Arap yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Hem edebiyatçı hem de tarihçi olan Câhîz bile uzun ve detaylı bir şekilde şuibilerin tezlerini reddeder fakat sonunda o da güçlü Fars kültür akımlarının etkisi altında kalır. Nitekim çoğu zaman kitaplarında Fars kültürün izini görmek çok zor değildir. Bu yönde yazmış olduğu kitabı *et-Tâc ve Ahlâku'l-mülûk*'ün başlığından içeriğine kadar bu izleri görmek mümkündür. Bu gibi kitaplar kimi zaman 'Âdâb-i Sultaniye', kimi zaman da 'siyasetnâme' ismi ile yüzlerce sene onlarca kaleme alınmıştır. İslâmî literatür içinde siyaseti konu eden kitaplar detaylı incelendiğinde yer vermekten vazgeçilemeyen konular arasında İran hükümdarlarının hayatları, devlet idareleri ve onların ahlaki yönlerinin olduğu örnek olarak gösterilebilir.

¹⁸⁷ Rosenthal, *'İlmü't-târîh 'inde'l-müslimîn*, 143.

¹⁸⁸ Bu risaleyi Arapçaya tercüme eden kişi de tarihçi İbn İsfendiyâr'dır. Bkz: İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî, (Tahran, Haver Kütüphanesi, 1941), 1/29-57.

¹⁸⁹ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/169.

¹⁹⁰ Halil Merdümek, *İbnü'l-Mukaffa*, (Londra, Hindavi Yayıncılık, 2019), 45.

Farsçadan Arapçaya tarihî ve edebî metinleri tercüme eden önemli isimler arasında Muhammed b. el-Cehum el-Bermeki, Zadeveyh b. Şahaveyh İsfahani, Muhammed Bahram Mihriyar İsfahani, Hişam Kasım İsfahani, Bahram b. Merdanşah, Musa b. İsa el-Küsreveyh ve el-Belâzürî sayılabilir.¹⁹¹

Ebân b. Abdülhamit el-Lâhikî (ö,200/815-16)

İran tarihi ve edebiyatının ana kaynakları arasında zikredilen ve şehnâmeciliğin İslâmiyet'ten sonraki oluşumu sürecinde yer alan isimlerden birisi de Ebân b. Abdülhamit el-Lâhikî'dir.¹⁹² Mütercim ve şair olan Lâhikî'yi Câhiz, “tekellüfsüz bir şair” olarak vafsetmiştir.¹⁹³ Öyle görünüyor ki, Lâhikî İran edebiyatı tarihinde nesri mesneviye dönüştüren edebiyatçıların başında gelen biridir. Hem Arapça hem de Farsça şiirlerde usta olan şair Lâhikî hakkında kaynaklar farklı görüşler ortaya koymaktadır. Sûlî ünlü *Avrak* kitabında Lâhikî'ye 73 sayfa ayırmış ve onun zahirinin batınından daha hayırlı olduğunu söylemiştir. Hatta gece namazını kılan birisi olduğunu söyler. Fakat başka rivayetler ise onun Yahudi bir aileden geldiğini ve ahlakî açıdan tutarsız olduğunu ifade eder. Edebî yeteneğiyle ilgili ise 14.000 beyitle *Kelile ve Dimne* eserini nesirden nazıma dönüştürerek Yahya b. Halid el-Bermekî'ye hediye ettiği söylenir.¹⁹⁴ İbnü'n-Nedîm ise onun sadece şiirini över ve kaleme aldığı kitapları eserinde sıralar. *Kelile ve Dimne*, *Erdeşir'in* ve *Enüşirvan'ın hayatı*, Bloher'in kitabı ve *hülm 'lhind-Hindistan Rüyası*- risaleleri gibi eserleri olduğunu kaydeder.¹⁹⁵

¹⁹¹İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut,Dar'ül Marife, 1997), 303; Ali, *Mevarid Tarih* , 156.

¹⁹² Necati Kara, “Eban b. Abdülhamîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/65-66.

¹⁹³ Câhiz, *el-beyan ve't-Tibyan*, 64.

¹⁹⁴ Ebû Bekir el-Sûlî, *el-Avrak*, (Kahire:Emel Yayıncılık, 2004), 1/2.

¹⁹⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*,150.

Mesûdî

Mesûdî Meruzî'nin hayatıyla ilgili yeterli bilgi elimizde bulunmamaktadır. Yaşadığı tahmin edilen tarih h. 3. yüzyılın sonudur. O İran'ın tarihini, destansı anlatılarını düzenlemeye başlayan ve manzum bir şehname meydana getiren ilk kişidir. *Şehnâme*'si hakkında fazla bilgi yoktur. Fakat el-Makdisî h. 355 yılında kaleme aldığı *el-bed'* ve *'t-Târîh* adlı eserinde iki defa Mesûdî'den bahsetmektedir.¹⁹⁶ İlk defa o Mesûdî'nin *Şehnâme*'sine şöyle işaret ediyor: “*Acemler kitaplarında iddia ediyorlar ki, doğruyu ve yanlışı en iyi Allah bilir. Ademoğulları arasında hüküm süren ilk kişinin Keyûmers olduğunu, yeryüzünde çıplak gezdiğini ve otuz yıl hüküm sürdüğünü iddia ettiler.*” Mesûdî Farsça manzum şiirinde güzel bir şekilde şöyle demiştir:

نخستین کیومرث آمد بشاهی . . . گرفتش بگیتی درون بیش گاهی
چوسى سالى بگیتی پادشا بود . . . کی فرمانش بهر جایى روا بود¹⁹⁷

Makdisî'nin açıklığa kavuşturduğu önemli bir nokta, İranlıların bu *Şehnâme*'yi millî tarihleri olarak kabul etmeleridir. Bu kitabı diğerlerinden farklı kılan en önemli özellik savaşçıların görüntülerini vermek istemesi yani eserin minyatürlerle bezenmiş olmasıdır.¹⁹⁸ Mesûdî kasidesinin sonunda şöyle diyor:

سپرى شد نشان خسروانا . . . چوکام خویش راندند در جهان¹⁹⁹

Makdisî'den anlaşıldığına göre, Mes'ûdî'nin *Şehnâme*'si, h. 300 yılı civarında yazılmış olmalıdır. Ayrıca onun eseri, mefâîlün/mefâîlün/feûlün vezniyle ve Hezec bahrinde yazılmış ünlü bir mesnevidir. Bazen mefâîlün/mefâîlün/mefâîlü vezninde şiirleri de bulunur.²⁰⁰

¹⁹⁶ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târîh*, nşr. Clément Huart, (Paris 1899-1919), 3/173.

¹⁹⁷ “İlk başta Keyûmers oldu şah/İlk başta dünyayı ele geçirtti/Otuz yıl dünyaya hakim oldu/Her yerde fermanı icra edilirdi.”

¹⁹⁸ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târîh*, nşr. Clément Huart, (Paris 1899-1919), 3/138.

¹⁹⁹ “Kapandı Hüsrev devranı/Cihandan arzusu ve kendisi kovuldu”;Bkz:Makdisî,*el-Bed' ve 't-târîh*,3/138,173.

²⁰⁰ Zebîhullah Safa, *Hamâse-serâyî der Îrân tâ Kârn-i Çehârdehom-ı*, (Tahran: İbn-i Sina,1945), 167.

Ebü'l-Müeyyed-i Belhî

Ebü'l-Müeyyed-i Belhî, h. 4. yüzyıl şairi/yazarı ve ilk mensur Şehnâme eseri olan biridir.²⁰¹ Manzum şehnâmesinden yalnızca küçük bir parçası günümüze kadar gelmiştir. Doğduğu yıl, hayatı ve eğitimi hakkında ayrıntılı bilgi yoktur, künyesine göre Belh'te doğduğu düşünülür. Çoğunlukla kaynaklarda Ebü'l-Müeyyed-i Belhî ismiyle zikredilmiş ancak İbn-i İsfendiyâr'ın *Taberistan tarihinde* "Muyyed" adıyla anılmıştır²⁰² ve ilk mensur şehnâmenin de onun ismiyle anıldığı görülmüştür. Eserine *Şehnâme-y Buzurg* (Büyük Şehnâme) ya da *Şehnâme-y Mueyyidi* adı vermişlerdir.²⁰³ Eğer Gerşasp hikâyesi Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'nin Şehnâme'sinden sayılırsa o zaman ilk bu şehnâmeye işaret edenler arasında *Sistan Tarihi* adlı kitabın adı geçmektedir.²⁰⁴ *Sistan Tarihi* kitabını inceleyen ve yayına hazırlayan Melik eş-Şûrânın Bahar, giriş kısmındaki ifadelerden eserin eski zamanda yazıldığına delil oluşturabilecek kaynaklar arasında Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'nin *Şehnâme*'sinin de bulunduğunu söyler.²⁰⁵ Firdevsî'nin *Şehnâme*'si üzerinde uzun ve derin çalışmalarıyla ünlü araştırmacı Muhammed Nuri Osmanof'a (1924-2015) göre ise *Şehnâme-i Mueyyid*'de Sâmânî Devleti'nin veziri olan Bel'amî'nin inisiyatif ve girişimiyle ortaya konulan bir eserdir. Varılan kanaat ise öne sürülen bu görüşün kaynağının veya belgesinin gösterilmeden ortaya atılan bir iddianın ötesine geçememektedir. Bu şehnâmeye işaret edenler arasında *Tarih-i Bel'amî* de vardır.²⁰⁶ Bundan dolayı *Şehnâme*'nin takribi yazılış tarihinin h. 352'den önce olması gerekmektedir.²⁰⁷ Eğer öyleyse *Şehnâme*'nin sahibi olan Ebü'l-Müeyyed el-Belhî, Mansûr b. Nuh Sâmânî'ye muasır olur ve ayrıca oğlu olan II. Nuh b. Mansûr ile de münasebetleri olmuştur demek

²⁰¹ Mine Hafizi, "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî", *Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi-CGİE-*, (Tahran, 2020), 6.

²⁰² Zebihullah Safa, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/276-277.

²⁰³ Orhan Bilgin, "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/337-338.

²⁰⁴ İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, 1/78.

²⁰⁵ Sistan Tarihinde Bu kitaptaki, önceden Ebü'l-Müeyyed-i Belhî Tarih-i Taberistan'ın yazarı olarak geçerken, 35. Sayfada sonraki sahifelerde Belhî'nin Gerşasp Tarihi isiminde bir kitabı daha olduğu ifade edilir. Bkz: Yazarı Belirsiz,, *Tarih Sistan*, THK. Meliku's-Şuara Bahar (Tahran: Pedidey Haver, 1987.) 13, 16. ve 17

²⁰⁶ Mine Hafizi, "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî", 6.

²⁰⁷ Zebihullah Safa, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/276-277.

mümkündür Takizade'ye göre Farsça mensur şehnâmelerin Firdevsî'nin zamanından önce de olduğuna dair hiç şüphe olmamalıdır. Ünlü şair Ebü'l-Müeyyed el-Belhî'nin, Ebû Mansûr'un, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed Belhî'nin ve es-Seâlibî'nin *Gurer ahabâri mülûki'l-Fürs* isimindeki kitabında bahsettiği Mesûdî Meruzî'nin şehnâmeleri bu duruma örnek oluşturacak eserler arasında sayılabilir. Fakat kabul edilmelidir ki, Ebü'l-Müeyyed el-Belhî'nin *Şehnâme*'si hepsinden daha eskidir.²⁰⁸

Ebü'l-Müeyyed el-Belhî'nin *Şehnâme*'sinin, h. 475'de yazılan *Kâbüsnâme*'nin girişinde isminin geçmesi buna delalet etmektedir. Üstelik bu durum söz konusu şehnâmenin yaklaşık 125 yıldan fazla bir süre sonrada güvenilir bir kaynak olarak ellerde dolaştığını gösteriyor. Ziyârîlerin hükümdarı kabûs bin İskender'in oğlu (ö. 475/1082'den sonra) için nasihatnâme türünde ve eğitim amaçlı yazdırdığı *Kâbüsnâme*'de Ebü'l-Müeyyed el-Belhî'nin *Şehnâme*'si şu şekilde geçmektedir: “*Sen Şemsü'l-meâlî Kâbûs Veşmegir olan ve Urguş b. Ferhadan'ın torunusun. Bu kişi Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'nin Şehnâme'sinde zikredildiği gibi Keyhüsrev zamanında Geylan hükümdarı idi.*”²⁰⁹ Taberî tarihinin tercümesinde ise “...Ebü'l-Müeyyed-i Belhî'nin *Şehnâme*'si...” adını açıkça görmekteyiz. Bel'amî bu eserinde efsanevi eski dünya ve İran tarihini konuşurken sözünü şöyle bitiriyor: “...sözler, haberler ve geçmişler çok ama çoktur ve bunları Ebü'l-Müeyyed-i Belhî *Şehnâme*yi buzurkunda zikir etmektedir...”²¹⁰ Ayrıca *Mücmelü'l-Tevarih ve'l-Kısas* kitabında açıkca bu *Şehnâme*'den bahsedilmiş ve kitabın birkaç ana kaynağı arasında yer almıştır.²¹¹

Ebû Âli Belhî

Bu yönde bir diğer eser ise Ebû Âli Belhî'nin mensur *Şehnâme*'sidir. Bu şehnâme her ne kadar günümüze ulaşmamışsa da Bîrûnî'nin zamanında araştırma ve haberleri karşılaştırma

²⁰⁸ Seyyit Teki Hasanzade, *Firdevsî ve Şehnâmesi*(Tahran:İntişarat Tus, 2011)51

²⁰⁹ Keykavus b. İskender, *Kabusname*, (Tahran, 1956), 2.

²¹⁰ Muhammed b. Belâmi, *Tarih-i Belâmi*, (Tahran, 1974), 1/133.

²¹¹ Melik eş-Şûrânın Bahar, *Mucmel'ut-Tevarih ve'l-Kısas*, (Tahran, 1939), 2,3.

neticesinde ortaya çıkan bir eserdir. Bîrûnî *el-Âsârü'l-bâkiye* kitabında Adem ve Havva'nın yaratılışlarıyla ilgili efsanevi haberleri yazarken şu paragrafı ekliyor: “Bunu Ebû el-Hasan Âzerhor el-Muhendis'ten duyduğuma göre, şair Eûu Âli el-Belhi ise bizim rivayet ettiğimizden ayrı bir şekilde Şehnâme'sinde bunu insanın başlangıç ve yaratılışıyla ilgili olarak zikretmiş. O iddia ettiğine göre elinde bulundurduğu haberleri İbnü'l-Mukaffa'nın kitabında, Muhammed b. Cehim el-Bermekî'nin, Hişam b. Kasım'ın, Sapur şehrin mübedi Behram b. Merdanşah'ın ve Behram b. Mihrael İsfahânî'nin ellerinde bulunanlarla ve Behram el-Hurevi el-Mecûsî'nin elinde bulundurdıkları ile karşılaştırmıştır.”²¹²

İbnü'l-Mukaffa'dan başka, İran padişahlarının hayatlarıyla ilgili eser yazan ya da bu yönde yazılan eserleri tercüme ederek uyarlamaya çalışanlar vardır. Onların isimleri Hamze el-İsfahânî'nin tarihinde ve diğer tarihî kaynaklarda geçer.²¹³ O dönemde yaygın olan bu kaynaklar İslâmî dönem müellifleri tarafından da bilinen ve istifade edilen eserlerdir. Bu kaynakların isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Hudaynâme: III. Yezdicerd'in ölümünden sonra Zerdüşt bilginleri son Sâsânî döneminin hadiseleriyle ilgili bu kitaba ekler yaptıklarını ve onu Hutay Namek'in kökeniyle tamamladığını iddia etmektedir.²¹⁴ Pehlevice Hudaynâme'nin metni erken İslâm döneminde kaybolmuş, ancak onun bazı bölümleri farklı tarih kaynaklarında mahfuz kalmıştır. Bazı araştırmacılara göre, İbn-i Kuteybe'nin *Uyûnü'l-Ahbâr*, Ebû Hanîfe Dîneverî'nin *Ahbarü't-tivâl*, *Tarih-i Bel'amî*, Mesûdî'nin *Mürûcü'zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Hamze el-İsfahânî'nin *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-enbiyâ*, Seâlibî'nin *Gureru ahbâr mülûki'l-Fürs*, Firdevsî'nin *Şehnâmesi* ve İbnü'l-Esir'in *al-Kamîl* kitapları Keyumars'ın başlangıcından Yezdicerd zamanına kadar Fars tarihi

²¹² Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, 1/112.

²¹³ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz*, 9-10; Câhiz, *Resail El-Câhiz*, 2/192; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 132; İbn-i Miskeveyh, *Tari İbn-I Meskeveyh*, 1/188. ; Mutlak, *Ez Şâhnâme*, 24; Halit, “Esre es-sakafa el-Farisiye”, 19-30; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, ¼; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 1/91; Ali, “Mevarid et-Taberî”, 155-156.

²¹⁴ Cevat Meşkur, “Huday Name”, 14

ve efsaneleri hakkında bilgiler vermek için temel kaynak olarak *Hudaynâme*'yi ya da İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerini kullanmışlardır.²¹⁵

Yatkar Zerran: Bu Pehlevi kitabın metni günümüze ulaşmış durumdadır. Ayrıca *Geştasp* adında da *şehnâme* vardır. Bu kitap, İranlılar ve Turanlılar arasında meydana gelen Zerdüşt mezhebi üzerindeki çatışmayı konu almaktadır. İki taraf arasında patlak veren ve iki hafta süren savaşı anlatmaktadır. Savaş Turanlı Arjasib'in yenilgisiyle sona erer. Dakîkî kendi *Geştasp* ismindeki 1.000 beyitlik *Şehnâme*'sinde bu hadiseye ışık tutmuştur.²¹⁶

Karnâme Erdeşir Babkan: Pehlevi dilinde bir risale türündedir ve coşkulu hikâyelerden biri olarak kabul edilir. Sâsânî döneminin sonunda m. 600 civarında yazılmıştır. Kitap, Padişah Erdeşir'in hayatını konu alır. Bu kitabın önemi, Firdevsî'nin manzum *Şehnâme*'si için önemli bir kaynak olan el-Mansûrî'nin *Şehnâme*'sinde geniş ve eksiksiz bir bölüm oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bölüm hükümdarlığının başlangıcından Hürmüz b. Şapur'un doğumuna kadar olan olayları kapsar. Nöldeke göre Firdevsî *Şehnâme*'sinde bu hikâyeden oldukça faydalanmış ve manzuma dönüştürmüştür. Fakat tarihle efsaneyi bir araya katmış ve hatta bazı bölümlerinden Farsların eski diniyle uyumlu olması dolayısıyla hiç bahsetmemiştir.²¹⁷

Rüstem ve İsfendiyâr Hikâyesi: İbnü'n-Nedîm'e göre bu kitabın telif amacı, padişahlara geçmişte atalarının yaşamlarının hikâye tarzında anlatılmak istenmesidir. Cebel b. Salem tarafından tercüme edilmiştir. İbn Hişâm siyerinde, bu hikâyelerin İslâm Peygamberi Hz. Muhammed devrinin başlangıcından beri bilindiğini söyler. Çünkü Kureys'in önde gelen ve İslâm'a düşmanca tavırları ile bilinen Nadir b. Haris'in Hîre'ye gittiğini kaynaklar söyler, orada

²¹⁵ Dilara Sing Sindha, *İbnü'l-Mukaffa*, (Beyrut: Amerikan Üniversitesi, Edebiyat ve Fen bilimleri Fakültesi, Yüksek Lisan Tezi, 1956), 71-78.

²¹⁶ Firdevsî, *eş-Şâhnâme*, çev. El-Fetih b. Âlî el-Bindârî, ed. Abdullah Âzzâm, (Kahire: Darül-Kütüp el-Mısriyye, 1932), 1/27, 2/327; Nöldeke, *Hamase-i Milli-i İran*, 20.

²¹⁷ Nöldeke, *Hamase-i Milli-i İran*, 22.

Fars Hükümdarların hikâyelerini, Rüstem ve İsfendiyâr'la ilgili haberleri öğrendiğini ve o hikâyeleri Hz. Muhammed'in okuduğu Kur'an'dan daha iyi anlatacağını iddia ettiğini aktarır.²¹⁸

Behrâm Çûbîn'in Hikâyesi: İbnü'n-Nedîm tarafından zikredilmiş ve Ceble b. Salım tarafından tercüme edilmiştir. Bu hikâye kaybolmuştur ve bazı izleri Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde ve aynı zamanda *Tarih-i Taberî*, *Tarih-i Dîneverî* ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kamil* gibi tarih kitaplarında da bulunmaktadır.²¹⁹

Vîs ü Râmîn'in Hikâyesi: Bu hikâye, Şapur b. Erdeşir Babkan dönemine kadar uzanır. Bu hikâyenin Pehleviçe metni, Hicrî 5. yüzyılın ilk yarısından Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey dönemine kadar tedavülde kalmıştır.²²⁰

İskender Haberleri Kitabı: İskender istilasından sonra Fars ülkelerine yayılan İskender'in askerleri tarafından anlatılan Yunan mitlerinden aktarılmaların da olduğu bazı tarihî olaylar, Süryanice anlatılar ve temel olarak İran hikâyelerinden oluşmuş hikâyelerdir. Fars edebiyatındaki muadilleri "İskendernâme" adı altında ünlüdür ve onlardan Firdevsî ve Nizamî de dahil olmak üzere büyük şairler ve yazarlar alıntılar yapmışlardır.²²¹

Kitâbü's-Segîserân: Mesûdî, Efrasiyab'ın öldürülmesiyle ilgili konuşmasında, Farslar ve Türklerle arasında çıkan savaşları konu alır. İbnü'l-Mukaffa tarafından ilk defa Farsçadan Arapçaya çevrilmiştir. Mesûdî bu kitap hakkında şöyle anlatır: "*Bu kitap Farslar nezdinde yüceltilmiş bir kitaptır, çünkü onların padişahlarından bahsetmektedir.*"²²²

²¹⁸ İbn Hişam, *es-Sîretü 'n-nebeviyye*, (Kahire, 1955), 1/300. Paragrafın metni ise şöyledir:

كَانَ النَّصْرُ بْنُ الْحَارِثِ مِنْ شَبَاطِينَ قُرَيْشٍ، وَمِمَّنْ كَانَ يُؤْذِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَيَنْصِبُ لَهُ الْعَدَاوَةَ، وَكَانَ قَدْ قَدِمَ الْحَبْرَةَ، وَتَعَلَّمَ بِهَا أَحَادِيثَ مُلُوكِ الْفُرْسِ، وَأَحَادِيثَ رُسُلِهِمْ وَاسْتَبْدِيَارَ، فَكَانَ إِذَا جَلَسَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَجْلِسًا فَذَكَرَ فِيهِ بِاللَّهِ، وَحَدَّثَ قَوْمَهُ مَا أَصَابَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ الْأُمَمِ مِنْ نِقْمَةِ اللَّهِ، خَلَفَهُ فِي مَجْلِسِهِ إِذَا قَامَ، ثُمَّ قَالَ: أَنَا وَاللَّهِ يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ، أَحْسَنُ حَدِيثًا مِنْهُ، فَهَلُمَّ إِلَيَّ، فَأَنَا أُحَدِّثُكُمْ أَحْسَنَ مِنْ حَدِيثِهِ، ثُمَّ يُحَدِّثُهُمْ عَنْ مُلُوكِ فَارِسَ وَرُسُلِهِمْ وَاسْتَبْدِيَارَ، ثُمَّ يَقُولُ: بِمَاذَا مُحَمَّدٌ أَحْسَنُ حَدِيثًا مِنِّي؟ قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: وَهُوَ الَّذِي قَالَ فِيمَا بَلَغَنِي: سَأُنْزِلُ مِنْهُ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ.

²¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 370.

²²⁰ Fahreddin Güegânî, *Vîs ü Râmîn*, (Tahran:Bünyad-ı Fwerheng İran, 1970), 10

²²¹ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 1/181-182.

²²² Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcu 'z-zeheb*, (Kum: Darü'l-Hicre 1988), I/249.

Tac Namek: İbnü'n-Nedîm'in zikrettiği kitaplardan biridir ve “Tac” adından ve padişahlardan bahsetmektedir. Bu kitapta İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-Ahbâr* kitabından istifade edilmiştir.²²³

Çetrenğ Nâme: İsminden anlaşılacağı gibi satrançla ilgilidir. Kitap, Hindistan Hükümdarı'nın Enuşirvan'a hediye olarak sunduğu satrancın icadı ve zamanın bilgini olarak tanınan Buzurgmihr'in tavla oyununu icat etmesini konu alır. Tavlanın Hint Hükümdarına hediye edilmesinden de bahseder. Şehnâmenin bu konuyla ilgili bölümlerinde bu kitaptan istifade edilmiştir.

Âyın Nâme: Büyük ve hacimli bir kitaptır. İbnü'l-Mukaffa Arapçaya çevirmiştir. Kitabın konusu saray düzeni ve devlet işlerinin nasıl devralınacağı ile ilgilidir.²²⁴

Kahnamemek: Mesûdî'ye göre bu kitap, Sâsânî döneminde devlet adamlarının sınıflandırılmasından bahsettiği için Âyın Nâme'ın bir parçasıdır. İbn Kuteybe, Dîneverî, Yâkubî ve Câhiz gibi ünlü yazarlar bu kitaptan istifade etmişlerdir.²²⁵

Bu zamana kadar bahsettiğimiz İran'ın millî hikâyelerini konu alan şehnâmeler dışında aynı edebî türde yazılmış fakat içerik olarak dinî özellikler taşıyan kitaplar da vardır. Bunlardan bazılarının ismi şöyledir:

Diskerd: Pehleviçe dini eğitim ve irşad kitabıdır.

Bendheş: Dinî ve tarihî amaçlı hikâyelerle dolu bir kitaptır. Ebü'l-Müeyyed-i Belhî bu kitaptan istifade etmiştir.²²⁶

Datistak Dinik: Yudan Yım isiminde bir mübit²²⁷ tarafından yazılmış.

²²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 150.

²²⁴ Âdâbi-I Muâşeret anlamına gelir; Bkz :Orhan Bilgin, “Âyinnâme”*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/253.

²²⁵ el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 1/91.

²²⁶ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 1/249.

²²⁷ Zerdüş dilinde önder olan kişiye denılır. Bkz: Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, (İstanbul: İkdâm Matbası, 1895), 928.

Minevi Hired: Ahlâk, mitler ve dine dair konulardaki bilgileri içeren dinî bir kitaptır.²²⁸

Mezdek Nâme: Bu kitap, İbnü'l-Mukaffa tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve Lâhikî tarafından nazma çevrilmiştir.²²⁹

Fars kültürünün Arap kültürüne, Zerdüşt öğretilerine dayanan dinî düşüncesinin etkisi özellikle hicrî ikinci yüzyılda, İbnü'l-Mukaffa, Belâzürî, İbn Kuteybe ve diğer mütercimlerin yaptıkları Farsça tercümeler sayesinde büyümüştür. Araştırmacılar, birçok Farsça kitap ve yazıyı Arapçaya çevirerek dinî, siyasi, ahlakî, sosyal açıdan Arap ve İslâm kültürünü güçlü bir şekilde etkilemiş ve etki boyutu için örneklerini ortaya koymuşlardır. Ancak Fars edebiyatının bir türü olan şehnâme Arap-İslâm kültürüne etkisi açısından yargılamak mümkün değildir, çünkü şehnâme edebiyatı Arap kültürüne fazla nüfuz etmemiş ve yeterince karşılık bulamamıştır.²³⁰

²²⁸ Amed Tafazuli, Minuy Hired, (Tahran:Bunyâd Ferheng İran,1975),2-5.

²²⁹ Sindha, *İbnü 'l-Mukaffa*,75.

²³⁰ Gibb, *Dirasat Fii Hazarat-l İslâm*, 94.

5. Fars/İran Tarih Yazıcılığında Şehnâmeciliğin Kurumsal Tecrübesi

İran ve Fars coğrafyasında şehnâme türünün destansı bir manzum üslup olarak ortaya çıkışının hangi dönemde olduğunu tespit etmek zordur. Fakat umumi kanaat şehnâmenin epik şiirsel bir üslup olarak ünlü Pers İmparatoru Enûşervân (531-579)²³¹ döneminde ortaya çıktığı yönündedir. İslâm döneminde ise mütercimler tarafından “*Hudaynâme*” olarak adlandırılan, ismi değiştirilerek gittikçe gelişen sonra kendisine şehnâme ismi verilen edebî, tarihî ve siyasi metinden ibaret hâle gelmiştir. Hudaynâme türü eserlerini birden fazla mütercim Farsçaya çevirmiştir fakat en meşhuru İbnü'l-Mukaffa'nın tercüme ettiği nüsha olmuştur. Bu kitabın etkisiyle özellikle padişahlar ile vezirler için idare sanatını açıklayan, geçmiş devlet ve milletlerin tecrübesini aktaran, devlet idaresinde bulunan kişiler için örnek çözüm ve idare hünnerleri öğreten nazım veya nesir olarak kaleme alınmış eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslâmiyet'ten sonra ise başta Hz. Muhammed ve Hulafâ-yi Râşidîn'in uygulamaları olmak üzere, en çok Fars milletine mensup devletlerin tecrübelerini ve padişahların siyasetlerini aktaran eserler oluşmaya devam etmiştir.

Sâmânîler Fars diline büyük özen ve itina göstererek devletlerini Saffarîlerden ayırmışlar, kalemî kılıca, kültürü de savaşa tercih etmişlerdir.²³² Sâmânîler döneminde Farsça diline fazlaca ilgi gösterilmiş ve bu dilde çok sayıda yüksek değerli eser kaleme alınmıştır. Eserlerin yazarlarına büyük ikramlarda bulunulmuştur. Dolayısıyla bu dönem Fars tarihinde ve İran'da şehnâmecilik için altın dönem sayılabilir. Yaşanan değerli ilmî ortamdan istifade ederek en önemli ilk şehnâmeciler bu dönemde eserlerini takdim etmişler ve büyük şöhrete sahip olmuşlardır. Arkalarından gelen edebiyatçılar Sâmânîlerin yarattığı edebî akım neticesinde şehnâme türü eserler nazmetmeye devam etmişlerdir.

²³¹ Celal Hâlikî Mutlak, “Nigahi Taze Be Zindigi Namey Firdevsî”, *Namey İran Bastan* 1 (Tahran, 2006), 16.

²³² Asgar Dadbe-Cemal Ahmedi, “Horasan”, *Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi*, (Tahran, 1977), 2/351.

Kendi gözetimleri ve riayetleri altında Sâmânîler edebî ve tarihî hareketlerine Taberî'nin eserleriyle başlamışlardır. Önce onun *Câmiu'l Beyân an Tevil'il Kur'ân* adlı tefsirini Orta Asya âlimlerinden fetva alarak tercüme etmeye çalışmışlardır.²³³ *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı tarih kitabının Farsçaya tercümesi de yine Sâmânîler zamanında tahakkuk etmiştir. Bu adımlar devletin bir nevi kapsamlı millileştirme hareketinin ilk aşamaları olarak yorumlanabilir. Emir Mansûr b. Nûh (961-976), veziri olan Ebû Alî-yi Belâmî'ye bu kitabı bir yıllık bir sürede Farsçaya tercüme etmesini emretmiştir. Bel'amî de bu yüzden kitapta yer alan rivayetlerden birini zikretmekle yetinmiş ve ravilerin zincirlerini silerek tercümeyi tamamlamaya çalışmıştır. Çeviride kullanılan dil, karmaşıklıktan uzak, derin anlamı olan basit bir dildir. Tercüme eserde birçok Arapça kelime kullanılmasının yanı sıra efsanevi Fars tarihine de vurgu yapılmıştır. Tercüme eserin giriş kısmında yazar bu işin çok zor olduğunu fakat Allah'ın yardımı ile onu Farsçaya çevirmeyi başardığını ifade etmiştir.²³⁴

Burada Sâmânîler'in Farsçayı saray için resmî dil hâline getirmeye çalıştıkları, tercüme için Arapça kaynakları kullanmak noktasında bir çekimserlik yaşamadıkları, Arap diline karşı bir hoşnutsuzluk göstermeden veya olumsuz bir tavır almadan bu büyük hizmetleri yaptıklarını belirtmek gerekir. ed-Dûrî, bu hareketi "*İslâm'ı gözlemlerken Fars milliyetçiliğinin temsil edildiği bir politika izlediler*" diyerek özetlemiştir.²³⁵

Esasında bu ilmî süreci başlatan kişi baba Ebû Alî-yi Bel'amî'dir. O kendi döneminde ilim adamlarını ve özellikle şairlere ikramlarda bulunmak suretiyle destekleyerek bu kimseleri kendine yakın tutmaya çalışmıştır. Nitekim onun döneminde Farsça şiirin babası sayılan Rûdekî

²³³ Sâmîrî, *el-Hayat el-ilmiye Zemen es-Samaniyyin*, 95.

²³⁴ Ebû Âlî Bel'amî, *Tarih-i Bel'ami*, (Tahran, 1974), 1-2. Farsça dilinde orijinal hali şöyledir:

"بدانکه این تاریخنامه بزرگست گردآورده ابی جعفر محمد بن جریر یزید الطبری رحمه الله که ملک خراسان - ابوصالح منصور بن نوح - فرمان داد دستور خویش را ابوعلی محمد بن محمد البلعمی را که این تاریخنامه را که از آن پسر جریر است پارسی گردان هرچه نیکوتر، چنانکه اندر وی نقصانی نباشد. پس گوید چون اندر وی نگاه کردم و بدیدم اندر وی علمهای بسیار، پس رنج بردم و جهد و ستم بر خویش نهادم و این را پارسی گردانیدم به نیروی ایزد عزوجل."

²³⁵ ed-Dûrî, *El-cuzur*, 43.

Semerkindi²³⁶ ikramlara mazhar olmuştur. Tabii ki bu ortamı oluşturan o zamanki yönetimi elde tutan Sâ mânîlerdir. Onlar hüküm sürdükleri dönem boyunca ilmî ve dinî meseleleri ciddiyle takip eden ve ilgi gösteren bir hanedandır.²³⁷

Hicrî 2. yüzyılın başlarında Pehlevî Farsçadan Arapçaya çevrilmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, Sâ mânîler döneminde bireysel bir edebiyat tarzı olan şehnâme-gûyluğun kurumsallaşan bir edebiyat sanatına dönüştüğü güçlü bir şekilde iddia edilebilir. Sâ mânî Devleti emiri ve ünlü edebiyatçı Ebû Mansûr el-Ma'mari kendisi de başkanlığını yapmak üzere dört zerdüşî din adamından oluşturduğu bir heyeti şehnâmecilikle görevlendirdi. Resmî fermanla bu heyetin çalışmaya başlaması neticesinde mensur bir üslupla bir şehnâme telif edilmiştir. Bazı görüşlere göre bu telif İslâmiyet'ten sonra telif edilen ve devlet gözetimi altında ortaya çıkan ilk şehnâme olma unvanına sahiptir.²³⁸

Ebû Mansûr *Şehnâme*'si olarak ün kazanmış bu metin, yazılmış en eski Farsça mensur metin olarak da bilinmektedir. Şehnâme metninin aslı günümüze kadar ulaşamamıştır fakat “dîbâce-yi şahnâme-yi Ebû Mansûri” adı verilen şehnâmenin önsöz bölümü bugün elimizde mevcuttur. Elbette Ebû Mansûr *Şehnâme*'sine ismiyle bilinen eser, Baysungur *Şehnâme*'sinden çok daha erken dönemde yazılmıştır. Bu eser, h. 346 yılında yani 4. yüzyılın ortasında yazılmış mensur bir eserdir.²³⁹

²³⁶ Mürsel Öztürk, “Rûdekî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/185-186. Rûdekî'nin en iyi şiirlerinden bir örnek aşağıda verilmiştir:

بوی جوی مولیان آید همی / یاد یار مهزبان آید همی / ریگ آموی و دُرشتی راه او / زیر پالیم پَرِنیان آید همی / آب جیحون از نشاط روی دوست
خنک ما را تا میان آید همی / ای بخارا! شاد باش و دیر زی / میر زی تو شادمان آید همی / میر ماه است و بخارا آسمان / ماه سوی آسمان آید

همی / میر سرؤ است و بخارا بوستان / سرؤ سوی بوستان آید همی

Tercümesi: Mulyan nehirin kokusu gelir böylece/Şatafatlı yarın yadı gelir böylece/Geçmenin zorluğuna rağmen/Amoy kumlu ovası ayaklarımın altında ipek gibi yumuşak ve pürüzsüz olur böylece/Bir arkadaşın yüzünü görmenin sevincinden Ceyhun'un bizi karşılar serinlikle böylece/Ey Buhara şehri! Mutlu ol ve güçlü ol çünkü Emir sana mutlulukla geliyor böylece/Emir selvi gibidir, Buhara da bahçe gibidir: Bahçeye bir selvi gelir böylece. Şiir için bkz: Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, nşr. Muhammed Kazvîni, (London-Leiden 1910), 53.

²³⁷ Sâmîri, *el-Hayat el-ilmîye Zemen es-Samaniyyin*, 31-64.

²³⁸ Celil Dosthah, *Ferayend tekvin-i Hamasa*, (Tahran 2004), 12.

²³⁹ Ebû Âli Bel'amî, *Tarih-i Bel'ami*, 1/2.

Farsça; دیباجه شاهنامه ابومنصوری olarak ifade edilen dîbâce-yi şâhnâme-yı Ebû Mansûrî'nin yani Ebû Mansûr *Şehnâme*'sinin iddaye göre önsözü olarak bilinen metin yıllarca Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin içerisinde kalmış ve onunla beraber yayılmıştır.²⁴⁰ Elimize ulaşmayan Ebû Mansûr *Şehnâmesi*'nin Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin esas ve temelini teşkil etmektedir. Ebû Mansûr *Şehnâme*'sinin önsözünde yer alan önemli bilgilerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- Ebû Mansûr Abdurazzak Abdullah Ferruh, Ebû Mansûr el-Muammiriye vermiş olduğu fermanla bu şehnâme-yi yazmaya başlatması meselesini açık bir şekilde 13, 53 ve 55. satırlarında dile getirmiştir.
- 25. ve 37. satırlarda Harun Reşid'in oğlu Memun, İbnü'l-Mukaffa'nın önerisine dayanarak Fars hükümdarı olan Enûşirvan'dan hikâyeleri barındıran ve Pehleviye olan *Kelile ve Dimne* kitabını Arapçaya çevirmesinden bahsediliyor.
- Farsçadan Arapçaya tercüme yapan büyük mütercimlerin isimleri verilmiştir. Bu isimler şöyledir: “İbnü'l-Mukaffa, Hamza el-İsfahanî, Muhammed b. el-Cehm el-Bermekî, Zadeveyh b. Şahaveyh, Muhammed b. Bahram İsfahanî, Musa İsam Hüsrevî, Hişam b. el-Kasım el-İsfahanî, Bahram b. Merdanşah Kirmanî.²⁴¹

Her ne kadar metnin tamamı bugün elimize ulaşmamış da olsa bu şehnâme İran milletinin vazgeçilmez tarihî bir kaynağına dönüşmüştür.²⁴² Bir başka Şehnâme-gûy olan Dakîkî aynı dönemde yaşamıştır. Kendisinden sonra gelen Firdevsî *Şehnâme*'sinde, Dakîkî'den 1.000-2.000 arasındaki beyiti aynen kullanmıştır. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, Sâmânîler döneminin Farsça yazılan en iyi şiirini kaleme almıştır. Öyle ki o şehnâme-yi nazım olarak

²⁴⁰ Rahim Rizazade Melik, “Dibacey Şehanme Ebû Mansûrî”, *Nameyi Encümen* 13 (Tahran, 1963), 121.

²⁴¹ Rizazade Melik, “Dibacey Şehanme Ebû Mansûrî”, 127-132.

²⁴² Melik, “Dibacey Şehanme Ebû Mansûrî”, 125.

oluşturmuştur.²⁴³ Avfî'ye (ö. 629/1232[?]) göre “ona *incelik ve nezaketle kelime ve manaları seçip ortaya koyduğu için Dakîkî adını vermişlerdir.*”²⁴⁴

Firdevsî'nin *Şehnâme*'si üzerinde oldukça etkisi olan ve ondan önceki ilk şehnâmecilerden sayılan Dakîkî'nin bazı araştırmacılar Müslüman olduğu yönünde görüş belirtirken bazıları iki beyit şiirinden ötürü Mecûsî kabul emişlerdir.²⁴⁵ Oryantalistler Dakîkî'ye iki yönden özel ilgi göstermişlerdir. Bunlardan birincisi Fars şâirleri arasında öncü olması dolayısıyla Farsçada edebiyat ve şiir denildiğinde muhakkak zikredilen bir isim olmasıdır. İkincisi ise Firdevsî ve *Şehnâme* ile ilgili çalışmalarda önemli bir noktayı oluşturmasıdır.²⁴⁶

Sâmânîlerin ikramına mazhar olan şehnâmecî Dakîkî, hayatıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığımız bir şairdir. Ebû Mansûr Dakîkî'nin İran tarihine edebiyat serüvenine en büyük hizmeti, İran millî destanı olan manzum bir şehnâme nazmetmesidir.²⁴⁷ Ebû Mansûrî'nin *Şehnâme*'si kısa sürede önem ve şöhret kazandığı için Dakîkî onu nazma dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak kendi kölesi olan bir “Türk!” tarafından hançerle öldürüldüğü için başlamış olduğu şehnâme yarı kalmıştır.²⁴⁸

Dakîkî, Sâmânî hükümdarının sarayıyla bağlantılıydı ve II. Nuh Sâmânî'nin teşvikiyle Ebû Mansûr'un *Şehnâme*'sini manzum şiire çevirmek için görevlendirilmişti. Bu fermanla ilgili elimizde bir metin olmadığı için gerçekten bir fermanın bu uygulanıp uygulanmadığı kesin değildir. Fakat genel kabul gören görüşe göre dönemin Sâmânî hükümdarından ferman aldığı fikri daha ağı basmaktadır. O başlatmış olduğu şehnâme eserini bitiremeden kölesi tarafından

²⁴³ Safa, *Tarih Edebiyatı İran*, 280.

²⁴⁴ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, nşr. E. G. Browne – Muhammed Kazvînî, (London-Leiden 1903-1906), 2/11.

²⁴⁵ Şiirin orijinal dilindeki hali:

دقیقی چار خصلت برگزیده به گیتی از همه نیکی و زشتی
لب باقوت رنگ و ناله چنگ می خوش رنگ و دین رزدهشتی

²⁴⁶ İrec Afşar, “Oryantalistler'in Araştırmalarında Dakiki”, *Danışkede Dergisi* 5(Tahran 1976), 109.

²⁴⁷ Tahsin Yazıcı, “Dakîkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/423-424. Seyyit Teki Hasanzade, *Firdevsî ve Şehnâmesi*(Tahran: İntişarat Tus, 2011) 51

²⁴⁸ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 670; Takizade, *Firdevsî*, 89-90.

öldürünce işi yarıda kalmış, bu işin tamamlanması ancak Firdevsî'ye nasip olmuştur. Firdevsî Dakîkî'nin başlatmış olduğu şehnâme çalışmasını bütün inceliği ve titizliği ile devam ettirmiştir.²⁴⁹

Dakîkî'nin ölmeden önce şehnâmesinden tamamlayabildiği kadarının ismi *Güşâsbnâme* 'dir. Bu metin, Güşâsp'ın saltanatını, Zerdüş'tün ortaya zuhurunu ve Güşâsb'ın Erjasp Turani ile olan savaşlarını kapsar ve şehnâmenin esas konusunu oluşturur. *Güşâsbnâme* yaklaşık 1.000 beyite kadar ulaşmışken Dakîkî öldürülmüştür. Firdevsî'de sonradan *Güşâsbnâme*'yi kendi şehnâmesine aynen dahil etmiştir.²⁵⁰ *Güşâsbnâme* veya *Güşâsp Destanının* kaç beyitten oluştuğu üzerine tartışmalar mevcuttur. Bazı kaynaklar bin beyit, bazıları 1.200²⁵¹ olduğunu söylerken bu tartışmalı sayılar 3.000²⁵² veya 20.000'e²⁵³ kadar çıkabilmektedir. Browne'a göre ise sadece bu destan 1.001 beyittir ve eğer ilk on üç beyiti hikâyenin girişinden çıkarırsak 988 beyit kalır.²⁵⁴ Muhtemeldir başka hikâyeleri kapsayan beyitleri de vardır. Zebihullah Safa (1911-1999) kitabında Dakîkî'nin bu *Şehnâme*'si ile ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "...en önemli ve ölümsüz eseri ise *Güşâsbnâme*'dir yani şehnâmesinden bir parça olandır ki, *Güşâsp'ın saltanatını, Zerdüş'tün ortaya zuhuru ve Güşâsb'ın Erjasp Turani ile olan savaşlarını anlatan bölümdür. Zahirî bu şehnâme üçüncü mensur şehnâmedir ki hepsinden daha düzenli ve kapsamlıdır.*"²⁵⁵

Bütün bu tartışmaları konular arasında kesin olan mesele, Dakîkî'nin yarım kalan eserinin Firdevsî üzerinde şehnâme yazmak noktasında yönlendirici ve cesaret verici bir sebep teşkil etmesidir.

²⁴⁹ Tahsin Yazıcı, "Dakîkî", 8/423-424.

²⁵⁰ Rukiye Himeti, "Hamaseyi Dakiki ve Yadgar-i ziriran", *Namey-i Parsi Dergisi* 52 (2010), 128-145; Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 670.

²⁵¹ İrec Afşar, "Dakiki Der Tahkikat Musteşrikin", *Danışkede Dergisi* 5 (1976), 109-110.

²⁵² Safa, *Tarih Edebiyatı İran*, 284.

²⁵³ Abdurrahman Cami, *Baharistan*, (Tahran: İttılât yayıncılığı, 1987), s:82.

²⁵⁴ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 670.

²⁵⁵ Safa, *Tarih Edebiyatı İran*, 283.

Fars/İran Şehnâmeciliğinin kurumsallığı sürecindeki en önemli gelişme Firdevsî ile yaşanmıştır. Öyle ki, Firdevsî *Şehnâme* ile, *Şehnâme* de Firdevsî ile anılır hâle gelmiştir. Onun İran'ın Kuzey doğusunda bulunan kadim şehir Tûsa yakın bir köyde doğduğu kaynaklarda ifade edilir.²⁵⁶ Kaynaklarda ismi Ahmed, Hasan ve Mansûr olarak geçmekle birlikte Firdevsî onun mahlasıdır. Ali Fahreddin, Ahmed ve İshak adları ise onun babasına nispet edilen isimlerdir.²⁵⁷ Kendisi hakkında verdiği bilgilere göre Gazneli Mahmud'un hükümdar olduğu (387/997) sıralarda elli sekiz yaşındadır.²⁵⁸ Bu bilgiye dayanarak doğum tarihinin 329 (M.940) olduğu söylenebilir.²⁵⁹

Firdevsî ile birlikte şehnâme-gûyluk zirve yapmış, her yönüyle tekamüle ulaşan bir sanata dönüşmüş ve gelecekte devletlerin ihtişamını gösteren simgesel siyasi ve edebî bir araç hâlini almıştır. Aynı zamanda Fars/İranlıların ve onların etkisi altında kalan diğer milletlerin millî gururunu temsil etmeye başlamıştır. Bu sanat türünde üstün kabiliyet gösterecek şairler, sonsuz yetenekleri ile retorik ve dilsel zirvenin en üst çitasına vardıkça, yaşadıkları dönemin sultanlarından ve hükümdarlarından gelen ikramlarla hediyelerin değeri de artmaya başlamıştır. Şehnâmecilik kurumsal olarak edebiyatı ve tarihi bir arada barındırarak geçmişten gelen hikâyelerle olan bitenleri anlatıyor ve alınacak öğütleri geleceğe taşıyan bir köprü görevi görüyordu. Akıcı ve güçlü bir üslup ile kaleme alınan şehnâmeler, şiirsel sözler içerisinde anlatılan hükümdarların zafer hikâyeleriyle halk arasında adeta geçmişe açılan bir pencere görevi görmüştür. Sarf edilen şiirler eşliğinde toplumun bütün kesimlerini bir araya toplayan bir vesile olmuşlardır. Öye yandan şehnâmelerin, tarihin derinliklerinden gelen gizemli destansal hikâyelerine, Fars hükümdarlarının üstün oldukları dönemlere ait millî zafer

²⁵⁶ Zikredilen şahsiyetlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz: Sâmiri, *el-Hayat el-ilmiye Zemen es-Samaniyyin*, 93.

²⁵⁷ Taha Neda, *Dirasat fi eş-Şehnâme*, 7.

²⁵⁸ Mutlak, "Nigahi Taze Be Zindigi Namey Firdevsî", 8

²⁵⁹ Mehmet Kanar, "Firdevsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/125-127.

anlatılarına yer vermesiyle halkı motive edici özellikler barındırması idarecilerin ve vezirlerin nazarından kaçmamıştır.

Firdevsî'nin Horasan bölgesinde ortaya çıkması ve şöhret kazanması aslına bakılırsa tesadüf değildir. Çünkü o bölge tarihî bir alt yapısının yanında Ebû Müslim Horasânî hareketinden sonra İslâm aleminin odak noktalarından birine dönüşmüştü. Bu dönüşümle siyasi, ilmî, ekonomik ve askerî yönlerden birkaç bölgeyele bağlantılı hâle gelmişti. Bölge, 2. yüzyıldan beri barındırdığı eski şehirlerin ve eski medeniyetlerin kalıntılarına sahip olmasıyla ilmî bir merkez konumundaydı. Böyle bir birikim ile yüzyıllarca İslâm dünyasının mukadderatını ve düşünce seyrini etkileyen bir bölge olacağının işaretini vermeye başlamıştı. Sâmanîlerin de gelişile büyük bir yükselişin kıvılcımları görünmeye başlamıştı. İlmî ve siyasi anlamda bu kadar değerli bir birikime sahip olan Horasan'da yetişen şairlerin millî ve tarihî şuurlarının dirilmesi, kıymetli eserler ortaya çıkarmaları izahı olan bir durumdur. Firdevsî'nin şiirlerine bakılırsa tüm bu anlatılan ortamın zirvesinde oturan ve zaman zaman ifrata kaymış hissi uyandıran bir şair olduğu söylenebilir.

Dihkanlık eskiden gelen bir gelenektir. Dihkanlar Sâsânî döneminde ikinci sınıf içinde yer alan emlak ve arazilere sahip olan kişilerdi.²⁶⁰ İran'ın İslâm fethinden sonra bozulmasa da eski değerini yitirmiş bir uygulamasıdır. Eskiye bütün yönleriyle özlem duyan bu kişiler çoğu zaman Irak, Şam, Mısır gibi İslâmiyet'ten sonra medeniyet merkezlerine dönüşen bölgelere karşı özenme hissine kapılan ve gitgide bir nevi kin beslemeye dönüşen tavırlar içine girmişlerdir. İşte bu hisler ve düşünceler İran topraklarında eski Sâsânî Devleti'nin fiilen olmasa da en azından edebiyat ve tarih alanlarında canlı tutulması için itici sebepler olmuştur.²⁶¹

²⁶⁰ Faruk Sümer, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/289-290.

²⁶¹ Büyük edebiyatçı ve babası Sâmanîler için vezirlik yapan Ebû Ahmed b. Ebî Bekr el-Katip iki beyitlik şiirinde şöyle diyor:

لَا تَعْجَبَنَّ مِنْ عِرَاقِي رَأَيْتَ لَهُ ... بَحْرًا مِنَ الْعِلْمِ أَوْ كَنْزًا مِنَ الْأَدَبِ
وَاعْجَبْ لِمَنْ بِيَلَادِ الْجَهْلِ مَنْشُوءٌ ... إِنْ كَانَ يَفْرُقُ بَيْنَ الرَّأْسِ وَالذَّنْبِ

Firdevsî de dihkan²⁶² bir aileden gelmesiyle o fikirleri en iyi temsil eden şairlerden biri olmuştur.²⁶³

Firdevsî *Şehnâme*'sini yazmaya bu duygularla başlamış ve destansal hikâyeleri kullanarak Farsçanın güçlü ve yetenekli bir dil olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Firdevsî' *şehnâmesini* muhtemelen h. 365-370/m. 975-980 yılı civarında , Mansur b. Nuh'un hükümdarlığı sırasında nazım etmeye başlar ve II. Nuh b. Mansûr zamanında da devam eder.²⁶⁴ *Şehnâmecî Dakîkî*'nin ölümü üzerine onun görevini üstlenir ve aynı yolda onun izini sürer, bunun için Sâ mânîlerin başkenti olan Buhara'ya gitmek ister. Bu gayesindeki maksadı Sâ mânîlerin hükümdarından şahsen Dakîkî'nin almış olduğu *şehnâme* nazmı için hazırlanan ferman ile yine Dakîkî'ye tahsis edilen hediye ve ikramları almak istemesidir. Fakat Muhammed Leşkerî isminde bir dostu Ebû Mansûr *Şehnâme*'sini yanında bulundurduğu nüshasını ona verince Buhara'ya gitmesinin bir aciliyeti kalmadığına inanır.²⁶⁵ Böylelikle Firdevsî mensur bir üslupla yazılan Ebû Mansûr *Şehnâme*'sinden fiilen istifade ederek kendi *şehnâmesini* yazmaya başlar. Gazneli Mahmud hükümdar olmadan dört yıl önce h. 384 yılında Firdevsî *Şehnâmesi*'ni bitirmiştir. Fakat sonraki dönemlerde şiirlerini gözden geçirmek suretiyle ekleme ve çıkarmalarda bulunmaya devam eder.²⁶⁶ *Şehnâme*'sini mesnevi tarzında, mütekârib bahrinin “feûlün feûlün feûlün feûl” vezniyle yazmış ve her ne kadar 60.000 beyit olarak bilinse de mevcut olan nüshalar ve yazmalar dikkate alındığında 48.000 ile 52.000

Tercümesi: Iraklı'nın bir ilim denizi ve edep hazinesi görmüş olduysan taaccüp etme/Amma taaccüp et eğer cehalet ülkesinde birisi baştan kuyruğu fark etmiyorsa.

²⁶² Mevalî kavramı altında Dihkanlar için bazı fıkıh kitaplarında özel hükümler vardır: “Araplardan bir grup ile Dihkanlar arasında yapılan yazışma ve akit ile onları Mevlâ kıldıkları...” bölümü altında fikhî hükümler vardır. Bkz: Ebû Abdullah eş-Şeybani, *el-Asıl*, (Beyrut, 2012), 6/131.

²⁶³ Reyahi, *Serçeşmehay Firdevsî Şinasi*, 13.

²⁶⁴ Reyahi, *Serçeşmehay Firdevsî Şinasi*, 37; Celal Mutlâk Mutlak, Celal Aydınlu, “Firdevsî”, *Namey Encümen Dergisi* 25(Bahar2007),177-206.

²⁶⁵ Nöldeke , *Hamasey Milli İran*, 46;

²⁶⁶ Firdevsî *Şehnâme*'de ömrünün 58 yaşına varması ile Gazneli Mahmud'un saltanat tahtına oturmasının aynı zamanda olduğunu yazıyor. Halbuki Firdevsî *şehnâmeyi* h.384'te bitirmiş olmalıdır. Sonradan eklenen şiirlere ilhaki şiirler adı verilmiş ve bu gözden geçirmeler her ne kadar sıkıntılı ve tartışmaya açık bir mevzu ise de h. 400 yılına kadar devam etmiştir. Yani Firdevsî'nin h.411 ya da 416'te vefatına kadardır. Bkz: Safa, *Hamâse-serâyî der İran* , 172.

arasında değişen beyit sayısı tamamlamıştır.²⁶⁷ Bu arada Sâmânî hükümdarı olan Mansûr'un subayları tarafından hapsedilince²⁶⁸ Firdevsî Gazneli Mahmud'a doğru yönelir, ondan düşündüğü ve umduğu ödülü almak için harekete geçer. Gazneli Mahmud şiir seven, anlayan, dinlemesine rağbet gösteren, beğendiği şairleri cömertçe ödülendiren bir sultandır.²⁶⁹

Firdevsî'nin Gazneli Mahmud'un huzurunda bulunmasıyla ilgili muhtelif rivayetler vardır.²⁷⁰ Firdevsî'nin Sultan'ın huzuruna gelmesi ve onun beğenisini kazanması, sultanın etrafındaki bir vezir veya başka şairlerin onda buldukları yeteneği sultana arz etmeleri anlamına gelir.²⁷¹ O ana kadar Gazneli Mahmud'un yanında bulunan melikü's-Şuarâsı dedikleri Unsurî,²⁷² Ascedî ve Ferruhî gibi isimler edebî mahfillerde isimleri dolaşan büyük şairlerdir. Firdevsî'nin Gazneli Mahmud ile buluşması bir sınav havasıyla geçer. Firdevsî Gazneli Mahmud'a hazırlamış olduğu şiirlerini okur ve onun beğenisini kazanır. Orada sultan şehnâmecilik tarihindeki hassas ve tarihî adımları atar. Fermanı ile ona atölye gibi bir mekân tahsis eder. Bazı kaynaklara göre bu mekân saray yanında²⁷³, bazılarına göre ise bizzat sarayın içinde bir yer almaktadır.²⁷⁴ Ardından Sultan Firdevsî'nin isteğine dayanarak en yetenekli ressamların getirtilmesini emreder. Firdevsî'nin kaldığı yerin dört duvarı *Şehnâme*'de geçen Fars ve Türk asıllı kahramanların, komatanların ve padişahların renkli portreleriyle süslenir. Bunun yanı sıra duvarlarda aslan, kaplan, fil gibi türlü türlü hayvan figürleri ve o dönemlerde kullanılan silahlar resmedilir. Tüm bunlar Firdevsî bu ortamda olayları yaşayarak nazma dönüştürsün diye yapılır. Ayrıca Firdevsî'nin yanına girilmesi herkese yasaklanır ancak sadece

²⁶⁷ Kanar, Mehmet. "Firdevsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/125-127. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

²⁶⁸ Muhammed b. Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb fi't-tevârih*, (Tahran, 1984), 26.

²⁶⁹ Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 2/171-172; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, 24.

²⁷⁰ Browne o rivayetleri efsane diye tanıtmış. Bkz: *Tarih Edebiyatı İran*, 2/182.

²⁷¹ *Şehnâme*'nin önsözünde (Mukadimesinde) Firdesvî'nin Gazne şehrine girmeden önce Unsurî, Ascedî, Ferruhî gibi şairlerle mülakatı olur. Bu görüşme ve çizilen minyatürlerle (Res.2) ilgili bkz; Baysungurî *Şehnâme*, ebü'lâ kasım Firdevsî, Tahran:Şuray Merkezi Ceşn-i Şahinşahi İran,1971, 13

²⁷² Mehmet Atalay, "Unsurî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/162-163.

²⁷³ Taha Neda, *Dirasat fi eş-Şehnâme*, 16.

²⁷⁴ Ziyâüddîn Mar'aşî eş-Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, (Kum: Hayderiye Kütüphanesi, 2012), 4/218.

sultanın kölesi ve özel hizmetkârı olan Eyaz’a girme izni verilir. Bu arada Firdevsî her hikâyeyi bitirdikten sonra Sultan’ın huzuruna götürürüp ona takdim eder.²⁷⁵ Buna karşılık Sultan Firdevsî’nin nazmettiği şiirlerin sayısına göre altın verilmesini emreder.²⁷⁶

Kaynaklarda açıkça dile getirilmemişse de muhtemeldir ki, Gazneli Mahmud bütün bunları şehnâmeciliğin öneminin farkına vardığını ve kurumsallaşması için yapmıştır. Tahminen altı veya yedi sene Gazne’de kaldıktan sonra sebebi tam belli olmayan nedenlerden ötürü Firdevsî Gazne’den gizlice ayrılmıştır.²⁷⁷ Kurulan atölyeyi, ona destek olarak görevlendirilen sanatkârları, hattâtları ve nakkâşları yerinde bırakıp gitmiştir. Bu durumun sebepleri arasında çok sayıda rivayet dile getirilmiştir. Bu rivayetlerden bazıları Firdevsî’nin Gazneli Mahmud’un veziri ile anlaşamadığı veya tahsis edilen ücreti yeterli bulmadığı şeklindedir.²⁷⁸ Buradan başlayan polemikler arasında en önemlisi Firdevsî’nin Şii veya Râfîzî olduğu iddiasıdır. Bu iddia üzerine vefat edince de köyünün imamı namazını kıldırmamış yönünde rivayetler vardır²⁷⁹ ama bu rivayetlerin hepsi ilâhi dayanağı olmayan, hayâl ürünü olmanın ötesine geçemeyen rivayetler olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁰

Firdevsî ile başlayan süreç her ne kadar kurumsallaşma süreci olarak ifade edilebilecek olsa da *Şehnâme*’sinde yer verdiği kahramanların efsanevi yönlerinin çok ağır basması zaman

²⁷⁵ Firdevsî *Şehnâme*’sinde herkesten çok Gazneli Mahmud’u övmüş, sadece bahsetmelerini bir kenara bırakırsak toplam 281 beyitte 16 defa açık bir şekilde onu överek zikir etmiştir. Bkz: Mutlak, “Nigahi Taze Be Zindigi Namey Firdevsî”, 16.

²⁷⁶ Ziyâüddîn, *Mecâlisü’l-mü’minîn*, 4/218.

²⁷⁷ Abdurrahman Camî’ye göre Firdevsî 30 senede *Şehnâme*’yi bitirdi ve sonra Sultan’ın huzuruna götürmüştür. Firdevsî ortaya koyduğu *Şehnâme*’nin her beyitine karşı 1 altın dinar umuyordu. Fakat kıskanç kişiler Sultan’ı 60.000 altın yerine 60.000 dirhem vermeye ikna etmişlerdir ve ondan dolayı Firdevsî darılıp Gazne’yi terk etmiştir. Abdurrahman Camî, *Baharistan*, 85.

²⁷⁸ Çoğu zaman şairler alacakları ikram ve hediye için şiirler söylemişler ve padişahların huzuruna çıkmışlardır. Bu yönde Firdevsî’ye itisap ettirilen hicivnâmedeki bir beyitte şöyle diyor:

چو سی سال بردم به شهنامه رنج که شام ببخشد به پادشاه گنج

Şehaname’de ottuz sene çektim çileyi

Şah’ım bana bahş etsin hazineyi

Nizâmî Ârûzî’nin “Padişah çok bahşış ve ödül verendir, çok duyarlıdır, onun ikramı ve mükâfatı beni buralara çekti” sözü bu yönde anlaşılabilir. Bkz: Safa, *İran’ın Milli destanı*, 181; Nizâmî Ârûzî, *Çahar Makale*, (Tahran, 1958), 83.

²⁷⁹ Ârûzî, *Çahar Makale*, 81.

²⁸⁰ Mahmut Han Şirani, *Çahar makale Ber Firdevsî ve Şâhnâme* (Delhi: Beyheki Yayıncılık, 1936), 111-181.

zaman araştırmacılar ve eleştirmenlerin odak noktası hâline gelmiştir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'de ele aldığı tarihî figürlerle ilgili şunları söyleyebiliriz: *Şehnâme*'de adı geçen karakterlerin sadece yaptıkları şeyler olağanüstü değil aynı zamanda kendileri de aklın ve tarihî gerçeklerin ötesine geçebilir. Örneğin, bu figürler Firdevsî nezdinde gerçek birer temsilden ziyade cesaret, asalet, kıskançlık, sadakat ve vatan sevgisi duygu veya durumları ifade eder. Hikâyelerin içindeki şahsiyetler ve etraflarına örülü anlatım ağı, çoğunlukla zihnin alt yapısına hitap etmektedir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde yer alan karakterler padişahlar, asil ve eşraftan kimselerden, komutanlardan oluşmaktadır. Bu karakterlerin gerçek ya da gerçek dışı olmaları durumunu o açık bir şekilde şu beyitte ifade eder:

تو این را دروغ و فسانه مدان به رنگ فسون و بهانه مدان

Sen bunu yalan ve efsane düşünme

*Aldatmaca ve faydasızdır diye düşünme*²⁸¹

Firdevsî'nin *Şehnâmesi*'nde ayrı bir önemli sahip olan konu ise kullandığı kaynaklarıdır. Firdevsî'nin kaynaklarıyla ilgili yaklaşımı çok asaletlidir ve ayrıntılı olarak eserde yer vermiştir.

Bugüne kadar azımsanmayacak kadar araştırmacı ve edebiyatçı şehnâmenin çeşitli yönlerini eleştirmiştir. Bunların en ilginçisi ise Edward Brown'a aittir. Ona göre Firdevsî'nin ve *Şehnâme*'sinin şöhretinden şüphe yoktur, fakat *Şehnâme* Arap şiirinin en güzel örneklerinden olan Muallaka şiirleri ile eşit kabul edilemez. O, *Şehnâme*'yi Farsça lirik şiirler örneklerine kıyasla güzellikten ve sanatsal zevkten yoksun olarak değerlendirir. Brown, *Şehnâme*'nin aynı vezinde devam eden edebî bir metin olduğunu söyler. Bu sebeple de *Şehnâme*'nin tercüme uymadığına ve tercüme edildiğinde görkemini kaybettiğine inanır.²⁸² Bunca tartışmalı konu

²⁸¹ Mutlak, *Ez Şâhnâme*,9.

²⁸² Browne, *Tarih Edebiyatı İran*, 206-209.

olmasına rağmen dünyada hâlâ Firdevsî ve *Şehnâme*'si büyük kitleleri, entellektüelleri, araştırmacıları kendine çekmekte ve onları tesiri altına almaya devam etmektedir. Firdevsî'nin hayatı ve eserleri ihtilaflı konularla doludur, bunlardan , hayatının her aşaması ve erslerin bütünü şehanmesini her cildi ve içergi ihtilaflı konularla doludur. Bunca tartışmalı konu olmasına rağmen dünyada hala Firdevsî ve şehnâmesi büyük kitleleri, entellektüelleri ve araştırmacıları kendine çekmekte ve onları tesiri altına almaya devam etmektedir.

Firdevsî, Dakîkî gibi kişiler milliyetçilik ve vatanseverlik konularını ele alma konusunda popülist bir bakış açısına sahipti. Bazı araştırmacılara göre Firdevsî'nin sözleri onun şuûbî olduğunun Göstergesidir.²⁸³ Firdevsî'nin İran'a yönelik Arap saldırısı²⁸⁴ ve diğer İran savaşlarına ilişkin anlatımının, Mûbitler'ın III. Yezdicert'ten sonra Hudaynâmelere eklediklerinden etkilendiğini, bu nedenle ona şuûbîlik ve yabancı düşmanlığı ruhunun üflendiğini söylüyor. İran fatihlerini alçak ve sefil gösteren, İran ordusunun yenilgisini ilahi kadere bağlayan mukadder bir olay olduğunu gösterir.²⁸⁵

Bu bölümde şöyle bir kanaate varıldı; Farsça ve onun oradaki gelişimleri Farsça tarih yazıcılığı bir anda vücuda gelen bir hadise değildir, ancak bu önemli dil tarih yazımında uzun süre içinde gelişen ve çok yüksek ve kabiliyetli şair ve edebiyatçıların katkısı ile mümkün olabilmiştir. Her ne kadar *Taberî Tarihi*'nin tercümesi ve Fars şairi olan Rudeki'nin şiirleri ilk temsil etse de bunlardan önce muhakkak kayda alınmayan edebî eserlerin ve şairlerin var olduğu söylenebilir.

²⁸³ Hüsaîn Âli Mumtehen, *Nahzati Şubiye : Cunbiş-i Milli İranyan Der Berâberî Hilâfeti Emevî Ve abassî*,(Tahran:Bâverdârân Yayıncılık,1989)292-293.

²⁸⁴ İran'nın Fars Milliyetçiliğine dayanarak dayanarak İran'nın İslâm ordusu tarafından fetih edilmesini yorumlayan yazarlar çoğunlukla Arap saldırısı ya da istilasının ismini verirler.

²⁸⁵ Abdülhüsain Zerrinkup, *Tarih-i İran bedez İslâm*(Tahran, 2007), 283-285.

II. BÖLÜM:
OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA FARS/İRAN ETKİSİ

1. Şehnâme Türü Özelinde Etki

Çoğu araştırmacı Osmanlı İmparatorluğu'nun, Selçuklu Devleti'nin devamı ya da mirasçısı olarak kabul etmektedir.²⁸⁶ Her ne kadar bu bir gerçek ise de gerçekliğin tamamını yansıtmamaktadır. Osmanlı Devleti, sadece Selçuklulardan yararlanmamış, ilmî ve kültürel mirasını da yalnızca onlardan almamıştır. Abbasî Devleti başta olmak üzere Türkmen emirliklerinden de çok yönlü olarak istifade etmiştir. Selçukluların yanı sıra Anadolu'ya gerek Safevîlerin zulmünden kaçmak için gerekse Osmanlı padişahlarının itina ve ikramına nail olmak için göç eden sanatkâr, yazar ve bilim adamları Fars kültürü ve edebiyatını kendileri ile getirmişlerdir.²⁸⁷ Pek çok İslâm devletinin mirasını taşıyan Osmanlı İmparatorluğu, Fars ve İran mirasına ayrıca önem göstermiştir. Abbasîlerin gittikçe siyasi, askerî ve kültürel baskısının azalması neticesinde, Arapçanın yerine Fars dili hâkim olmaya başlamıştır. İran, Horasan ve Orta Asya'da kurulan devletler genelde Arapça ile resmî yazışmalarını yaptılarsa da sonraki süreçte Farsça hızlı bir şekilde Arapçanın yerini alır hâle gelmiştir. Örneğin, Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun kapısı Selçuklulara açılmışsa da esasında Erzurum -Bilad-ı Rum- artık kültürel olarak Farsçanın etkisi alanına girmiştir. Böylece Horasan'ın en uzak noktasından Rum'un derinliklerine kadar ve sonra da Osmanlı'nın gelişiyle Balkanların en uzak noktasına kadar Farsça yayılmıştır. Selçuklu Devleti'nde görev yapan vezir ve katipler genel olarak Farslardan seçiliyordu.²⁸⁸ Saray dili Farsçayken halk günlük hayatında, örneğin pazarlarda Türkçe konuşuyordu.²⁸⁹ Vezirlik görevini üstlenecek kişinin, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesi gerekiyordu. Böylelikle Farsça dili geniş coğrafyada asırlarca ilim, eğitim ve kültür dili olacaktır.

²⁸⁶ Timur Taner, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, (Ankara: İmge Kitapevi, 1994), 54; Muhammed Suheyl Kattuş, *Tarih el-Osmaniyyin*, (Beyrut: Dar'ün Nafais, 2008), 23-24.

²⁸⁷ Abdülkerim Gülşeni, "Zeban Farsî Der Kalmeru Türkan Osman", *Hüner ve Merdüm Dergisi* 172, 2; Haydarzadeh, Tefvik. "'Muhâcereti Ulmâyi İran be Devleti Osmâni' ". *Ferheng Dergisi* 20-21 (Kış 1375/Bahar 1376), 61-71.

²⁸⁸ Tahir Babai-Seyyit Ahmet Hızri-Hasan Hazreti, Nakşi Kâtibân İrani der Tahavul ve Tevsie Kitabet Derbâri Osmâni, *Mutalat Tarih İslâmî Dergisi* 9/33 (Tahran 2017), 54-73.

²⁸⁹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Alfa Yayınevi, 1980), 251.

Farsçaya ve İran tarihine ilgi ve alakayı devam ederken, Farsça Osmanlı topraklarında Türkçe ile yarışan hatta Türkçeyi arkada bırakan bir dil hâline geldi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Selçuklu tarihi ile ilgili Farsça kitaplar yazılmaya başlandı. Seçkin âlim ve mutasavvıfların şiir kitaplarının çoğunun yazımı bu dille yapıldı. Öyle ki, Mevlana Celaleddin-i Rûmî gibi Türk asıllı bir mutasavvıf bile şiirlerini Türkçe değil Farsça söyler hâle geldi. Farsçanın Selçuklu uleması üzerinde etkisi Osmanlı Devleti zamanında devam etmiş ve on ciltlik Türkçe Osmanlı tarihi yazma görevini üstlenen Kemalpaşazade, Türk asıllı âlimler arasında Farsçanın ne kadar değerli olduğunu göstermek için “Risâletü meziyyeti'l-lisâni'l-Fârisî 'alâ sâ'iri'l-elsine mâ hâla'l-'Arabiyye”²⁹⁰ adlı risalesini kaleme almıştır. Farsça dilinin üstünlüğüne dair yazılanlar arttıkça İran tarihine, kültürüne ve düşünce alanlarına da ilgi artmaktaydı.

Osmanlı tarih yazıcılığının ortaya çıkışında Farsça tarih yazıcılığının yeri ve rolü çok büyüktür fakat henüz kapsamlı bir şekilde incelenmemiştir. Bu durum belki de çok sayıda Farsça tarih yazıcılığı eserinin düzeltilip yayımlanamamasından kaynaklanmaktadır.²⁹¹ Osmanlılardan önce Selçuklu sultanlarının ve Anadolu Türkmen beylerinin saraylarında tarihçiler ve katipler bulunurdu. Bu gelenek Osmanlılara kadar ulaşmış ve daha teferruatlı şekilde devam etmiştir. İşte bu çevrelerde edebî tarzda yazılan yazışmalar ve gazavatnâmeler ile ilgilenilmeye başlanmışlardır.

Osmanlıdan önce şehnâme türü Anadolu'da şöhret kazanmıştı ve edebî eserlerin içeriğini ihtiva eden şehnâmede efsanevi tarihî şahsiyetler ve figürler kullanılmaktaydı.²⁹²

²⁹⁰ Şerafettin Turan, “Kemalpaşazade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/245-247.

²⁹¹ Nasrullah Salihi, “Temulati der Tarih Nigar-i Fars-i der devreyi Osmani”, *Mutalat Tarih İslâmi Dergisi* 30 (Tahran, 2011), 101.

²⁹² Mevlana bu beyitte Kur'an'ın gerçekliğini ve hak olduğunu ve Şehnâmenin mecazî yansıttığını söyler. Ebdürrıza Seyf, “Baztab-ı Şâhnâme-yı Ferdevsi Der mesnevi Manevi”, *Edebiyat ve İnsani Bilimler Dergisi* 2/56 (Tahran, 2005), 40.

Örneğin, daha sonra yazılan destansal şiirler ve manzumalarda Firdevsî'nin etkisi görülmektedir.

Mevlana Celaleddin Rûmî *Şehnâme* ve *Kelîle*'ye atıfta bulunarak şöyle der:

شاهنامه یا کلیله پیش تو *** همچنان باشد که قرآن از عتو
فرق آنکه باشد از حق و مجاز *** که کند کحل عنایت چشم باز²⁹³

Anadolu'da şehnâme tarzında eserler, ancak ilk defa Selçuklular zamanında tespit edilmiştir. Ahmet Kânî'yle XIII. yüzyılın başlarında *Şehnâme*'sinin telifine başlamıştır. “Şairlerin kralı” gibi unvanlarını alan Kânî-i Tusî, Sultan I.Alâeddin Keykubad (1249-1254) ve Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerini anlatan şehnâme tarzında eserden İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye* adlı eserinde bazı bölümlerinden istifade etmiştir.²⁹⁴ Selçukluların başlattığı bu tip eserlerin telifini sonradan Karamanlılar da devam etmiştir. Karamanlı beyliği zamanında ilk şehnâme nazmeden ilki Ünsî, sonrada gelen Dehhânî olmuştur, sonuncusu da Yarcânî tarafından ortaya koyulmuştur.²⁹⁵

Osmanoğulları'na intisabı tartışmalı bir konu olsa da divan şairi Ahmedî de manzum tarih yazarlarından Osmanlıların ilk döneminin öncüsüdür.²⁹⁶ *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân bölümü İskender-nâme*'ye sonradan eklendiği görüş kesinlik kazanmış gibidir, buna rağmen Osmanlı devletiyle ilgili kuruluş aşamasına dair değerli bilgiler barındırdığı, İlk Türkçe manzum olarak Osmanlı Devleti'nin tarihini anlatan bir eser olmuştur..²⁹⁷

Osmanlıların şehnâme yazımına gidiş sürecinde Farsça yazılan eserler bu dönemin önemli aşamasını temsil etmektedir. Fatih Sultan Mehmed zamanında Şükrullah Efendi'nin (h.864/m.1459) *Behcetü't-tevârih* eseri, Osmanlılar'dan bahseden ilk Farsça yazılmış mensur

²⁹³ Seyf, “Baztab-ı Şâhnâme-yı Ferdevsi Der mesnevi Manevi”, 53.

²⁹⁴ Rıza Kurtuluş, “Kânî-i Tûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/307.

²⁹⁵ M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *Belleten* CLVII/ 27 (1943), 393-395.

²⁹⁶ Halil İnalcık, “The Rise of Ottoman Historiography”, 163.

²⁹⁷ Emrah Gülüm, “Ahmedî Hakkında Bibliyografya Denemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (2021), 193.

eserdir.²⁹⁸ İran asıllı Kâşfi'nin (h. 880/m. 1478) *Gazâ-nâme-i Rûm* isimli mesnevîsi, Osmanlı Devleti'nin Sadrazamı Mahmut Paşa'nın himayesinde Farsça yazılmış üç büyük tarih eserinden biri olmuştur.²⁹⁹

Fatih Sultan Mehmed döneminde, Kâşfi'den sonra şehnâme türünde edebî eserler üretmeye devam eden şairlerden Hamîdî ve Mu'âlî (h. 880/m. 1475)³⁰⁰ gibi parlak isimler görüyoruz.³⁰¹ Fatih Sultan Mehmed'in genelde yazarlara, şairlere gösterdikleri ilginin boyutunu Lütî tezkiresinde okuyoruz. Fatih devrinde bir araya gelen âlim ve fakihler hiçbir dönemde vakii değildir ve sanatta bu kadar mahir olan kişiler hiçbir zaman görülmemiştir. Örneğin, Hindistan gibi uzak bir bölgede bile zamanın dahisi olan bir isimden haberdar olduğunda hemen onu türlü iltifat ve hediyelerle diyar-ı rûma davet ederdi. Fatih Sultan Mehmed gözetiminde 30 yetenekli şaire ikramlarda bulunulup fütihat tarihini nazımla yazmalarını rica etmiştir. Sultanın kendisi de şiire ilgi göstermiş olup Avnî mahlasını kullanmıştır.³⁰² Usta edebiyatçı ve şair Firdevsî, şehnâme türüne doğru geçiş sürecinin en belirgin temsilcilerinden biridir. O, Fatih devrinde başladığı *Süleymannâme* (eserin 330, 360 veya 380 cüzden oluştuğunu söylenler vardır) ismindeki müstesna eserini bir görüşe göre dönemin sultanı II. Bayezid'a sunmuş, huzuruna çıkıp ona eserini³⁰³ takdim etmiş fakat umduğunu bulamadığı için üzüntüyle ayrılmıştır.³⁰⁴ Katip Çelebi Keşfü'z-zunûn kitabında bu olaydan bahsetmektedir.³⁰⁵

Şair Şehdî'ye gelince, o şehnâmesine başlamadan önce Ahmedî gibi bir yetenekli yazar va şair tarafından kaleme alınan *İskendernâme*'yi örnek alıp Firdevsî ve Nizâmî-i Gencevî'den

²⁹⁸ Sara Nur Yıldız, “Şükrullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/257-258.

²⁹⁹ Salihi, “Temulati der Tarih Nigar-i Fars-i der devreyi Osmani”, 108.

³⁰⁰ Robert Anhegger, Mu'âlî'nin Hünkanamesi, *Tarih dergisi* 1/1 (Eylül, 1949), 145-162.

³⁰¹ Salihi, “Temulati der Tarih Nigar-i Fars-i der devreyi Osmani”, 108.

³⁰² Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 98.

³⁰³ Orhan F. Köprülü, “Uzun Firdevsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/127-129.

³⁰⁴ Köprülü, “Uzun Firdevsî”, 127.

³⁰⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Dersaadet: El-Matbaatü'l-Îlâ, 1311/1893), 2/1026.

de etkilenerek bir tür şehnâme kaleme almıştır. Farsçayı iyi bildiği için Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Farsça bir Tevarih Âli Osman nazmetmeye başlamıştır. Başladığı bu şehnâmeyi bazı rivayetlere göre 4.000, bazılarına göre ise 10.000 beyit nazmettikten sonra vefat etmesi sebebiyle tamamlayamamıştır. Gelibolulu Mustafa Ali onun ölümünü şu anlamlı cümle ile ifade etmiştir: “*Mevlana Firdevsî-i Tusiye öykündüğü için muammer olmayıp nazmı 4000 beyte vardukta nazm-ı eyyam-ı- ömrünün düzeni- hayatı makta-i kemala faysal-Mâni- bulmuştur.*” Gelibolulu Şehdî'yi, şiirlerinde acemiyane ve pek yaygın olmayan ifadeleri kullanmakla da itham etmiştir. Fakat sonra eleştirilerini şu cümleyle sonlandırmıştır: “*Eğerçi Rumi bir şair bu kader nazm-ı farisi ile insaf edince layık-ı tahsindir.*”³⁰⁶ Âşık Çelebi ise onu “şairi namurad” olarak nitelemiş, işini bitirmede nuvaffak olamadığını imâ etmiştir.³⁰⁷

Böylece Osmanlı Devleti, kuruluşundan bir süre sonra ve Fatih Sultan Mehmed'in elinde Kostantiniye'nin parlak fetih yıllarının başlamasıyla birlikte, edebî hayatın her alanına ve yönüne büyük önem verilmiştir. İmparatorluk, İslâm edebiyatı ve kültüründe, özellikle de Fars dilinde, sadece genel halk tarafından değil, padişahlar, hükümdarlar, valiler tarafından bilinen ve ilgi gösterilen bir alan olmuştur. Osmanlı İslâm tarihinde daha geniş bir edebî hayat ve yeni bir tarih yazım tarzı için Osmanlı Devleti'ndeki tüm bu edebî ve epistemolojik değişim ve dönüşümleri ortaya koymuştur.

³⁰⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, (İstanbul: Süleymaniye YEK, Esad Efendi Nr. 2161),166.

³⁰⁷ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'Arâ*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 611.

2. Şehnâmecilik Kurumu Özelinde Etki

Osmanlı Devleti'nde şehnâme müessesesi İran'dan gelen şair, yazar ve sanatçıların omuzlarında kurulmuştur.³⁰⁸ Şehnâmeyi yazmakla görevlendirilen ilk Şehnâmecî Ârif Çelebi'nin İran asıllı Fars kökenli olduğu bilinmektedir. O, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine geldiğinde hem şekil hem de içerik olarak Farsça ve İran üsluplarını biliyordu. Şiirini Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde olduğu gibi 60.000beyite ulaştırdı.³⁰⁹ Ârif'ten sonra gelen ikinci Şehnâmecî Eflatûn da Şirvanlı İran asıllıdır. Üçüncü Şehnâmecî Seyyid Lokman ise İran'ın Urmiye şehrinde doğmuştur.

Firdevsî'nin Gazneli Mahmud'tan görmüş olduğu fevkalâde ilgiyi ondan sonra gelen şehnâmeciler hiçbir zaman böyle bir ilgiyi görmemişlerdir. Hatta Ârif Çelebi bile o seviyede ilgi ve ikrama maruz kalmamıştır. O döneme ait Osmanlı belgelerine bakıldığında Ârif'in atölyesinde çalışanların hepsi değilse de çoğu İran'dan gelen hattâtlar ve nakkâşlardan ibarettir. Farklı alanlarda üstad olan bu sanatkârların isimlerine Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân* kitabında çok geniş yer vermiştir.³¹⁰ Ehl-i hiref kategorisi altında geçen bu sanatkârlardan katiplerin ismi ve onlara ödenmiş olan ücretler, Ehl-i hiref defterlerinde bulunur. Ehl-i hiref defterlerinde tarihler dışında kullanılan dil ise Farsça ağırlıklıdır. Birkaç defter hariç Türkçe ifadeler pek kullanılmamıştır.³¹¹

Osmanlı'da yazılan şehnâmelerin nazmedilişinde kullanılan üslup, vezin, konu başlıkları ve figürler İran tarihinde bilinen efsanevi kahramanların tipik örnekleridir. İranlı şehnâmeciler resmî ve gayr-ı resmî olan belirli hedefler peşinde koşan insanlardan ibaret idi.

³⁰⁸ Babai, "Nakşi Katiban İrani ", 36.

³⁰⁹ Tahsin Yazıcı, "Ârifi Fethullah Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/371-373.

³¹⁰ Gelibolu Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân*, (İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1926), 64-65.

³¹¹ Hilal Kazan, *Ehl-i Hiref Defterlerinde Kâtipler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 7.

Onların hedefinde birinci derecede Osmanlı padişahları ve devlet adamlarının zafer ve gazalarını anlatarak övmek ve onurlandırmak, hatta abartmak suretiyle destanlar biçiminde hikâyelere dönüştürüp nazım hâline getirmek vardır. Bundan maksat rakiplere veya düşmanlara karşı meydan okumak, Osmanlı hükümdarlarının diğer hükümdarlara karşı yüceltebilmek, şiirsel olarak onları ölümsüz yapmaktır. Bu şehnâmecilerin bir diğer hedefi, zımmen de olsa İranlı padişah ve hükümdarları örnek göstermek, onların isimlerini tekrar tekrar nesilere aktarmaktır.³¹² Bu övme ve büyütme serüveninin detayında bir de İran ve Herat ekolleri taklit edilerek Osmanlı ekolünü ortaya çıkarma çabası vardır.³¹³ İranlıların ve şehnâme geleneğinin, getirdikleri olağanüstü estetik ve ustalıkla kullanılan renkler ve resimler sanatsal bir köprünün Herat'tan başlayarak İstanbul'a kadar oluşan bağlantı köprüsü kurulmasına vesile olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in, İran Seferinden sonra Osmanlı topraklarına getirmiş olduğu sanatkarlar İstanbul'daki mevcut ustalarla birleşerek Osmanlı'nın sanat alanında dünya gözdesi olmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda İranlı tarihçiler, şehnâmeciler veya edebiyatçılar büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin zenginleşmesine vesile olmuşlardır. Özellikle Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanlarındaki zaferlerini ve fütuhatlarını parlatarak bir nevi Safevî İran Devleti'ne karşı sultanların meşruiyetlerini güçlendirmeye çaba göstermişlerdir. Bu sultanların olağanüstü derecede yüceltilmesi İran tabiatında olan padişah kutsallığını fikrini Türk siyasi mefkuresine sızdırmışlardır. Bu nedenle Osmanlı nizamında ve tarih yazıcılığında etkin olan İranlı göçmenler, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde Osmanlı'nın ihtişamını ve otoritesini artıran unsurlardan biri olarak kabul edilebilir.³¹⁴

³¹² Nitekim Selçuklu sultanlarına verilen Keykubad, Keykâvus gibi isimleri görmek mümkündür. Ayrıca Osmanlı'da Farsça isim sadece Cem Sultan'da görmektediriz. Bu yönüyle Osmanlıların daha çok Arapça kökenli isimleri tercih ettiklerini ifade eder. Selçuklu padişahlarının isimleriyle ilgili bkz: Emir Hatemi, Hasan Ramazanî, Azam Şehidi, *Cüdi Nişabur Dergisi* 7 (Ahvaz, 2016), 5.

³¹³ Mustafa Bektaşoğlu, *Anadolu'da Türk İslâm Sanatı*, (Ankara: DİB Yayınları, 2009), 33.

³¹⁴ Tahir Babai, "Caygah Muhacirin İrani Der Tarih Nigari Manzum Osmani Der Futuh ve Şukuh", *İslâm Medeniyet Tarihi Dergisi* 1 (Tahran, 2016), 25-40.

a. Osmanlıda Şehnâmeciliğin Kurumsallaşması

Osmanlı’da şehnâmeciliğin kurumsallaşması iki aşamadan veya türden oluşur. Birincisi, şahsî ve belli bir çalışmaya yönelik görevlendirme yazısı yazılıp padişaha takdim etmekten ibarettir. İkincisi ise bir gruptan oluşarak müessese görüntüsü veren ve süreklilik arz ederek belli amaçlara doğru hareket etmeden ibarettir. Bu kurum için yapılan çalışmalar vezir ve padişahın rızasını kazanmak için hediyeler ikram edilir. Erhan Afyoncu resmî bir müessese ve resmî tarih ifadelerini kullanılırken,³¹⁵ Abdülkadir Özcan şehnâmecilerin eserlerine yarı resmî tarihçilik adını vermiştir. Ayrıca Özcan makalesinin dipnotunda Gubârî ve Mahremî’nin de gayri resmî olarak birer şehnâme yazdıklarından bahseder.³¹⁶

Genel olarak bir şehnâmecinin şehnâmesini yazmadan önce edebî mahfillerde şöhret kazanması gerekir. Böylelikle önce vezire ardından padişaha yani üst makama adı iletilir ve eseri takdim edilir. Eğer onay ve rızalarını kazanırsa sunacağı eser yazmaya devam eder. Fakat şehnâmeciliğin özellikle neden Kanûnî Sultan Süleyman zamanında bir kuruma dönüştürmesi ihtiyacının duyulduğu cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Cevap olarak, Kanûnî’nin devlet otoritesi için büyük çaba gösteren bir sultan olduğu verilebilir. Onun ordu teşkilatında, deniz kuvvetlerini güçlendirmede, kültür, sanat ve mimarideki gelişmelere katkısında, devlet teşkilatındaki yenilikçi adımlarına, hukuki ve siyasi reformlarına bakıldığında şehnâmeciliği bir kurum ve müesseseye dönüştürmedeki istek ve arzusu anlaşılabilir. İşte bu dönemde Osmanlı’da şehnâmeciliğin kurumsallaşması ancak 1541-1545 yılları arasında görevlendirilen Şehnâmecî Ârif Çelebiyle başlar.

Şehnâmecî olabilmenin ilkelerinin başında, Farsçanın ve şiir türlerinin en üstün kabiliyetle bilinmesi gelmektedir. Bunun için özellikle önemli bir örnek olan Firdevsî *Şehnâme*’sinin içeriğinin ve üslubunun iyi kavraması gerekmektedir. Ardından İran tarihine

³¹⁵ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 15.

³¹⁶ Abdülkadir Özcan, “Kanûnî Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, (İstanbul, 2008), 148.

hâkim olunması, bir şehnâme hazırlanırken gerekli araç-gereçlerin nasıl ve nerede kullanıldığının bilinmesi, hat, tezhîp, nakkâş vs. sanatların nasıl ve nerede kullanılacağı göz önünde bulundurulmuş gerekliliklerdendir. Şehnâmecî Ârif üzüntüyle görevinden ayrıldıysa da kurumsal olarak şehnâmecilik yoluna devam etmiştir. Ârif Çelebi'nin yanında çalışan ve yetenekli bir şair ve edebiyatçı olan Eflâtûn-i Şîrvânî yeni şehnâmecî olmuştur. Eflâtûn, Seyyid Lokman, Tâlikîzâde ve en sonda Hasan Hükmi Arapça, Farsça ve Türkçeyi en üst seviyede bilen, Türk, İran ve İslâm tarihinin bütün aşama ve detaylarına hâkim olan, yazma yeteneği yüksek, hat, tezhîp ve nakkâşlık gibi sanatları icra edebilen kişilerdi.

a. 1. Alınan Kararlar

Şehnâmecilikle ilgili alınan kararlar ve kurumsal görevlendirme süreci ile ilgili önümüze şu tablo çıkıyor: Bazı şehnâmeciler için berat veya ferman metni ve nassı bulunurken, bazıları için bu tarz resmî değeri olan belgelere rastlanmamıştır. Kaynaklarda ilk iki Şehnâmecî olan Ârif Çelebi ve Eflâtûn-i Şîrvânî'nin de fermanla geldikleri geçmektedir. Fakat o fermanların nassı bugün elimizde bulunmamaktadır. Kalan üç şehnâmecinin ise görevlendirilme nassları ve içinde barındırdığı zorunlulukların ifadesi detaylı bir şekilde beyan edilmektedir.

Ârif Çelebi ile ilgili kaynaklar onun emir ve fermanını içermektedir. Hem uzun süre görevde kaldığı için hem de en çok tezkire yazarları tarafından çokça eleştirildiği için hakkında yazılanlar onun şiirleri ve şahsiyetiyle ilgili bilgi vermektedir. Eflâtûn-i Şîrvânî hakkında ise hem şahsiyetine hem de şiir yeteneğine şüphe ile bakılıp yapılan değerlendirmeler mevcuttur. Dîvân-ı Hümâyûn tarafından ilan edilen Seyyid Lokman'nın şehnâmecî olarak görevlendirilme kararı, emr-i âlî şeklinde vardır. Bunun yanı sıra Seyyid Lokman ile ilgili birkaç belge

orijinalliğini korumaktadır.³¹⁷ Tâlikîzâde'nin şehnâmeciliğe atanması ise Lokman'ın azli üzerine olmuştur. Tâlikîzâde atanmış ve ferman-ı şerif ile nasbı kararlaştırılmış.³¹⁸ Hakkında en net ve en detaylı ferman-ı âlî bulunan şehnâmecî Hasan Hükmi'dir. Hasan Hükmi'nin göreve tayini ile ilgili olan bu ferman ondan önceki şehnâmecilerin görevlerine de açıklık getiren önemli bir metindir.³¹⁹

a. 2. İşleyiş

Başlangıç olarak şehnâmecilik ile ilgili bazı görevlere getirilen isimleri görmekteyiz. Bunlardan ilki ve bu işin temelini teşkil eden kimseye 'şehnâme-gûy' veya 'şahnâme-hân' derlerdi.³²⁰ Bu kelimeler Farsça olup anlamları şehnâme söyleyendir. Şehnâmenüvüs ise şehnâmeyi yazan hattâtlara denirdi. Şehnâmecî kelimesi ise Farsça '-ci' ekiyle Türkçeleştirilip şehnâme-gûyluk yapan kişi için kullanılırdı (Res.3).

Her şehnâmecinin göreve gelmeden önce edebî bir geçmişe sahip olmasına ve kendini bu alanda ispat etmesine gerek vardı. Hatta bazı şehnâmeciler henüz şehnâmeciliğe atanmadan önce bile şehnâme yazıp sultana takdim etmişlerdir. Buna örnek olarak Ârif'in 8.000 ya da 6.000 beyitten oluşan *Şehnâme-i Selim*'i verilebilir.³²¹ Yani şehnâmecilik kurumuna getirilirken deneyimli ve bu yönde fiilen tecrübesi olan kişiler tercih edilmiştir. İlk şehnâmecî olan Ârif Çelebi de devlete hizmetleriyle tanınmış bir aileden gelmiş olma özelliğine sahiptir. Şehnâmeye başladıktan sonra parça parça da olsa belli sayıda eser nazmedip sultana arz etmiş, sonrasında

³¹⁷ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 84-85.

³¹⁸ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 90.

³¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri'nde Seyyid Lokman ile ilgili eski belgelerde zaman zaman isminin yanlış yazıldığı tarafımızca tespit edilmiştir. Seyyid Lokman'ın anlatıldığının anlaşıldığı belgede "Seyyid Numan" ifadesine rastlanmaktadır. Bkz: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri/Ankara, H-20-01-987.

³²⁰ Muhammed Emin Reyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi Der Kalemroy Osmani*, (Tahram: Pajeng Yayınları, 1990), 144.

³²¹ Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", *Tarih-i Osmanî Encümeni* 1 (1910), 429.

sultanın rızasını ve onayını kazanmıştır. Böylelikle hem şehname yazmaya devam etmiş hem de sultanın ikramını almıştır (Res.4).³²²

Eflâtûn-i Şîrvânî ve Seyyid Lokman Osmanlı topraklarında uzun sene kalarak yetiştirilmiş kişilerdir. Özellikle Seyyid Lokman Saray-ı Atik diye adlandırılan saraylarda Gılman-ı Acemiyân isimli ocakta 806 acem kâtipler arasında yetişmiş birisidir.³²³ Eflâtûn-i Şîrvânî ise her ne kadar Ârif Çelebi'yi yerinde etmek için her türlü çabayı gösteren birisi olsa da Âhdî'nin ifadesine göre “*Asaletinden çeşitli mârifetlere sahip nazım sanatını, hatt-ı nestelik yazmayı, hoş nüvis-i zaman tezhîp ve tasvirde dünyaca ünlü mani ve behzad gibi sânatkâr idi.*”³²⁴ Âhdî'nin bu vasfını esas alarak şehnamecilik görevine atanan bütün kişiler bu vasıf ve yeteneklere sahiptiler. Ârif Çelebi bunlara ek olarak astronomi ve hendese ilminde de bilgi sahibi bir insandı. Tâlikîzâde'nin hayatına bakılırsa şehnameciliğin dışında kâtiplik yaptığı, şiir, arûz, hesap, remel, astronomi ve mantık gibi ilimler ile uğraşan birisi olduğu anlaşılmaktadır.³²⁵ Hasan Hükmî ise reisülküttâb ve münşi olarak görevler de yapmıştır. Şehname geleneğinin yazı dilinin Farsçadan Türkçeye geçişi ise, ancak III. Murad'ın kendisine takdim edilen *Şehname-i Hümayun* (Res. 5) isimindeki eserin girişindeki uzun Farsça manzum kısma itiraz ederek Tâlikîzâde'den Türkçe kaleme almasını istemesiyle olmuştur.³²⁶

a. 3. İmkânları

Şehnamecilik kurumsal olarak ihdas edildikten sonra ortaya iyi sonuçlar çıkabilmesi için devlet imkânları tahsis edilmiştir. Yazımla ilgili araç ve gereçlere ulaşım ve temin

³²² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 166.

³²³ Hilal Kazan, *Ehl-i Hiref Defterlerinde Kâtipler*, 31.

³²⁴ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, (Ankara:T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018)106.

³²⁵ Vahit Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnamesi*, (İstanbul: Usul Yayınları, 2022), 5.

³²⁶ Erhan Afyoncu, “Talikizade Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları* 21 (1989), 287.

noktasında şehnâmecilere destekler sunulmuştur. Tüm bu imkânlar emir veya fermanlarla³²⁷ ifade edilmiş resmî bir hüviyet kazandırılmıştır. Şehnâmecilerin daha düzenli çalışabilmeleri için atölye fikrinde bir mekân tahsis edilmiştir. İlk şehnâmeci için kurulacak atölye için Ârif Çelebi'nin mesken kıldığı evinin olması uygun görülmüştür. O evde yeni bölmeler ihdas edilmesi suretiyle büyük bir değişim yapılmıştır. Ârif Çelebi'ye ihtiyacı olduğu kadar hattât, nakkâş, tezhîpçi, mücellid ve marangoz gibi yeteneklere sahip olan ustalardan oluşan 30-40 kişilik bir kadro verilmiştir. İşin en düzgün ve en güzel şekilde bitirilip sultana takdim edebilmesi için hiçbir masraftan kaçınılmamıştır. Örneğin, varak-zer ve lacivert, mürekkep, devlet abad kağıdı ve Semerkant kağıdı ve çizimleri için gereken malzemeler şehnâme atölyesine verilmiştir.³²⁸ Ayrıca devlet, şehnâmecilerin ihtiyaçları için çeşitli yönlerden harcamalar tahsis edip hiçbir malî destekten geri kalmamalarını sağlamıştır. Genel olarak devletin şehnâmecilikle meşgul olanlara sahip çıktığını söylenebilir. Dönemin muhasebe defterlerine bakıldığında da destek şekilleri ortaya çıkmaktadır. Bu destek şekilleri kimi zaman nakdi para verilmesi şeklinde olmaktadır. Örneğin, yaklaşık 4 senede (Aralık 1552-Eylül 1556 arası) 21.056 akçe şehnâme kurumuna ödenmiştir. Listede 14 kalem masraf vardır ve bunların içinde şehnâmenin 45.000 beyitini yazan katiplere 4.200 akçe, şehnâme-gûya da 161 akçe verildiği yazmaktadır.³²⁹ İşlerinde başarılı oldukları vakit müteferrikalık, divan katipliği ve defterdarlık görevleri onlara in'âm mahiyetinde verilmiştir. Tımar, eşkinci, muhafız ve hademe tımarı üçe ayrılır ve 3.000 akçeden başlayan toprakların ehl-i hireften sayılanları in'âm olarak şehnâmecilik kurumunda görev yapan şehnâme-gûy ve onun yanında çalışanlara dağıtılmıştır.³³⁰

327 Aşık Çelebi, Meşairu Şura, s. 444; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/311; Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 105.

328 *İstanbul saraylarına ait Muhasebe defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, 69.

329 *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Sayı : 13, Ankara 1979, c:IX, 69

330 Bilgin Aydın-Hilal Kazan, "XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi", *Osmanlı Araştırmaları* 38 / 38 (Aralık 2011), 264.

b. Şehnâmecilik Kurumunda Görevlendirilen Şehnâmeciler

b.1. Fethullah Ârif Çelebi

Ârif Çelebi'nin (ö. 969/1561-62) asıl adı Fethullah'tır. Şiirlerinde Ârif ve Ârifî³³¹ mahlasını kullanmıştır.³³² Genel olarak Ârif Çelebi'nin hayatıyla ilgili ana kaynaklara bakılırsa kimi zaman çelişkili kimi zaman yanlış okuma neticesinde yanıltıcı değerlendirmelere varıldığı görülebilir. Bu kaynaklarda bazen babasıyla ilgili bazen Ârif'in kendisiyle ilgili yanlış tespitler görmek mümkündür. Örneğin, aynı vasfı bir kaynak oğula, yani Ârif'e verirken başka bir kaynak babaya vererek karışıklığa sebep olmuştur. Ârif Çelebi'yi araştıran önemli kaynaklarda sosyal ve ilmî hayatıyla ilgili birbirine zıt görüşler tespit edilmiştir. Başta Ârif Çelebi'nin tanımlanması, aile bağları, ilmî hayatı ve eserlerini kapsayan konularda çelişkili görüşleri görmek yaygın bir durumdur. Söz konusu çelişkili görüşleri Osmanlı tezkireleri başta olmak üzere oryantalistlerin çalışmalarında, Türkiye'de yazılmış tezler ve ansiklopedi maddelerinde görmek mümkündür. Bunun sebebinin ise başta dil eksikliğinden kaynaklanan yanlış okumalar ve teferruata yeterince inilmemesi durumu olduğu tahmin edilmektedir.

Öncelikle Ârif'in babasıyla ilgili elimizdeki bilgileri her ne kadar kısıtlı da olsa oldukça önemlidir. Ârif Çelebi'nin babası Derviş Mehmed Çelebi'dir.³³³ Teracim ve tezkireler Ârif'in annesini Arap olarak tanıtırken babası için Acemzade-i,³³⁴ Acem,³³⁵ Acemi,³³⁶ İranlı³³⁷ gibi

³³¹ Muasır Türk kaynakları onu Ârifî olarak tanıtır. Eski kaynaklar ise Ârif diye isimlendirir. İkisi de mahlastır bu çalışmada daha çok eski kaynaklara dayanarak Ârif olarak zikredilecektir.

³³² Şemseddin Sami, Şehnâmecî Ârifî tanımladıktan sonra sonra “furs (Fars) şuârasından bir vech-i zir on beş kişinin Ârif mahlasıdır” diye eklemiştir. Bkz: Şemseddin Sami, *Kâmûs 'el-a'lâm*. (İstanbul: Mihran Matbası, 1889), 4/3039.

³³³ Tahsin Yazıcı, “Ârifî Fethullah Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/372.

³³⁴ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 215.

³³⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 166.

³³⁶ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü 'ş-Şu'Arâ*, 443.

³³⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1311/1893), 2/523.

vasıflar kullanmışlardır.³³⁸ Çoğunlukla Fars milletine müntesip olduğunu öne süren kaynaklar babasının Şiraz'dan geldiğini kaydeder.³³⁹ Fakat kanaatimizce Acem olması Fars milletine mensup olduğunu kanıtlamaz. Çünkü Acem lafzı bütün Arap olmayan kavimlere bilhassa İran ahalisine denilir.³⁴⁰ Belli ki İranlı olmak için Fars milletine mensup olma şartı yoktur. Katip Çelebi onu Şirazî vasfıyla tanıtır.³⁴¹ Milleti ile ilgili ihtilaflı görüşler olmasına rağmen kaynaklar, babasının Osmanlı topraklarına gelmeden önce ermiş bir derviş ve güçlü bir kaleme sahip olduğunu kaydeder.³⁴²

Ârif Çelebi'nin doğum tarihi ve doğduğu yer ile ilgili kesin bilgiler mevcut değildir. Muhakkak ki bu çalışmada verilen görüşler bile belge bulununcaya kadar iddianın ötesine geçmeyecektir. Ama bu yöndeki düşünceler vesilesiyle Ârif Çelebi'nin ilk dönem hayatı üzerinden sır perdesini az da olsa kaldırılacak ve bir nevi olaylara açıklık getirilecektir. Kaynaklar doğum yeri ile ilgili İran, Mısır, Diyarbakır gibi farklı şehirleri zikretmektedir. Ârif Çelebi'nin doğum tarihi ise kesin olmamakla birlikte 1480-1490 arasında olmalıdır. Umumiyetle ehl-î teracim ve tezkire yazarlarının görüşü Ârif'in annesinin Gülşeni³⁴³ tarikatının şeyhi olan İbrahim Gülşeni'nin kızı olduğu yönündedir. Fakat burada bir çelişkiye daha işaret etmemiz gerekmektedir. Şöyle ki, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserin orijinal nüshasında Ârif,

³³⁸ Babasının Şirazlı olması, milliyetinin Fars olduğunu kesin bir şekilde göstermez her ne kadar Şiraz şehri çoğunlukla Fars ırkına mensup olsa da zikre şâyandır. O dönemde İran şehirlerinde hakimiyetin Türklerde olması nüfusun bir kısmının Türk askerlerinden oluşması Ârif'in babasının da bunlardan olma ihtimalini akla getirir. Aynı zamanda Türk çoğunluğu teşkil eden şehirlerde kaydadeğer Fars ve başka milletlerden de bahsetmek mümkündür. Bunun yanı sıra unutulmaması gereken bir başka mesele de Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasının merkezi konumuna dönüşmüş olmasıdır. Özellikle Şah İsmail saldırılarından dolayı vatanlarını korku ve endişe içinde terk eden binlerce İranlı muhtelif milletlere mensup Osmanlı'ya sığınmıştır. Bkz. Tefvik Haydarzadeh, “Muhâcereti Ulmâyî İran be Devleti Osmânî”, *Ferheng Dergisi* 20-21 (Kış 1375/Bahar 1376), 49-94; Taşköprizâde, *Eş-Şakâkiku-’n-Nu’maniyye fi ulemâi’d-Devleti’l-Osmaniyye*, 16, 21, 25, 38, 62.

³³⁹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Çoşkun Küçük, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), 97; Esin Atıl'a göre ise onun memleketi İran'ın güney batısında bulunan Âbadan şehridir. Esin Atıl, *Süleymanname - The Illustrated History Of Süleyman The Magnificent*, (New York: Harry N. Abrams 1986), 55; Fatma Sinem Eryılmaz, *The Shehnamecis Of Kanuni Sultan Süleyman: 'Ârif And Eflatun And Their Dynastic Project*, (The University Of Chicago, 2010), 25.

³⁴⁰ Şemseddin Samî, *Kamûs-ı Türkî*, (İstanbul: İkdâm Matbası, 1895), 928,

³⁴¹ Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

³⁴² Bkz. Aşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şuârâ*, 443; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*, 166.

³⁴³ Hayatı hakkında bkz. Nihat Azamat, “İbrâhim Gülşeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/304-305.

İbrahim Gülşenî'nin kerimezâdesi³⁴⁴ yani kızının oğludur.³⁴⁵ Aynı kaynağın yeni Türkçeye çevirilen nüshasında kerimezâde kelimesi “İbrahim Gülşenî'nin kız kardeşinin oğludur” şeklinde karşılık bulmuştur.³⁴⁶ Aynı kaynakta birkaç satır sonra “Ârif Çelebi vefat ettikten sonra cediti yanına defn edildi” yazması yanlışlığın başka bir boyutunu göstermektedir. Maalesef bu hatanın yansması asıl ve orijinal kaynağa dönmeden yanlış tercümeyle esas alan bir yüksek lisans tezinde görülmektedir.³⁴⁷ Ârif'in hayatına dair bu gibi okumalar ve yanlış anlamalar, yanlış yorumlara yol açmıştır.

Ârif 17-20 yaşları arasındaki gençlik hayatını, dönemin ilim ve siyaset merkezleri olan Tebriz ve Diyarbakır bölgelerinde geçirmiştir. Şah İsmail'in 1507 senesindeki devlet kurma çabası sonucunda gittikçe Tebriz'i tehdit altına alması ile Ârif Çelebi'nin dedesi olan İbrahim Gülşenî, bütün aile fertleri ve müritlerini arkasına alarak Diyarbakır'a doğru hareket etmiş ve orada yaklaşık beş sene kalmıştır. O sürede en meşhur eseri olan *Ma'nevî* isimindeki divanı oğlu Ahmed Hayalî ve Ârif tarafından yazılmıştır. Ârif dönemin tekke-saray arasında iyi yetişen ve hüsn-i hatta konusunda yetenekli olan dedesinin eserlerini yazarken çok yönlü tecrübeler kazanmıştır. Yapmış olduğu bu söz konusu iş, tekke geleneğinde bir nevi -ancak kabiliyeti olanlara verilen- görevlendirme diye adlandırılabilir. Bu görevlendirme Muhy-i Gülşenî'nin şu ifadesinden anlaşılır:

“Menküldür manevî kırkı iki bin beyttir, receb ayının evvelinde ibdtida itmiş , gelecek recbün ahırında itmam itmiş ki on üç ay olur ve bu esnada niçe nesne dahı tahrir eder imiş.....fakir hayâlî Efendi merhum Mısır'da ve hemşire-zadeleri Fethullah efendi İstanbul'da ve kapucı İlahi Muslihuddin Efendi Kabe'de nakl itdiler ki bu üçü Ma'nevî

³⁴⁴ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/116-117.

³⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 928.

³⁴⁶ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/56.

³⁴⁷ Ferhat Akıl, *Hünernâme I. Ciltteki Cûlûs Konulu Minyatürlerin Tasarım Çözümlemeleri*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7.

ve Ankâ nam ve Farsî divân yazarlar imiş. Amma Türki divanla Ruba'iyat'ı hasan Efendi ile Rüşen-i Sanî yazar imiş her birine birer mırâ yitişdürür imiş.”³⁴⁸

Eğer İbrahim Gülşenî Diyarbakır'ı mesken kıldıktan sonra bu eser orada, oğlu Ahmet Hayalî ve Fethullah Ârif tarafından yazılmışsa, Ârif'in o süreçte dedesi ve büyük olasılıkla babası Mehmed Çelebi ile beraber Diyarbakır'da bulunmuş olduğu sonucu çıkarılabilir. Bundan sonraki aşamada İbrahim Gülşenî önce Tebriz'den 5 yıla yakın bir müddet kalacağı Diyarbakır'a, daha sonra Filistin ve Mısır'a doğru hareket etmiştir. Elimizdeki iki belgeye dayanarak Ârif'in de anne ve babasıyla İbrahim Gülşenî'ye refakat ederek aynı güzergâhı izlediği söylenebilir.³⁴⁹ Fakat orada bir süre kaldıktan sonra bilinmeyen sebeplerden dolayı Tebriz'e dönmeyi tercih etmişlerdir. Sonraki süreçte Ârif'in adı Osmanlı kaynakları ile kesişmektedir. Dönemin Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, 1517 senesinde Çaldıran Savaşını kazanarak Tebriz'i ele geçirdikten sonra o şehrideki Sannat (ehl-i hirfe) sahibi olanları Anadolu'ya sürerken ulufe dağıtmıştır. Ulufe alanların listesi içinde Ârif Çelebi'nin “Fethullah Katib” olarak ismi geçmektedir.³⁵⁰

Şehnâmecilik kurumunun kuruluş yılıyla ilgili farklı tarihler verilmektedir. Her ne kadar şehnâmecilik kurumu Kanûnî Sultan Süleyman zamanında kurulduğu bilinmekteyse de asırlar öncesinde şehnâmecilik edebî bir tür olarak varlığını sürdürmekteydi. Ârif Fethullah'ın tayin edilmesiyle beraber şehnâmecilik resmî bir kurum hâline gelmiştir. Ârif Çelebi şehnâmeci olarak tâyin edilmeden önce bu türde eserler vermiştir. Günümüze kadar ulaşmasa da *Şehnâme-i Selim* adlı eseri söz konusu türde yaptığı önemli bir çalışmadır. Bu eser Ârif Çelebi'nin, Yavuz Sultan Selim'in Yiğitliğini ve cesaretini anlattığı 8.000 (bazılarına göre 6.000) beyitten oluşan

³⁴⁸ Muhyî-ı Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 256.

³⁴⁹ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 97.

³⁵⁰ Hüseyin Arslan, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, (İstanbul: Kaknüs Yayınlar, 2001), 332.

Farsça bir şehnâmedir. M. Cemaleddin ifadesine göre, “*Sultan Selim Han Evvel hazretlerinin Gâzâlarını nazm-i selis ile kitap...*” halinde yazmış.³⁵¹

Âşık Çelebi, Ahmed Ahdî b. Şemsî-i Bağdâdî, Gelibolu Mustafa Âli, Kınalızâde ve Nev‘îzâde Atâî gibi tezkire yazarlarının Ârif Çelebi ile ilgili vermiş oldukları bilgiler yalnızca onun şehnâmecilik metoduyla ilgilidir. Bunun yanında ona şehnâmeciliğin kaç yılında teklif edildiğine dair bilgiler mevcut değildir.³⁵² Muâsir yazarlardan Christine Woodhead’e göre şehnâmecilik, 1550’de kurum olarak tesis edilmiş ve ilk şehnâmeci olarak Ârif Çelebi tayin edilmiştir.³⁵³ Tahsin Yazıcı Ârif Çelebi’nin açık bir şekilde hangi sene teklif aldığını ve şehnâmeci olarak tayin edildiğini dile getirmemektedir. Erhan Afyoncu da resmî tarih yazıcılığında şehnâmeciliğin ortaya çıkışını ele alırken Ârif Çelebi’ye söz konusu görev teklifinin hangi senede yapıldığına yönelik bilgilere yer vermemiştir.³⁵⁴

Muhyî-i Gülşenî, henüz 18 yaşındayken Ârif Çelebi’nin bazı Osmanlı paşa ve ağalarının hazır olduğu bir meclise katıldığından bahsediyor. O, bu buluşmayı detaylı bir şekilde rivayet ederken Ârif Çelebi’yi iehnâme-gûy olarak zikrediyor ki kullanılan bu kelime bizim için önem arz etmektedir. Muhyî-i Gülşenî bu meclisi şöyle anlatıyor:

“bundan esbak “ önce” selas ve hamsin ve tismiede (953/1546-47) bu fakir Kanûnî Sultan Süleyman tağammedehullahu bi gufranihi -Allah onu rahmetine kavuştursun- hazretlerine Türkî ve Farsî kasideler diyüp kapu Ağası Haydar Ağa sonra vezir oldu ki sonra Sultan Mustafâ Kaziyyesinde ‘meslesinde’ mazul oldu, ekseriyya ulema ve erbab-ı irfan hazertinde cem olurdu, bir gün Şemsi Paşa ve Cenabi Paşa ve Mevlana Zati ve Mevlana sehabi hazırken merhum ve meğfur Şeyh İbrahim Gülşeni’nün kızı oğlu **Şehnâme-gûy** Mevlana Ârif fethullah Efendi geldi. Haydar Ağa haylı tazim idüp yanına aldı. Şemsi ve Cenabi henüz ağalar idi, lakin takdimi hoş gelmeyüp tağayyür şeklin

³⁵¹ Karşlızâde Cemâleddin Mehmed, *Âyine-i Zurefâ*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314/1896), 40.

³⁵² Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’Arâ*, 444.

³⁵³ Christine Woodhead, “Şehnâmeci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 16/456-458.

³⁵⁴ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 17.

gösterdiler. Fakir henüz on sekiz yaşında olup Farsî ve Türkî resâyil ve kasâyid dimeğin ağa merhûm ‘Küçük Âcem’dir idi, padişaha dahi kasayidi ‘Küçük Âcem’ündür’ diyü arz ider idi. Ol esnada fakire nazar idüp Farsî edayla eyitdi: ‘Küçük Acem, hiç nev peydayı darı? tani yeni zuhru itmiş nesnen var mı?’ Fakir ol esnada yaranla mevlana caminin bahr-i kamil-i müsemmeinde bu gazelini tettebbu itmiş idük ...sonra... Haydar Ağa, Fethullah Efendi’ye nazar idüp eyitdi: ‘Muhyı ra nazar kunid! Ârif efendi eyitdi: İnşallah nazar-kerde piran şevved.’³⁵⁵ Acebdür ki bu sözünü feramuş itmemiş³⁵⁶ ki sene sitte ve sittin tismiede (966/1558-59) efendi merhum sıla içün Mısır’a geldükde fakiri türbe dar-ı merked-ı Gülşeni rahmettullahi’l-gani bulup efendi merhuma hitab idip buyrdular ki ‘Muhyı halife ile on üç yıldan evvel haydar ağa meclisinde cem olduk, bu gazeli okudu gazali bi’tama okudı. Fakir ta’ccub itdüm ki benim ezberümde değildir...’³⁵⁷

Yukarıda geçen pasaj, Muhyî-i Gülşenî’nin görüşmenin net tarihini vermesi ve Ârif Çelebi’den şehnâme-gûy yani şehnâmecî olarak bahsetmesi açısından önemlidir. Ayrıca burada Ârif Çelebi’nin Haydar Ağa tarafından saygıyla karşılanması ve ondan Muhyî-i Gülşenî’ye iyi bakmasını istemiş olması, Ârif’in şehnâmecî sıfatı ile yüksek mertebeli, devletin üst kademelerinden birisi olduğunun işaretidir. Sonuç olarak Ârif Çelebi, 1546 (h. 953) senesinden önce şehnâmecîliğe seçilip atanmış olmalıdır. Tahmini olarak verilebilecek tarih ise 1541-1545 arasındır.

Neticede Ârif Çelebi günlük yirmi beş akçe ile şehnâmecîlik görevinde memur kılınmıştır.³⁵⁸ Zamanla ulufesi tedrici bir şekilde yükseltilmiş, 20.000 veya 30.000 beyiti bitirince günlüğünü 70.000 akçeye yükseltirmiştir bunun yanında hediyeler, bahşişler ve cevaizi seniyeler almıştır. Yazılanların resimlenmesi için Ârif Çelebi’nin evinde bir minyatür

³⁵⁵ Muhyı ra nazar kunid: Muhyıyı unutma ona ilgi göster, İnşallah nazar-kerde piran şevved: Hocaların/pirlerin ilgi odağı olur.

³⁵⁶ Feramuş itmemiş: unutmamış.

³⁵⁷ Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*, 336-338.

³⁵⁸ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*, 166.

kârhânesi/atölyesi kurulmuş, ona nakkâşlar ve küttaplar (yazarlar ve hattâtlar) tahsis edilmiş, hazineden bütçe ayrılmıştır.³⁵⁹

Ârif Çelebi'nin şehnâmecilik kurumu başında bulunması, padişah ve devlet erkânı tarafından ikrama nail olması ve edebî mahfillerde isminin dolaşması birçok insanın kıskançlığını uyandırmıştır. Öyle ki, Ârif Çelebi'ye karşı her türlü hile ve desise uydurmalarını mübah görmüşler, onun ağzından şiirler bile uydurmuşlardır. Ârif Çelebi'nin aleyhine yürütülen destgaân başında şehnâmecilik müessesesi içinde çalışan Eflâtûn Şîrvânî ve Nakkâş Şahkulu da bulunmaktadır.³⁶⁰

Ârif Çelebi'ye karşı yürüttükleri çarpıtma ve düzmece siyaseti her ne kadar onu yerinden etmese de duygusal olarak sarsmıştır. Bu durum asil bir aile yaşamından gelen, tasavvuf ve tekke geleneği içinde yetişmiş biri olarak Ârif Çelebi'yi inziva hayatına sürüklemiştir. Ârif Çelebi, şikayet ve sitem içinde olunca kendisini hep Mısır'da İbrahim Gülşenî tekkesinde bulmuştu ama bu defa Mısır'a gidişi bir daha İstanbul'a dönmeyeceğini gösteriyordu. O bu defa İbrahim Gülşenî'nin oğluyla hasbihal edip, orada ruhunu Yaradan'a teslim etmişti.

Ârif Çelebi'nin son hâlini en güzel şekilde Nev'îzâde Atâyî bize aktarmaktadır: “*son anları yükseliş mevkileri düşüşe dönüştü yazmış olduğu eserleri sahifey amali gibi perişan ve kalem almış yazıları vucudu gibi bi nam ve nişan oldu.*”³⁶¹

Ârif Çelebi'nin hayat bütün aşamaları gibi ölümüyle ilgili de çeşitli görüşler vardır. Âtayı, Bursalı Mehmed Tahir ve Şemseddin Sâmi Ârif Çelebi'nin ölümünü (969 /1561-62)

³⁵⁹ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü 'ş-Şu'Arâ*, 444.; Hüseyin Arslan, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, 332.

³⁶⁰ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 166; Âşık Çelebi, *Meşâ'irü 'ş-Şu'Arâ*, 443.

³⁶¹ “Ahir ve dem-beste-i menafiz ü menahir (yükselişi düşüşe dönüştü) -olup evrak-ı müsevvedatı defter-i amali gibi perişan ve saha'if-i münşe'atı ecza-yı vücudı gibi nı-nam ü nişan oldu.” Bkz: Nev'îzâde Atâyî, *Hadâiku'l-hakaik fî tekmileti'ş-Şekaik “Zeyl-i Şekaik”*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Tüürkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/311.

senesinde gerçekleşmiş olabileceğini kaydetmişlerdir.³⁶² Tahsin Yazıcı ise Ârif Çelebi'nin Kanûnî'den gördüğü ilgiyi oğlu II. Selim'den görememesi dolayısıyla (966/1558-59)'da akraba ziyareti için Mısır'a gittiğini ve 3 yıl sonradan öldüğünü söylüyor. Mehmed Cemaleddin'in görüşüne göre 1559 yılına kadar şehnâmecî olarak görevini sürdüren Ârif Çelebi görevini bırakarak Mısır'a gitmiş, 3 yıl sonra da (960/1552-53) Mısır diyarında vefat etmiştir ve anne tarafından dedesi olan dedesi Gülşenî'nin Tekkesi'nde defnedilmiştir.³⁶³ Çağdaş Türk Edebiyatı tarihçisi Musayeva ise Mehmet Cemaleddin'in Hüseyin Ârifî Çelebi ile Ârif Fethullah'ı birbirine karıştırarak ölüm tarihini yanlış tespit ettiğini ifade eder.³⁶⁴

Kaynaklarda Mısır'da vefat ettikten sonra dedesinin mezarının yanında defnedildiği kaydedilmiştir. Fakat bugüne kadar yapılmış çalışmalar neticesinde Ârif Çelebi'nin mezarının tam yerinin tespit edilmesi ile ilgili kayda değer bir bilgiye sahip değiliz.³⁶⁵

Ârif Çelebi, Osmanlı edebiyatında Farsça ve Türkçe şiir söyleyen şairlerin ilk sıralarında yer alır. Ârif Çelebi'nin şiirinde ve dolayısıyla şairliğindeki en üstün seviyesini şehnâme yazarlığında görmek mümkündür. Onun bu konudaki mahareti özellikle gazveleri ve fetihleri, şiir türünün tekniklerini kullanarak/nazmederek şehnâmeye dönüştürmektir. Şairliğinde, bedii sanatlarda üstün ustalığı vardır.³⁶⁶ Âşık Çelebi'nin, Ârif Çelebi'nin çok yetenekli bir şair olduğunu ifade ederken onda olan kabiliyetin Allah'ın bir lütfu olduğunu söyler.³⁶⁷ Kınalızâde de “Şi'rden gayrî, çok nesne ibdâ'ı ve garâib u 'acâib ihtirâ'ı vardır”³⁶⁸ diyerek onun şiirden başka sanat türlerinde de yeteneğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Ahdî Bağdâdî Ârif Çelebi'nin edebî kişiliğini kapsamlı olarak şu cümlelerle anlatır; başta Ârif Çelebi

³⁶² Nev'izâde Atâyî, *Hadâiku'l-hakaik fî tekmileti's-Şekaik* 1/390; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/116, Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 3039.

³⁶³ Karlızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyine-i Zurefâ*, 40.

³⁶⁴ Bilal Dedeyev, “16. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında”, 95.

³⁶⁵ Ali Paşa Mubarek, *Hutat Tefvikiye*, (Kahire 2001), 54-55; Muhammed Ebû El-Amâyım, *Asar el-kahire El-İslâmiye*, (İstanbul, 2003), 6-11.

³⁶⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/8.

³⁶⁷ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, vr. 445a.

³⁶⁸ Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017), 596.

İbrahim Gülşenin Kının oğlu “ torunu” olduğunu, Rum diyarında yetişmiş ve bir nevi nam ve nişan kazanmış, onun kemal marifete erdiğini, hakikaten devranın o Ârifi’dir, o astronomi, ilmî heyet ve hendese bilimlerinde çok eşsizdir, önceki şairler ve muasır şairler onun gibi nazım yazmada kabiliyet az bulunur, sonra kendi ifadeleriyle devam ediyor:

“Acem-zâde Şeyh İbrâhim’ün kızı oğludur lâkin Rûm’da neşv-ü nemâ bulmuş - ama Rûmda yetişmiş ve büyümüş -. Efvâhda – Dillerde - Fethullah Çelebi demekle mevsûf - Tanılır -ve kemâl-i ma’rifetle ma’rûf . El-hak ol’ârif-i devr-i zamân ve kâşif-i esrâr-ı nihân - saklanmış esrarını kaşifidir- ‘ilm-i hey’et ü hendesede bî-mislü bî-hemtâ – Astronomi ve hendesede eşsiz- her birinün fenninde şu’arâ-yı pîşîn – önceki şâirler - gibi nazma kâdir bir derecede ki mütেকaddimîn-ü - öncekiler - müteâhhirînün - sonrakiler- musânnâ’-u muhayyel – edebî yapmacık ve hayal ürünü – olarak kasâyidine nazîreler diyüp ve fûnûn-ı mu’ammâ ve lûğazde – anlaşılmas ve karışık ve Manzum bilmece-ler-ser-â-ser – Bütün - ebyâtının ma’ânîsi – anlamları- dakîk üslûb-ı – ince üslûplü - mesnevîde Şey Nizâmî’ye peyrev - Nizami gencevini izleyen - ve bende-i Hazret-i Câmî sûz-ı Hüsrev olup hamse demiş - Beş mesnevîlik eserler demiş - Andan ma’âda – ondan başka - pâdişâhımızun sa’adet ile taht-ı Kayser’e cûlûs itdüğü zamânı ve tevârih-i Âl-i ‘Osmân’ı yüz bin beyt – yüz bin beyt demiş - Şehnâme demişdür... hakiket budur ki kuvvet-i şiriyyesi bir mertebededir ki günde beş yüz beyt dimeye kadirdir lâkin yazması mümkün olmadığı için günde iki yüz beytle yeterli görmüşlerdir.”³⁶⁹

Ârif Çelebi’nin, Kânûnî ile tanışmasına vesile olan kaside ve gazelleri olduğu yönünde bilgiler bulunsa bile, şuara tezkirelerindeki birkaç örnek beyit ve nazım parçası dışında bunlar günümüze kadar gelmemiştir. Hayatına bakılırsa onun çok hassas ve duyarlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönde örnek verebileceğimiz gazelde Türkçeyi ne kadar nazik ve letafetli kullandığını nazmettiği gazeller vardır.³⁷⁰

³⁶⁹ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu’arâ* , 214-215.

³⁷⁰

Bir muammâ-durur ki kaşun

Fethullah Ârif'in eserleri

1. Şehnâme-i Âl-i Osman

Ârif Çelebi'nin eserleri iki kategoride incelenebilir. İlki kesin olarak ona intisab eden eserlerdir. İkincisi ise ona ait olduğu kesinlik kazanmamış ve şüpheyile yaklaşmamız gereken eserlerdir. Ârif Çelebi şehnâmecilik kurumunda ve bu görevi dışında üstün kalemîyle Farsça şehnâme yazarı ve zaman zaman da Farsça ve Türkçe şair olarak gözükmektedir. O, Şehdî'nin izinde gitmiş ve onun yarıda bıraktığı *Şehnâme-i Âl-i Osmân* adlı eserin en temel bölümlerini oluşturmuştur. Ondandır Şehdî II. Mehmed namına *Tevârîh-i Âl-i Osman* şehnâme bahrinde Farsî nazmedip 4.000 beyit nazmolmuşken ahirete intikal etmiştir.³⁷¹

Ârif Çelebi, Şehdî'nin kaldığı yerden devam ederek yaklaşık 60.000beyitten oluşmuş beş ciltlik bir eser meydana getirir. Nesta'lik hattıyla yazılmış eserde 69 minyatür de bulunmaktadır..³⁷²

2. Vekayi-i Sultan Bayezid ma'a Selim Han

*Ki çıkar andan ismi Nakkâşun
Aşırı sarkdun ruh-ı yâre
Meger ey zülf iki-durur başun
Ay efendüm hilâl kimdür ki
Gözün üstinde var diye kaşun
Seni çok başlı anlaram ey göz
Merdüm içinde saklama yaşun
Ta'n idüp alma agzuna câmu
Ki degül zâhidâ senün aşun
Nûr-ı horşîde hiç irer mi zevâl
Dîdesi görmez ise huffâşun
Götürelde tabanını Mecnûn
Gelmedi Ârifâ ayakdaşun*

Bkz:Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'Arâ*, 446.

³⁷¹ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'Arâ*, 611.

³⁷² Tahsin Yazıcı, "Ârifî Fethullah Çelebi", 371.Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir

Şehnâme-i Al-i Osman ile aynı dil bilgisi kuralları kullanılarak yazılmıştır. (1559)'da II. Selim ile Bayezid arasındaki mücadeleyi anlatır. ³⁷³

3. *Fütûhat-ı Cemile*

Kanûnî Sultan Süleymanın komutanlarının Sokullu Mehmed Paşa ve Ahmed Paşa'nın zafeleriyle ilgili 1.200 beyit ihtiva eden bir eserdir ve bu eserde Ârif Çelebi'nin ismi herhangi bir şekilde geçmemektedir Ancak eserin önceki hâliolan *Süleymannâme*'nin bazı bölümleri arasında bir benzerlik, ve aynı musavvir tarafından miyatürleri çizildiği adığı için eserin Ârif Çelebiye ait olduğu iddiası vardır. ³⁷⁴

4. *Selimnâme*

Bu eser, Ârif Çelebi'nin Osmanlı hanedanının, özellikle Yavuz Sultan Selim'in yiğitliğini ve cesaretini anlattığı 8.000 (bazılarını göre 4.000) beyitten oluşan Farsça şehnâmesidir. Eserin günümüze ulaşan bir nüshası bulunmamaktadır. Gelibolu Mustafa Âli, Ârif Çelebi'nin Yavuz zamanında şehnâmecilik görevine atandığına değinmiş ancak Yavuz'un adına şehnâme yazdığına dair atıfta bulunmamıştır. *Osmanlı Târih ve Müverrihleri* yazarı Karslızâde Cemâleddin Mehmed, Ârif'ten bahsederken onun Yavuz Sultan Selim adına yazdığı 60.000 beyitten oluşan şehnâmeye işaret eder. Ağa Buzurk Tahrani ise 974 No'lu Mesnevi Şehnâme adlı maddesini tanıtırken Arfî el-Rumi'nin, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman adına eser düzenlenmiş olduğunu hatta şu beyitle başladığını kaydeder:

خدایا خدواند هستی تویی نگهدار بالا و پستی تویی ³⁷⁵

³⁷³Yazıcı, “Ârifî Fethullah Çelebi”,372.Eserin bir nüshası Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde, bir diğer nüshası ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir

³⁷⁴ Davut Ebrahimi, *Ârifî Fethullah Çelebi ve Fütûhat-ı Cemile'sinin Tenkidli Metni*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hazine, nr. 1592)

³⁷⁵ Ağa Buzurk Tahrani, *Ez-Zerie ila Tasanif eş-Şia*, (Tahran: Bank Milli İran, 1983), 2/218.

Oryantalist Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları* adlı kitabında Fethullah Âriften bahsederken 8.000 veya 6.000 beyitten oluşan Selimnâme'yi düzenlediğine atıfta bulunur. *Keşfü'z-zunûn*'un müellifi Kâtib Çelebi, şehnâme konusundan bahsederken Şehnâmecî Ârif Çelebi'nin Selim bin Bayezid Han için bir şehnâme eseri olduğundan ve bu beyitle başladığını ifade eder.

خدایا خدواند هستی تویی نگهدار بالا و پستی تویی³⁷⁶

Bu yazılarda görülen karışıklık muhtemelen Ârif'in bütün eserlerinin araştırmacıların ellerinde bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

5. *Sefernâme-i Süleyman*

Gelibolulu Âli'nin aktardığı malumata göre Ârif Çelebi'nin destan mahiyetinde olan bir eseri vardır, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538'de Hindistan'a düzenlediği deniz seferini konu eden bir eserdir. Remel vezninde 2000 beyitten ibaret olan bu eser maalesef elimizde mevcut değildir.³⁷⁷

6. *Feresü'l-hayâl*

Eserde Ârif, atın uzuvlarını edebî bir üslupla anlatmaktadır. Farsça diliyle yazıldığı muhtemeldir ama günümüze ulaşmamış bir eserdir.³⁷⁸

7. *Sanemü'l-hayâl*

Ârif Çelebi'nin bu eseri muhayyel bir güzelin her bir uzvunun hayâlden şiirlere dönüştürülmüş benzersiz bir eseridir.³⁷⁹

³⁷⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1026.

³⁷⁷ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/116.

³⁷⁸ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 116.

³⁷⁹ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 116.

8. *Ebyât-ı Târihiyye*

Seçilmiş şiirlerinden ibarettir.³⁸⁰

9. *Dîvân-ı Fârisî*

Ârif Çelebi'nin Farsça şiirlerinin bulunduğu divanıdır.³⁸¹

10. *Hakanî*

Gelibolulu Mustafa Ali'ye göre İmam Razi'nin Bâlî Murâssâ Kasidesi'ne nazire olarak yazılmıştır. Onu bu görüşte takip eden Yazıcıoğlu da Ârif'i tanıtırken Âli'den nakletmiştir. Bâlî Murâssâ Kasidesi aslında İmam Razi'nin değil Ebü'l-Mefahir Razi'nin şiiri olduğunu ve İmam Razi ile ilgisi olmadığının tespitine varılmıştır.³⁸²

11. *Risâle fi'l-mu'ammâ'*

Bu eseri de günümüze kadar gelememiştir.³⁸³

Ârif'in Süleymannâme'deki Dil ve Üslup

Süleymannâme, Kanûnî Sultan Süleyman'ın yaşadığı ve hüküm sürdüğü dönemin tarihini konu alan şiir ve destan türünde yazılmış bir eserdir. Daha çok alegorik anlatımın kullanıldığı, bazen didaktik yaklaşımla ifadelerin kullanıldığı, Osmanlı'nın en önemli dönemlerini konu alan bir şaheserdir.

³⁸⁰ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 116.

³⁸¹ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 116.

³⁸² Ebü'l-Mefahir Râzî, *Merkezi dar-ül Mârif Buzurk İslâmiye*, 6/2565; Şemseddin Sami, *Kâmüs'el-a'lâm*, (İstanbul, 1889), 762.

³⁸³ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/116.

Fethullah Ârif Çelebi'nin eseri Süleymannâme, Kanûnî zamanının otuz beş yıllık dönemini aydınlatır. Kanûnî, Ârif'in şehnâmecilik yeteneğini gördükten sonra onu görevlendirmiştir ve o da *Şehnâme-i Al-i Osman* isminde Osmanlı şehnâmesi meydana getirmiştir. Süleymannâme bu şehnâmenin beşinci cildir. Fethullah Ârif Çelebi eserini Farsça olarak ve şiir dili ile kaleme almıştır. Bu çalışma ile, tarihle ilgilenenler için tarih yazıcılığı sahasında eser verilmemiş yirmi senelik döneme dair orijinal bilgiler ortaya çıkarılmış oldu

Süleymannâme, İranlı Firdevsî'nin *Şehnâme*'si başta olmak üzere meşhur destanlar anlatanlardan ilham alınarak oluşturulmuş manzum 5 ciltlik *Şehnâme-i Al-i Osman*'ın beşinci cildir. Ârif birinci cildini peygamberlerin tarihine, ikinci cildini İslâmiyet'in doğuşuna, üçüncü cildini Selçuklularıda kapsayarak eski Türk devletlerine ve dördüncü cildini Osmanlı tarihini Sultan Süleyman'a kadar tahsis etmiştir. Beşinci cildi ise Kanûnî'nin tahta çıkışından başlayarak 1555 yılına kadar olan dönemdeki hadisleri anlatmıştır.³⁸⁴ *Şehnâme-i Al-i Osman*'ın barındırdığı beyit sayısı ile ilgili çelişkili görüşler vardır. Âhdi Bağdâdî yüz bin beyit derken,³⁸⁵ Âşık Çelebi ve Mustafa Âlî başta olma üzere diğerlerine göre ise 60.000 beyitten oluşmaktadır.³⁸⁶ Bu konudaki en farklı görüş ise Cemaleddin Karslı'ya aittir. Onun ifadelerine göre Şehnâmecî Ârif “*altmış akça yevmiye ile şehnâmecî olmuş ve Sultan Selim han-i evvel hazretlerinin gazalarını nazm-i selis ile kitap nefis yazıp altmış bin beyt şehanem-i âtebey-i âliye takdim kılmıştır.*”³⁸⁷ Ama umumiyetle tezkire yazarları Ârif Çelebi'nin *Şehnâme*'sinin 60.000 beyitten oluştuğundan yana görüş sergilemektedirler. En büyük bölümünü oluşturun *Süleymannâme* ise yaklaşık 36.000 beyitten ibarettir.

Edebî bir destan olduğu için *Süleymannâme*'de, kullanılan dil de Fars dilinin orta döneminde kullanılan edebî dilin özelliklerini taşıyan mecaz, istiare ve teşbih gibi söz

³⁸⁴ Abdurrahman Sağır, “Süleymannâme”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/124-127.

³⁸⁵ Bağdatlı Âhdi, *Gülşen-i Şu'arâ*, 215.

³⁸⁶ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 443; Gelibolu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, 166.

³⁸⁷ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 40.

sanatlarının sık kullanıldığını görmek mümkündür. Ârif Çelebi'nin dedesinin eserlerini yazarak tecrübe ve yetenek kazanmasının yanı sıra kendi çabasıyla İran edebiyatı ve tarih yazıcılığıyla ilgili okuduğu eserler *Süleymannâme* gibi eserleri ortaya çıkarabilme kabiliyetini ortaya çıkarmıştır.

Eserde net, muğlaklıktan uzak, akıcılığı ön plana çıkan, uyumlu cümlelerin ve tabirlerin bulunduğu bir dil kullanılmıştır. Kafiyei güzel bir şekilde kullanmış ve beyitler arası kopukluktan uzak kalmayı başarabilmiş olan Ârif Çelebi genellikle kavramları yan yana seciye şeklinde kullanarak cinasa dönüştürme tekniğini uygulamıştır.³⁸⁸ Bu teknik kendinden önceki ve muasır şairlerin eserlerinde de görülen bir üsluptur.³⁸⁹

Ârif Çelebi'nin yazmış olduğu *Süleymannâme*'yi de içine alan *Şehnâme-i Al-i Osman*'ı ele alırken onun Fars dilinde ne kadar üstün yeteneğe sahip olduğunu ve İran kültürünü ustalıkla takip ederek zekice kullanan dâhi bir edebiyatçı olduğunu görürüz. Farsçanın ve İran kültürünün *Süleymannâme* üzerindeki etki boyutunu maddeler hâlinde şu şekilde özetleyebiliriz:

- Firdevsî'nin *Şehnâme*'sindeki beyit sayısında olduğu gibi *Şehnâme-i Al-i Osman*'ın beyit sayısının da 60.000 olması sadece tesadüf değil belki de kasıtlı olabilir.
- Firdevsî'nin *Şehnâme*'sindeki edebî türlerin benzerlerini Ârif Çelebi'nin eserinde görmek mümkündür. Örneğin, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin başında çoğunlukla kullandığı istihlal³⁹⁰ üslubu Ârif Çelebi'nin *Şehnâme*'sinde yaygın bir şekilde kullanılır.³⁹¹ (Res. 6, Res. 7)

³⁸⁸ Örnek olarak:

(b238) به فرمان شه سلیمان رکاب وزیران آصف صف جم جناب
(a239) همه روزه با ساقی سیم ساق بیفشاند گل در انگ مماق

³⁸⁹ Ferzad Kaimi & İsmail A. Mekund, “Muerrifi ve Şinahti Süleymannâme”, *Farsça Dil ve Edebiyatı Aylık Dergisi*, (buşehir 1397), 17.

³⁹⁰ Yeni Ay görünme, Hilal teması, bir kitap, nutuk veya makalenin mukaddimesinde bahsi olunacak maddeleri andırır. Bkz: Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, 106.

³⁹¹ Ferzad Kaimi & İsmail A. Mekund, “Muerrifi ve Şinahti Süleymannâme”, 18.

- İran tarihinde geçen efsanevi karakterleri ve kahramanları yaygın bir şekilde *Süleymannâme*'de görmek mümkündür. Örneğin, eserde İran tarihindeki efsanevi kahramalardan Dara, 214; Rüstem, 79; Zahhak, 27; Keyhüsrev, 39; Suhrap, 5 kere geçmektedir. Buna karşı en çok Kanûnî Sultan Süleyman 147, sonra II. Selim, 14; Yavuz Sultan Selim 11 defa kullanılmıştır.

Eser üzerindeki Farsça etkinin görülebileceği bir diğer husus, Ârif Çelebi'nin *Şehnâme*'sini yazarken Arapça kelime kullanmamaya özellikle dikkat etmesidir. Nitekim Âşık Çelebi'ye göre Ârif Çelebi'nin Farsça yazmış olduğu eserlerinde Arapça kullanmamaya özen göstermesi yönündeki eylemine karşı tevarüdle³⁹² Ârif'e cevap verdiğini; sözde Firdevsî'nin *Şehnâme*'de Arabî lafzını kullanmamasına benzer şekilde o da 2.000 beyitlik Hadim Süleyman *Sefername*'sinde pek az Arapça kelime kullanmıştır. Âşık Çelebi Ârif'in Arapça kelimelerinden “reyhan” kelimesini örnek göstermiştir.³⁹³ Fars edebiyatının büyük temsilcilerinin şiirlerine bakılırsa Arapça kelime kullanımı hiçbir zaman edebî kıymet ve değerden kayıp anlamına gelmez. Onun için Ârif Çelebi *Şehnâme*'sini yazarken Arapça kelimeleri kullanmamaya özen gösterdiğini söylese de *Süleymannâme*'de bu tarz kelimeler bulmak o kadar da zor değildir. Örneğin *Süleymannâme*'nin girişi Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça bir ayetiyle başlar: “*Bu (mektup), Süleyman'dan ve Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla (başlıyor).*”³⁹⁴ Şehnâmedeki (2b) Numaralı belgeye bakılırsa aşağıdaki tabloda bulunan analiz önümüze çıkmaktadır:

Genel paragraf	Cümle türü	Arapça	Kelimelerin Türkçesi
إنه من سليمان وإنه بسم الله الرحمن الرحيم	Kur'ân-ı Kerîmayeti	إنه من سليمان وإنه بسم الله الرحمن الرحيم	Bu (mektup), Süleyman'dan ve Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla (başlıyor).'
زبان تا نیابد ز لطف تو حکم	Beyitin ilk mısraı	لطف ، حکم	Lütüf, hüküm

³⁹² Tevarüd: iki şârin tesadüfen ve birbirinden haberleri olmaksızın aynı mealde ve aynı alfabada bir beyt veya mısra söylemeleri. Bkz: Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, 445.

³⁹³ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü 'ş-Şu'Arâ*, vr. 165a -168a.

³⁹⁴ Neml 27/30.

بود در دهان مُضغه ء صم وبكم	Beyitin ikinci mısraı	مضغة ، صم ، بكم	Et parçası, Sağır, Dilsiz
إن الله يأمر بالعدل والإحسان	Kur’ân-ı Kerîmayeti	إن الله يأمر بالعدل والإحسان	Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı emreder

Burada vurgu yapmamız gereken mesele, Ârif Çelebi’nin geniş İran/Farsî coğrafya ve kültürünün Sünni eksenindeki önemli varislerinden olduğunun tespiti. Bu mirasın oluşumunda Abdurrahman Câmî, Hâkanî, Nizâmî, Nevâî, Hafız, Saadi ve hatta Mevlânâ Celâleddîn-ı Rûmî gibi büyük şairlerin payı vardır. Ârif Çelebi ile ilgili burada tespit edilen mülâhazalar eleştiri mahiyetinde değil vaki-i hâl tespit etmekten ibarettir. Nitekim Ârif Çelebi’de 2.000 beyitten oluşan *Hadim Süleyman Sefernamesi*’nde Türkçedeki yeteneğini göstermiştir.³⁹⁵

Süleymannâme’nin Minyatürleri

Arapça kaynaklarda el-münemne - المنمنمة; Farsçada ise Nakkâşî - نقاشی veya Nigargeri - نگارگری olarak geçen ‘minyatür sanatı’ yazarların kitaplarında kullandıkları süsleme şekillerinden biri olmuştur. Minyatürler, modern çağdaki tarihçilerin, araştırmacıların belirli bir dönemde hâkim olan gelenek, görenek ve yaşam tarzını incelemelerine olanak tanırken; Osmanlı dönemi kültürel ve edebî mirasının görsel içeriğini biçimsel olarak zenginleştirmiş ve araştırmacılar için zengin bir materyal sağlamıştır. Özetle minyatürler tarih, sanat ve sosyolojide , İdari ve siyasi önemli bir kaynak sayılmaktadır. Osmanlı sanatı bunlarla sınırlı kalmayıp bitkisel moflerden olan lale motiflerini de sıklıkla kullanmıştır.³⁹⁶ Minyatürün kullanımı Kur’ân-ı Kerîm’in süslenmesiyle başlayan süreçte eski Fars, Hint ve Bizans geleneği

³⁹⁵ Şiiri şöyle başlatıyor: Bir mu’ammâ durur iki kaşun. Ve şu beytle bitiriyor: Gelmedi Ârifâ ayakdaşun. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*, 167.

³⁹⁶ Filiz Adıgüzel Toprak, *Ârifî’nin Süleymannâme’sindeki Minyatürlerde Saltanata İlişkin Simgeler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlilik Tezi, 2007), 201.

ile devam etmiş ardından Osmanlı'da gelişerek özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde üst seviyelere ulaşmıştır. Kanûnî zamanında kaleme alınan eserlerde hatta özellikle şehnâme türlerinde, bu sanatın etkileri en belirgin şekilde görülmekteydi. Kanûnî dönemine kadar Osmanlı'nın doğusunda kurulan devletler himayesinde bulunan Tebriz, Şiraz, Herat, Kazvin ve Asfahan³⁹⁷ gibi şehirler adına 5 ekol öne çıkmaktaydı. Osmanlı Devleti kurulunca bu şehirlerden her sanatta mahir ustalar Osmanlı şehirlerine yöneldiler. Bu sanatkârlar ya gönüllü olarak Osmanlı topraklarına geldiler ya da Osmanlı orduları şehirlerini fethettikten sonra ehl-i hirfe isminde sanatkârları Osmanlı başkentine sürüdüler.

Bunların içinde sanata ve hirfeye sahip olan nakkâşlar, musavvir ve hattâtlar gibi sanatkârlar Yavuz Sultan Selim'in Tebriz ve Mısır zapt edince İstanbul'a getirildiler. Farklı ekolleri temsil eden Doğu bölgelerinden gelen nakkâşlarla birlikte eser üretmeye başladıklarında, XVI. yüzyıl ortalarında yeni bir ekolla yeni bir üslup baş gösterecektir. Herat ve Tebriz ve Şiraz ekollerinin yanı sıra Memlük etkilerini göz ardı etmeden de söz konusu minyatür sanatı üslubunun ayrıntılarına, kompozisyon düzenlemelerinin oluşmasına ve figürlerine yansdı. Herhalde Yavuz Sultan Selim Tebriz'i aldıktan sonra orada Şah İsmail'in arkada bıraktığı sanat eserlerinden oluşan bir hazineyi de devraldı. Bu hazine içinde doğu ekollerini kapsayan Teymurların döneminde Herat'ın ve Tebriz'in; Türkmenler ve Şah İsmail Safevi döneminde ise zaferlerinden elde edilen ve hepsi çok önemli sanat eserlerini kapsamaktaydı.³⁹⁸ Böyle bir birikim ile hazırlanan *Süleymannâme*'deki minyatürler, sanatın üslubu, güzel yazısı ve tezhibi üzerinde çalışılan eseri daha kıymetli bir hâle getirmiştir. Eserde

³⁹⁷ Burada İslâmiyet öncesi Fars ve İran ve hatta Yunan medeniyeti oluşumunda Mezopotamya medeniyetlerinin çok payı olduğunu vurgulamak lazımdır. Özellikle Babil ve Sümer medeniyetlerinin çok yönlü Fars ve İran medeniyeti üzerine etkisi olmuştur; Bkz: Hunger Herman, "The spread of Mesopotamian exact science into the Hellenistic world", (1979), 64.

³⁹⁸ Ferzane Ferruh Fer, Muhammed Hazai, Gulamali Hatem, Nigargeri Osmani ba Ruykerd be Destavrdhayi Hüneri İran, (Tahran, 2013), 23.

yer alan minyatürlerin resim temaları seçilirken ve yerleştirilirken, şehnâmede hangi konuları yansıttıkları dikkate alınmıştır.

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu hanedanının geleneklerini takip ederek İran kültür ve edebiyatına bağlılık göstermişti. XVI. yüzyılda İran sanatının önde gelen merkezlerinden uyarlanan İstanbul saraylarının ilk resim atölyelerinin kurulması, İran resim **ekollarının** yanı sıra Osmanlı padişahlarının da sanat çevrelerine sahip çıkmaları ile bu atölyelere oluşan ilgiyi göstermektedir. XVI. yüzyılın ilk yarısında başlayarak İran edebiyat ve sanat konularına odaklı el yazmalarının çoğalarak artması ve aynı zamanda bu el yazmalarının resimlenmesi, İstanbul sanat çevrelerinde resim atölyelerinin faaliyetinin %60'ından fazlasını teşkil etmekteydi.³⁹⁹

Bir nevi gençliğini Tebriz saraylarında geçirmiş olan Ârif Çelebi de sanata ve hattâtlığa yabancı değildir. Dedesi İbrahim Gülşenî vasıtasıyla yakınlığı olan birisi olarak bütün İran merkezli sanat ekollerini ve gelişmelerini takip edebilmiş, örnekleri görmüş ve belki de taklit etmeye çalışmıştır. Neticede ona verilen görev sadece şehnâmecilikten ibaret değildir. Ârif Çelebi, onun idaresinde kurulan atölyelerin gözetiminden ve yapılan işlere göre bütçe tahsisinden de sorumludur.⁴⁰⁰ Fakat tüm bunlara rağmen Süleymannâme'nin minyatürlerini Nakkâşhane'sinde bulunan 5 nakkâş'ın hüneriyle ortaya konulmuştur.⁴⁰¹

Süleymannâme'deki minyatürlere tarihçi gözüyle bakılırsa, o dönemdeki padişahın tahta çıkışı, elçilerin padişah tarafından kabul şekli (Res. 8, Res. 9), savaş hazırlıkları, kale kuşatmaları, fetihler, esirlere muamele, çeşitli devletlerden gelen misafirlerin ve elçilerin padişah tarafından kabulü, dost ve düşman askerlerinin kıyafetleri, padişahın huzurunda duruşları, sünnet, düğün, doğum vezirlerle toplantılar (Res. 10) vb. törenler ile sosyal hayatın gidişatı gibi konuların resmedildiği görülebilir. Tüm bunların yanı sıra duvar süsleri, giyisiler,

³⁹⁹ Ferzane Ferruh Fer, Muhammed Hazai, Gulamali Hatem, Nigargeri Osmani ba Ruykerd be Destavrdhayi Hüneri İran, 10.

⁴⁰⁰ “İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defteri”, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 49.

⁴⁰¹ Esin Atıl, *The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, 72-73.

halılar, ev eşyaları, mekân ve renk tasvirleri gibi günlük hayata dair detayları görmek de mümkündür.

İran ve Farsçanın Süleymannâme minyatürleri üzerindeki etki boyutunu şu üç madde ile özetleyebiliriz:

1. Herat, Tebriz, Şiraz resim ve minyatür ekollerine mensup İranlı sanatçıların Osmanlı devletine bağlı atölyelerindeki faaliyetlerini sürdürmeleri.
2. Topkapı Sarayı'nın hazinesinde bulunan paha biçilemez resimli elyazmaların İran nüshalarının örnek alınarak yapıldığının tespit edilmesi.
3. İran minyatür ekollerinin önemli merkezlerinden meşhur sanatçıların Osmanlı'ya yönlendirilmeleri ve İranlı şahzadelerin Osmanlı'ya iltica ederken yanlarında ünlü sanatkârları da getirmeleri.⁴⁰²

Süleymannâme'nin Tarihî Kaynak Olarak Değerlendirilmesi

Süleymannâme'de Kanûnî Sultan Süleyman'ın hayatının askerî, siyasi yönü, millî ve şahsî görüşleri, Hz. Muhammed'e olan sevgisi, Allah korkusu vb. itikadi özellikleri konu olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle Süleymannâmeler, Selimnâme geleneğinin devamı şeklinde ortaya çıkmıştır. Süleymannâmeler ve Selimnâmeler Osmanlı tarih yazıcılığının önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Süleymannâme metod olarak tarihî olayların kronolojik seyrini bozmadan ele almakta ve önemli hadiselerle konu başlığı vererek ayrıntılı bilgiyle beraber enine boyuna hadiselerle ışıktır tutmaktadır. O dönemin olaylarını minyatürler eşliğinde sergilemesi de *Süleymannâme*'nin

⁴⁰² Ferzane Ferruh Fer, Muhammed Hazai, Gulamali Hatem, Nigargeri Osmani ba Ruykerd be Destavrdhayi Hüneri İran, 10.

tarihe kaynaklık değerini ortaya koymaktadır. Bu özelliklerine rağmen bazı Avrupalı tarihçilerin kanaati, Osmanlı tarih yazıcılığının bir modeli olan bu manzum destansı eser türünü tarihî kaynak eserler arasında saymamak yönündedir.⁴⁰³ Ancak çalışmalar gösteriyor ki bu düşünceler aslında bahsi geçen yabancı kaynaklar ve bazı popüler internet sitelerinden ibarettir.⁴⁰⁴ O sitede gösterilmiş olunan kaynak ise aslında bir Türk tarafından Chicago Üniversitesinde yapılan bir doktora tezinden ibarettir, yukarıdaki düşüncüyü anlatan paragraf ise şöyledir: “*Süleymannâme, tarihi olayları yansıtsa da, Osmanlı sarayının sanatsal bir yorumu olarak hükümdarı yüceltmesi nedeniyle doğru bir tarihi kaynak olarak kabul edilmez.*”⁴⁰⁵ Bu ifadeler eserin bütün boyutlarını yansıtmayan, eksik bir görüşü temsil eder. Aslında doğrusu, Süleymannâme resmî bir tarih mahiyetinde olup devletin önemli hadiselerinin tespiti için şairane bir üslupla kaleme alınan, aynı hadiseyi detaylı ve rengarenk bir minyatür çizimi ile tabloya dönüştürmesinden ibarettir. Bir de alınan kaynak birinci dereceden sayılabilecek tarihî bir belge mahiyetindedir. Özetle hadise, tamamen olmasa da çok geniş bir boyutunu bize yansıtmaktadır. Halbuki tarih belgeleri tabii ki arşiv belgelerini kapsayan, her nevi işin icrası sırasında meydana gelen, bu işin bir parçası olduğu için yürütülmesinden sorumlu kişilerle birlikte referans amacıyla tutulan ve devlet işleri ile sınırlı olmayan belgelerdir.⁴⁰⁶

Ârif'in, *Süleymannâme*'si, devlet kademesinde bulunan, devlet müesseleri ve bu müesselerde çalışan şahıslarla ilgili net bilgiler verir, hatta onların giysilerine ve yaptıkları işlere kadar detay veren bir kaynaktır. Ordu, donanma, silahlar, harp sanayii, savunma, hücum ve savaşta ordunun konuşlanma biçimi hakkında bilgiler de mevcuttur. Hatta bu bilgileri,

⁴⁰³ Ahmet Faruk Çelik, *Fethullah Ârif Çelebi'nin "Şehnâme-i Al-i Osman"ından Süleymannâme*, (Ankara, 2009), 28.

⁴⁰⁴“Though the Süleymannâme reflects historical events, it is not considered an accurate historical source due to its exaltation of the ruler, being an artistic interpretation of the Ottoman court under Suleiman.” Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Süleymannâme#cite_ref-0_3-3. Erişim tarihi: 12.11.2022.

⁴⁰⁵ Fatma Sinem Eryılmaz, *The Shehnamecis Of Kanuni Sultan Süleyman: 'Ârif And Eflatun And Their Dynastic Project*, 28

⁴⁰⁶ Hilary Jenkinson, *The English Archivist: A new Profession*, (London: Lewis, 1948), 5.

konuyla alakalı batılı ülkeler hakkında da ele alınır. Onların eksik ve fazlalıklarını, varsa takdir edilecek yönlerini bazı yerlerde söyler. Kitap ilk resimli Osmanlı tarih kaynakları arasında bulunmaktadır. Bu resimler, saray sanatçıları tarafından yapılmış altmış dokuz minyatürden oluşmaktadır. Şehnâmelerin yazıları kadar resimlerinden dolayı da ödüllendirildiği ve bunların kısmen sultanın özel koleksiyonunda yer alması için tasarlandığı ortaya çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz Ârif'in *Süleymannâme*'sinin yazılmasında da bu unsur söz konusudur.⁴⁰⁷

Ârif Çelebi, *Süleymannâme*'sinde kronolojik sıralamaya riayet ederek önemli tarihî olayları konu başlıklarına taşımış ve bu başlıkları mensur hâlde oluşturmuştur. İçerik bilgileri ve detaylarına inerek manzum yani şiirsel yöntem ile sunmuştur. Daha öncesinde yazılmış tarihî olayları anlatan şiirsel manzum eserlere benzer şekilde *Süleymannâme*'yi önemli bir tarihî kaynağa dönüştürmüştür. Bu konuyla ilgili *Süleymannâme*'deki konu başlıkları gözden geçirildiğinde şu tablo önümüze çıkmaktadır:

1. *Süleymannâme*'de 600'den fazla konu başlığı vardır. Bunun içinde 378 başlık genel tarih ile, 185 başlık Kanûnî Sultan Süleyman ile, 38 başlık ise genel sosyal hadiseler ile ilgilidir.
2. Elkas Mirza ile ilgili 20 başlık bulunmaktadır. Bu başlıklarda Ârif Çelebi'nin ifadeleri kendisinin Elkas Mirza ile ilişkisi olduğu yönündeki iddialara cevap niteliğindedir. O kendisinin değil babasının Elkas Mirza'ya elçi olarak gönderildiğini ifade etmiş ve onun elçiliği ile ilgili bilgiler vermiştir(Res.11) . Ayrıca Elkas Mirza'nın tarih sahnesine çıkışı Osmanlı ile ilişkilerinin başlaması, Kanûnî Sultan Süleyman'ın huzuruna gelmesi (Res.12) ve sonunda Şah Tahmasb (1524-1576) tarafından öldürülmesi olaylarına dair bilgi vermektedir.

⁴⁰⁷ Woodhead, *Talikizade's şehnâme-i Humayun*, (Klaus Schwarz V. 1983). 157-182.

3. Çoğu başlıkta yer verilen olayların tarihlerinin belirtilmesi yazarın tarih bildirme ve kanıtlama kaygısını gösterir. Bu durum olayların doğruluğunu, *Süleymannâme*'nin güvenilir ve itibarlı bir tarihî kaynak olduğunun delili kabul edilebilir. Örnek olarak:
- a. H. 929 Rods Hisarı'nın Fethi
 - b. H. 930 Hain Ahmet Paşa'nın Mısır Orduları Eliyle Öldürülmesi
 - c. H. 932 Sultan Selimşah'ın Doğumu
 - d. H. 932 Sahip Kırın'nın (Kanûnî Sultan Süleyman) Bodun'a Gelmesi
 - e. H. 939 Şehzâdelerin İhtişamlı Sünnetleri

Böylelikle *Süleymannâme* şehnâmesi vazgeçilmez bir tarihî kaynak eser kabul edilmelidir.

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Fethullah Ârif'in *Şehnâme-i Âli Osman*'ı 60.000 beyitten oluşan beş ciltlik bir eser koleksiyonu biçiminde derlenmiştir. Bu koleksiyon içerisinde sadece iki cilt (I. ve V. ciltler) mevcuttur. Dördüncü cildi ise İtalya'da özel bir koleksiyonda muhafaza edilmektedir. II. ile III. cildleri ise birkaç minyatür hariç, kayıp olduğu söylenir.⁴⁰⁸

Birinci cilt, yaratılıştan peygamberlere kadar olan dönemi konu alan enbiyanâmedir ve h. 959/m. 1552'de yazılışı sona ermiştir. Dördüncü cildi ise *Selim Şehnâme*'sidir. 5 ciltten oluşan *Şehnâme-i Al-i Osman*'nın ikinci ve üçüncü cildi elimize ulaşmamıştır. Kayıp olan bu ciltlerden ikinci cilt İslâm tarihine tahsis edilmişken, üçüncü cildi Türk devletleriyle ilgili konu edilmiştir. Dördüncü cilt ise Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluşundan başlayıp I. Bayezid'e kadar olan süreç anlatılmıştır.⁴⁰⁹ Devletin kuruluşundan 1402 yılında I. Bayezid'in Timur ile yaptığı Ankara Savaşı'na kadar Osmanlı tarihini içeren eserin son kısmı eksiktir (Eksik olan sayfalarda

⁴⁰⁸ Meryem Canseven, *Ârifi'nin Süleymannâme'sindeki Taht Tasvirleri*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 26

⁴⁰⁹ Kâtip Mirza Huyi Şirazi tarafından istinsah edilen Osmannâme bu gün İtalya'da özel bir koleksiyonda bulunmaktadır. Bkz: Canseven, *Ârifi'nin Süleymannâme'sindeki Taht Tasvirleri*, 26.

1402-1520 yılları arasındaki olayların yazılmış olması gerekir). Beşinci cildi, h.965 / m.1558 yılında tamamlanan *Süleymannâme* veya *Süleymannâme Şehnâme*'sidir. Eser Şehzade Mustafa'nın ölüm haberiyle sona ermektedir. Ârif bu cilde tarihî epik şiirler eklemiş ve büyük İran şairi Firdevsî'yi taklit ederek Sultan'a sunmuştur.

Kitabın tamamında aynı sanatçıya ait olan 34 adet minyatür mevcuttur. Osmanlı hanedanına mensup üyeleri I. Bayezid'e kadar ilk defa bir eserde kapsamlı resimleri sergilenmesini görmekteyiz. Osman Gazinin'in eşi Malhun Hatun, I. Bayezid'in eşi Sırp olan Olivera ve I. Murad'ın kerimesi Nefise örneklerinde olduğu gibi sultanların eş ve kızları ilk kez bu eserde tasvir edilip sergilenmektedir.⁴¹⁰

Kanûnî'nin saltanatının 1520-1555 yılları arasındaki olaylarını ele alan ve son cilt olan *Süleymannâme* Ârif Çelebi'nin Şirvanlı Ali b. Emir hattıyla yazılmıştır. Ârif Çelebi'nin 60.000 oluşan *Şehnâme*'sinin en geniş bölümünü yaklaşık 32.760 beyitle *Süleymannâme* oluşturmaktadır. Fakat eserin hacmi konusunda kaynaklarda farklı rakamlara rastlanmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir, bilginin kaynağını belirtmeden 60.000 beyitten oluştuğunu söylerken, Âşık Çelebi ise 10.000 veya 20.000 beyitten oluştuğu söyler; Babinger ise 6.000 veya 8.000 beyit oluştuğunu öne sürer.

Süleymannâme'nin 69 minyatürle süslenmiş bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴¹¹ Bazı araştırmacıların Ârif Çelebi'nin *Süleymannâme*'sinin tek nüshasının olduğunu ileri sürmelerine rağmen ikinci bir nüshanın İran'da bulunduğu dair iddialar da mevcuttur.⁴¹² Topkapı sarayı nüshası şu girişle başlar (1b) :

جلد پنجم از شاهنامه آل عثمان حرسهم الله تعالى آفات الزمان موسوم بسليمان نامه

⁴¹⁰ Serpil Bağcı - Filiz Çağman - Günsel Renda - Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 26.

⁴¹¹ *Süleymannâme*'nin birinci nüshası İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Bölümü, Farsça Yazma Eserler, Nr. 1517'de kayıtlıdır. Bkz: Tahsin Yazıcı, "Ârifî Fethullah Çelebi", 3/371-373.

⁴¹² Bu görüşün yanlış olduğunu sonraki paragraflarda ispat etmeye çalışılacaktır; Bkz. Ahmet Faruk Çelik, *Fethullah Ârif Çelebi'nin "Şehnâme-i Al-i Osman"ından Süleymannâme*, 41.

Bu *Şehnâme-i Âli Osman* Allah onları zamanın her türlü afetinden saklasın beşinci cildi adı *Süleymannâme*dir ...

Süleymannâme şu beyitlerle başlar (2b) :

خدایا خدواند هستی توی نگهدار بالا و پستی توی

Süleymannâme'nin bitiş de şu beyitlerle sona erer :

بدو باد ارزنده آن نام و کام بدین گفته کردیم ختم کلام

Topkapı sarayı nüshasında sonunda yazarın adı ve yazılış tarihi de mevcuttur, kullandığı dil ise Arapçadır:

وقد فرغ من كتابته العبد الضعيف النحيف الراجي الى رحمة ربه اللطيف من عقابه لكثير من ذنوبه الكبير والمصلی على رسوله البشير المظفر علي بن أمير بگ شيرواني في أواسط شهر رمضان المبارك سنة خمسة وستين وتسعمائة من الهجرة النبوية .⁴¹³

Süleymannâme'nin ikinci nüshası ise İran'da 4249 kayıt numaralı Âstâni Kudsi Rezevi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Bu nüshada giriş bölümü bulunmamakta ve yazarın kim olduğu belli olmamaktadır. Üstelik içerisinde dipnot da mevcut değildir. Eserin yazılış tarihinden bahsedilmese de kütüphanenin şartnâmesinde yazılma tarihi olarak 1167 yazmaktadır. (1754) Aslında internet sitesine Âğa Buzurk tahrânînin *Ez-Zeria* kitabına göz attığımızda (974) Nolu mesnevi *şehnâme* adı altında Arapça şöyle tanıtılmaktadır:

(974 : مثنوي شاهنامه) لعارفي الرومي ، نظمه باسم سليم بن بايزيد وسلطان سليمان العثماني . أوله :

خدایا خدواند هستی توی نگهدار بالا و پستی توی (الرضوية : 4249) كتابته 1167 في 305 ورقة ، شرع فيه بشرح قانون نامه عثمانی . راجعه .⁴¹⁴

(974: mesnevi *şahnâme*) Ârifî Ruminindir⁴¹⁵ Selim b. Bayezid ve Osmanlı Kanûnî Sultan Süleyman düzenledi. şöyle başlar: şiir (er-raziviye : 4249) 305 sayfa olarak 1167 de yazıldı, Osmanlı kanunnâmesini anlatmak başlatmış.

⁴¹³ Ahmet Faruk Çelik, *Fethullah Ârif Çelebi'nin "Şehnâme-i Al-i Osman"ından Süleymannâme*, 217, 219, 1211.

⁴¹⁴ Âğa Buzurk Tahrânî, *Ez-Zerie ila Tasanif eş-Şia*, 19/218

⁴¹⁵ *Şehnâmesi Ârif için İranlılar Rumi derken*, Osmanlı kaynaklarının çoğunda onun Acem olduğu yazar.

Bu nüsha baştan 21 beyit eksikle başlıyor (Topkapı sarayındaki Nushasına karşılık) ve şu beyitle başlar:

بده تا ببندم به وجه جمیل به بال سخن شهپر جبرئیل

Ve bu beyitlerle sona erir:

بدین نامه نغز و نام چنان خدایش ببخشاد کام جهان
بدو باد ارزنده آن نام و کام بدین گفته کردیم ختم کلام⁴¹⁶

Mohammad Amin Riyahi, *Osmanlı Devleti'nde Fars Dili ve Edebiyat* adlı kitabında şehnâmemeciliği ele alırken bazı şehnâmecilerin şiir yeteneğinden mahrum olduklarını, onların sadece İran'dan uzak diyarlarda şiir söyleyebileceklerini, edebiyat ve sanat açısından da oldukça zayıf oldukları görüşünü öne sürmüştür. Riyahi'nin bu görüşüne ters olacak şekilde, sonradan İran'da *Süleymannâme* üzerine yapılan çalışmaların eserin üstün bir dil ve edebiyat sanatına sahip olduğunu ifade eder.⁴¹⁷

Şemseddin Sami ise onu şu şekilde tavsif ediyor: “Ârif (fethullah acemi) Kanûnî Sultan Süleyman Han devri şuarasından olup padişah muşar ileyhin şehnâmecisiydi ve esfarı ve gazvati hakkında bir çok aşari Farisiye söylemiştir, pederi udaba ve hattâtinden olup, Elkas Mirza *maiyetinde* canibi ruma gelmiş, ve Mısır'a giderek, şeyhi İbrahim Gülşenî'nin kızını tezevuc etmişidi 969 tarihinde vefat etmiştir, bazı gazaliyeti Türkiyesi olup, eşari latafetten aridir.”⁴¹⁸

Süleymanname metninin alegorileri incelendiğinde, onun alegoriye yaklaşımının bir tarih yazıcılığı üslubu olduğu tespit edilmiştir. Anlatımında tarih ön plana çıkar. Alegorik

⁴¹⁶ Ferzad Kaimi & İsmail A. Mekund, “Muerrifi ve Şinahti Süleymannâme”, 132-133.

⁴¹⁷ Muhammed emin Reyyahi, *Zebân ve edeb-i Fârsi Der Kalemroy Osmani*, (Tahran 1991), 144-146.

⁴¹⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs 'el-a'lâm*, 3039

yaklaşımın bir geçmişi olmasına rağmen Ârif Çelebi tarihte alegoriyi kullanan ilk tarihçilerden biri olabilmıştır.⁴¹⁹

b. 2. Eflâtûn-i Şîrvânî

Adı Eflâtûn'dur, babası Şeyh Derviş Muhammed Şîrvânî'dir. Türkçe şiirinde mahlasını Hazanî, Farsça şiirlerinde ise Esirî olarak kullanmıştır.⁴²⁰ Fakat o Eflâtûn Acem ismiyle meşhurdur.⁴²¹ Aslen Şîrvan Türmenlerinden olan Eflâtûn'un,⁴²² doğumu ve gençliğiyle ilgili elimizde bilgi ve belge bulunmamaktadır. Muhtemelen Safevi Devleti'nin Şîrvanşah Devleti'ni ilhak etmesinden sonra o diyarın namılı şâiri ve kitapdarı olan Elkas Mirza'nın yanına tayin edilmesiyle beraber ismi tarih sayfalarında ilk kez yer bulmuştur.⁴²³

1546'da Elkas Mirza sultanlığın kendisinde olduğunu öne sürerken kardeşi Şah Tahmasb'a (1524-1576) karşı isyan bayrağını kaldırmış, hezimete uğrayınca da Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştır. Eflâtûn-i Şîrvânî, İstanbul yolculuğunda Elkas Mirza'nın yanında şair vasfıyla kitapdar olarak bulunmuştu.⁴²⁴ Muhtemeldir İstanbul'da, özellikle Şehzade Mirza'ya eşlik ettiği dönemde Osmanlı makamlarında sanat ve edebiyat ehlinen büyük özen ve ilgi görmüş olması Elkas Mirza'dan ayrı kalmayı tercih etmesine sebep olmuştur.⁴²⁵ Eflâtûn-i Şîrvânî'nin, Şehzade Mirza kuvvetlerinin bozguna uğratıldığını gördükten sonra İran'ı terk

⁴¹⁹ Ferzad Kaimi & İsmail A. Mekund, "Muerrifî ve Şinahtî Süleymannâme", 146.

⁴²⁰ Türk şairler tarihinde Esirî mahlaslı birden fazla Osmanlı şairimiz vardır. Fakat Osmanlı şairleri tezkiresinde Şehnâmeçi Eflâtûnu Esirî mahlasıyla tanıtılmaz. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, (İstanbul:Bozkurt Basımevi,1936) 3/192; Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 194; İsmet Parmaksızoğlu, "Yeni Bir Şehnâme", *Belleten* 46/182 (1982), 20.

⁴²¹ Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 1 (İstanbul:1910), 430; Ahmed Tevhid, "Hünernâme", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 2 (İstanbul:1910), 107.

⁴²² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*,111; Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 1/429.

⁴²³ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 106.

⁴²⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 111.

⁴²⁵ Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 1/429.

edip İstanbul'a göç etmiş olduğu iddiasında bulunanlar da vardır.⁴²⁶ İstanbul'a geldiğinde Şehnâmecî Fethullah Ârif ile şâirâne ve ârifane münasebetlerde bulunmuştur.⁴²⁷ Eflâtûn-i Şîrvânî, İstanbul'da 977/ 1570 senesinde vefat etmiştir.⁴²⁸

Eflâtûn-i Şîrvânî (Acem), Osmanlı İmparatorluğu'nda Fethullah Ârif Çelebi'den sonra ikinci şehnâmecî olarak bu göreve atanmıştır. Ama bu göreve gelmesi 1562 yılında Şehnâmecî Ârif'in vefatından sonra mı yoksa Ârif'in görevden alınması ile mi olmuştur bilinmemektedir. Ahmed Ahdî b. Şemsî-i Bağdâdî'ye göre Ârif Çelebi dünyadan irtihal ettikten sonra boş kalan şehnâmecîlik makama Ferman-i Hümayûn ile Eflâtûn getirilmiştir.⁴²⁹ Ahmet Tevhidî ise *Hünernâme* adlı eserinde detaylara girmeden Eflâtûn'ın (Acem) Ârif Çelebi'nin yerine geçmesini şu cümlelerle özetliyor: “*Şîrvanlıdır, Elkas Mirza'nın kitabdarı idi, İstanbul'a geldi şehnâmecî Fethullah Ârif Efendi ile şairane mübahaseelerde bulunmuştur. Fethullah'ın vefatında onun yerine şehnâmecî olmuştur.*”⁴³⁰ Atâyî, Ârif Çelebi'nin son anlarını üzüntü içinde geçirdiğini ve onun yükselişte olan mevkisinin son dönemlerinde düşüşe geçtiğini yazmıştır. Ârif Çelebi'nin şehnâmecîlik kurumundan alınıp yerine Eflâtûn'un getirilmesi iddiası günümüzde ulaşılabilen bir delil ve belgenin olmayışı sebebi ile ispatlanmaya muhtaçtır. Aslında Eflâtûn'un, Ârif Çelebi ile ilişkisi iniş çıkışlarla doludur. Bu ikili arasındaki ilişkilerin yönleri ve sonuçlarının bazıları tarihî kaynaklara yansımış, tezkire ve tarih yazarları o hadiseleri kayda alma fırsatını bulmuşlardır. Bazıları ise bize ulaşmadığı için kapalı ve mübhem kalmıştır. Eflâtûn'un Ârif Çelebi, babası Mehmet Çelebi ve Elkas Mirza ile hayatları kesişmektedir. Âşık Çelebi başta olmak üzere Gelibolulu Âlî gibi tezkire yazarları Mehmet Çelebi'nin Elkas Mirza'ya nişâncılık yaptığını öne sürerken; Kınalızâde ise Elkas Mirza'nın

⁴²⁶ Bilal Dedeyev, 16. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında, 97-98.

⁴²⁷ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 108

⁴²⁸ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

⁴²⁹ “Ârif Çelebiye darü'l-fenadan suy-ı bekaya rahat-ı azimet çeküp yiri mahlul kalmagın ber-muktez-yı zaman biri ölmeyince birine mekan degmez dirler. Niteki ehl-i Şîrazı dimişdür. Beyt: Ta nemired yeki benakami/ Digeri şad kam nenişined/Beher-hal Eflatûn a ferman-ı humayun oldı ki/Feridûn-ı zamanun hünelerin nazm ide.” Bkz: Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 106.

⁴³⁰ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 108.

Rum'a geldiğinde onun refakatinde bulunduğunu yazmıştır. Çağdaş yazarlardan Babinger, Ârif Çelebi'nin İran'da Şehnâmecî olarak Elkas Mirza'nın hizmetinde bulunduğunu ifade etmiştir. Burada hem Ârif hem de babasının, Şirvanşah'ta veya Elkas Mirza'nın Osmanlı'ya iltica etmesinden sonra onun yanında elçilik ya da nişancılık görevini üstlenmeleri bir şekilde Eflâtûn ile temas etmiş olmaları mümkündür. Özellikle Ârif Çelebi'nin babası Mehmed Çelebi, Elkas Mirza ve Eflâtûn'dan her biri Tebriz ve Şirvanşah bölgelerine intisap eden, o bölgede yaşantılarını sürdüren ve öğrenimlerini gören insanlardır. Eflâtûn, Elkas Mirza Osmanlı'ya kaçarken onunla birlikte İstanbul'a gelmiş ve yerleşmiştir. Âhdi'ye göre İstanbul'da erkân-ı devlet ve memleketin ünlüleri arasına girip tanışmış, bu arada sultanın futohatını nazma dönüştüren Fethullah Çelebi ile görüşüp derin şâirâne bir münakaşa ve tartışmaya girmekten sonra Ârif'in birkaç şiirini bir araya getirerek Sultan'a sunmuştur.⁴³¹ Gelibolu M. Âlî ise Eflâtûn'u tanıtırken ona birçok eleştiri yöneltmiş, “bed-gûy -u zeban- dıraz hârif idi (kötü sözlü dili uzun alçak birisi)” ifadelerini kullanmıştır. Elkas Mirza, Rum'a geldiği vakit onunla beraber gelip katip ve şairlik sıfatına dayanarak Rum şuara nezdinde şöhret kazanmak maksadı ile sultanın şehnâmecisi olan Ârif Çelebi ile düşmanlık yapmıştır. القاص لا يحب القصاص (Hikâyeci başka hikâyeciye sevmez) sözünün bir örneği olarak Ârif'in Âcemzade olmasına rağmen elde ettiği makam ve mevkisiden ötürü kin ve haset besledi. Üstelik Ârif Çelebi'nin aleyhine uyduruk, aşağılayıcı ve manasız sözler yazıp Sultan'a göndermiştir. Bu tutumunun altında şehnâmecilik makamını yalnızca kendi hakkı olarak görmesinin olduğu söylenebilir. Ancak Şehriyar-i Cihan onun uyduruk sözlerine itibar vermemiştir.⁴³² Âşık Çelebi ise başka bir açıdan iki şehnâmecinin ilişkisini ortaya koymadan önce Ârif Çelebi'nin yeteneklerini öne çıkarmış ona karşı Eflâtûn ve yanında bulunduğu Nakkâş Şahkulu'nun yaptıklarını veciz bir şekilde şu cümlelerle ifade etmiştir. “ ...her ne kadar bazı kıskançlar ve erbab-i garaz ellezine fi kulubihim

⁴³¹ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 106

⁴³² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 111.

*maraz u garazlarından arşı izze-i padişahi o şiir ve şair hakkında çok nesne arz itdiler.”*⁴³³

Eflâtûn’un bu iddiasına karşılık olarak Kanûnî Sultan Süleyman’ın nasıl bir tavır sergilediği ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu yönde Âşık Çelebi’ye göre “*padişah-ı kadirşinas nezdinde onların metai (iddialarını) revaç bulmamıştır.*”⁴³⁴ Âhdi ise “*Sultan’ın ilk vehlede kahraman kudret ateş-i kızgınlık ve kahr ile Eflatûn denilen şahsın canını yakmak istedi ama sonra haline vakıf olunca âb-i inayeti ile ateşi söndürdü Eflatûnu çok ihsana ve lutf-ı bi payana nail eyledi*” şeklinde ifade eder.⁴³⁵ Burada ‘çok ihsana ve lutf-i bi payana nail olması’ cümlesi düşündürücüdür. Çünkü tezkire yazarlarının/nüvislerinin onun desiselerini ve entrikalarını kayda almalarına rağmen bu olumlu ifadeler kullanılmıştır. Sultan’ın ona ihsân ve ikrâmda bulunmasının arkasındaki sebep, başkalarının Eflâtûn lehine girişimleri ya da onun edebiyat, şiir, hat sanatlarındaki yeteneklerini gördükten sonra bağışlayıp Ârif Çelebi’ye alternatif olarak düşünmesi şeklinde yorumlanabilir. Eğer Elkas Mirza’nın İstanbul’a gelişi 1547 olarak tarihlendirilirse o zaman bu çalışmada şehnâmecilik kurumun tahmini kuruluş tarihi 1541-1545 arası olarak vermek gerçeğe yakın bir tahmin olacaktır. Eflâtûn’un, Şahkulu isiminde bir nakkâş ile işbirliği içinde Ârif Çelebi’ye karşı yürüttüğü hareket, muhtemelen Eflâtûn’un şehnâmecilik kurumuna girdikten sonra gerçekleşmiştir. Ayrıca *Şehnâme-i Âl-i Osman*’ın bazı bölüm ve ciltlerinin yazılmış olduğunu da varsayabiliriz, çünkü Eflâtûn yazılmış şiirleri eleştirdikten sonra Sultan’ın şahsına iletmiştir. Bütün bu olaylar olurken “*...hanesindeki küttab u nakkâşân için müstakil bir kârhâne bünyadına ve ihracat u masrafınün hazineden iradına ruhsat verildi*”⁴³⁶ ifadesinden anlaşılacağı gibi şehnâmecilik kurumu için açılan atölye/kârhâne ve bütün çalışanları Şehnâmecî Ârif’in evinde yer alıyordu. Ârif Çelebi’nin vefatı Eflâtûn’un maksadına

⁴³³ Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’Arâ*, 444.

⁴³⁴ Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’Arâ*, 444.

⁴³⁵ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu’arâ*, 106.

⁴³⁶ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*, 166.

nail olduğunu gösterir ve şehnâmecî olarak vefatına kadar tayin edildiği mevkide görevini sürüdürür.⁴³⁷

Eflâtûn'un edebî kişiliği ile ilgili onun şiir, nesta'lik hattı ve tezhîp gibi hünelerlerde yetenek sahibi olduğu kaynaklarda bahsedilir. Âhdi, anlamlı bir Farsça beyitle sözüne başladıktan sonra onun edebî kişiliğinden ve sanat alanındaki yeteneklerinden şu sözlerle bahseder:

Ta biri kayıbederk ölmesse yerine

*Mutlu muradına ermiş biri oturmaz*⁴³⁸

“Eflâtûn ferman-ı hümayûnu kabul edip muktezasına göre amel etmeye başlamış, Eflâtûn asaletinde çeşitli mÂrifetlere sahip nazm sanatını hattı nesta'lik yazmayı hoş nüvis-i zaman tazhip tasvirde dünyaca ünlü mani ve behzadı gibi sânatkâr idi, ama maalesef şiir üstadları nezdinde kötü şiir söylemekle meşhurdur!”⁴³⁹

Gelibolu Mustafa Âlî ise Farsça ve Türkçe şiirlerinden birer beyit nakletmeden önce şiirini şu kelimelerle özetlemekle yetinmiştir: “hak budur bed-kötü- değildir.” Türkçe şiiri ise şöyledir:

Leblerüñ sırr-ı inâyetdür neden hûn-hârdur

*Ayn-ı sıhhadür gözüñ bilmem neden bimârdur*⁴⁴⁰

Eflâtûn'un yerine tayin edilen Seyyid Lokman onu hep rahmetle ve saygıyla anar, takdir ve tâ'zimden geri kalmazdı. O *Hünernâme*'de Eflâtûn'un sözlerinin akabinde ona şu şekilde saygısını gösterir: “umarım bu hakir lokman Hüsain Hazani gibi o saadetten dûr(uzak) olmayıp Allah nezdinde muhaseb(cezalı) ve mecur olam.”⁴⁴¹

⁴³⁷ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

⁴³⁸ Herhâlde Eflâtûnun Ârif'in yerine gelmesi ve şehnâmecî olmasını kastediyor.

⁴³⁹ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 106.

⁴⁴⁰ “Dudakların sır odağıdır amma neden kana susamıştır / Sıhhatın çeşmesidir gözüñ bilmem neden hastadır.”

⁴⁴¹ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 110.

Eflâtûn Osmanlı'ya iltica etmeden önce her ne kadar şairliğiyle meşhur ve Elkas Mirza'nın kitapçılığını yapmış olsa da, onun İran'daki hayatı ve eserleri ile ilgili ciddi belgeler elimize ulaşmadığı için hayatının o dönemi belirsizliğe bürünmektedir. Osmanlı'ya geldikten sonra şehnâmecî olarak atanmasından ölümüne kadar kendine özgü müstakîl bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Ancak kendisinden sonraki Şehnâmecî Seyyid Lokman, tamamladığı *Hünernâme* adlı eserinde selefi olan Eflâtûn'un ismini ibka ile yetinmemiş, onun eserlerine de yer vermiştir. Bugün elimize ulaşmamış olmasına rağmen Seyyid Lokman'ın *Hünernâme*'de Eflâtûn'a nispet ettiği eserlerin isimleri şu şekildedir(Res.13).

- *Hamseyi Esiriye* (Otuz bin beyitten oluşur ve Mevlana'nın Hamse adlı eserine mukabil yazılmıştır.)

- *Divan-ı Farisi*

- *Divan-ı Türki Hazanî*

- *Kitab-ı Sıfat en-Nebî*⁴⁴²

Hünernâme eserinin yazılmaya başlama tarihi Eflâtûn'un şehnâmecî olarak tayin edilmesiyle başlar. Eflâtûn'un şehnâmecîlik görevi boyunca bu eserin sadece üç bölümü yazılabılmıştır. Eflâtûn'un vefatının ardından yerine Sultan'ın şahsî fermanı ile⁴⁴³ şehnâmecî olarak Seyyid Lokman el-Âşuri el-Urmevi geçmiş ve *Hünernâme* onuncu bölümü ile tamamlamıştır.⁴⁴⁴

Kayıp ya da planlanarak yazılmamış nüshaları olabilse de bugüne kadar Eflâtûn'un ismini taşıyan yalnızca *Hünernâme*'nin 3 bölümü elimize ulaşmıştır. Fakat Muhsin Macit'e göre Eflâtûn'un *Hikâyet-i Âmeden-i Seyl be-İstanbul* isminde bir eseri daha vardır. Bu eser İstanbul'da 1563 yılında meydana gelen, şehirde ciddi malî hasara ve can kaybına neden olan büyük sel felaketini konu alır. Eserin dikkat çekici bölümü ise şüphesiz Kanunî'nin sel

⁴⁴² Ahmed Tevhid, "Hünernâme", 109-110.

⁴⁴³ Ahmet Refik Atalay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, (İstanbul: Türk Tarih Encümeni, 1930), 35-36.

⁴⁴⁴ Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hazine, nr. 1523, 1524.

baskınına maruz kaldığı ve boğulma riskinden kurtulmasına kadar olan hadiseyi anlatan beyitlerden oluşuyor.⁴⁴⁵ Bu eserin ilginç bir yönü ise Eflâtûn'un, ismini diğer kaynaklarda belirtilenlerden farklı bir şekilde yazmış olmasıdır. Bu eserde yazar ismini 'Abdullatif Eflatûn b. Şeyh Derviş Muhammed aş-Şirvanî' şeklinde kaydetmiş, buradaki Abdullatif ismi başka bir kaynaktaki görünmemektedir. Acaba Abdullatif ismi sel trajedisi, neticede yaşanan zayıf ve en önemli ise Kanûnî Sultan Süleymanın geçirtmiş olduğu boğulma tehlikesi ile ilgilidir. Çünkü genelde şehnâmecilere bakılırsa sufi meşrep oldukları ve *Tasavvuf* müfredatını yaygın bir şekilde kullanmalarından kaynaklanan bir düşünceyle o isim eklenmiş olabilir mi?

Oysa ki elimizde bulunan ve ismini en detaylı şekilde veren kaynak olan *Hünernâme*'de, eserin yazılış aşamaları anlatılırken Eflâtûn şöyle tanıtılıyor: “*Mükkedimen ‘Ârif’ mahlası şehnâmeguy Fethullah b. Katip Derviş Şirazi rahimehumullah yerine gelen merhum Eflatûn b. Şeyh Derviş Muhammed Şirvani ki mahlası eşâr-i Türkiyede ‘Hazânî’ ve Farsîde ‘Esirî’ idi.*”⁴⁴⁶ Bu durumda *Hikâyet-i Âmeden-i Seyl be-İstanbul* adlı eserin Eflâtûn'a nispet edilmesi ile ilgili olarak, eğer eser ona ait ise neden Seyyid Lokman bu mesnevinin adını anmamıştır veya Eflâtûn kendisi neden bu eserinden hiç bahsetmemiştir gibi sorular cevapsız kalmaktadır.

b. 3. Seyyid Lokman

Kendi ifadesiyle tam adını Seyyid Lokman b. Seyyid Hüseyin el Âşûrî el- Hüseyinî olarak verir.⁴⁴⁷ Şehnâmecî Seyyid Lokman Azerbaycan'ın Urumi / Urmiye⁴⁴⁸ kasabasından olduğunu belirtir.⁴⁴⁹ Seyyid Lokman *Hünernâme* isimli eserinde kökeni ve ailesinden de

⁴⁴⁵ Bu eserin tek el yazması nüshası Topkapı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Beş başlık (söz başı) altında yazılmış olan mesnevi 466 beyitten oluşmaktadır. Bkz: Muhsin Macit, “Şairlerin Tanıklıkları Üzerine Notlar: 971/1563 Yılında İstanbul'da Yaşanan Sel Baskını”, *Toplumsal Tarih* 275 (2016), 24-29.

⁴⁴⁶ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

⁴⁴⁷ “...Bu kemine madih-i hanadan-i Osman-i Seyyid lokman b. Seyyid Hüseyin El-Âşûr-i El-Hüseyinî El-Ermev-i gafer Allah-u lehu ve livalideyh-i sene sEbûn ve sebin ve tismia muharremin avahirinde hıdmet mezbureye memur ve tayyin olup...” Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

⁴⁴⁸ Eski İslâmî kaynaklar Urmiye şehrini zerdüş'tün doğum yeri olarak kaydetmektedir. Osman Gazi Özgüdenli, “Urmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/179.

⁴⁴⁹ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 181; Woodhead, “Şehnâmecî”, 38/456-458; Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

bahseder.⁴⁵⁰ Babası kadılık yaparken bölgede Şiilerin güç kazanması üzerine eziyet gördükten sonra Van'ın fethi sırasında bir fırsatını bulup “diyar-i İslâm”a hicret etmiştir. Amcası Seyyid İbrahim ise 940/1533 yılında Van'dan çıkarak Osmanlı topraklarına iltica etmiştir.⁴⁵¹ Lokman'ın ne zaman doğduğu belli olmazken vefatı 1002 olarak zikredilmiştir.⁴⁵² Seyyid Lokman Musul'a bağlı olan Harir kazasında kadılık görevini yürüttüğünü belgeler gösterir. Şehrizor beylerbeyliği merkezi olmak üzere inşa edilen Gülanber Kalesi'nin⁴⁵³ temel atma töreninde hazır bulunmuş ve Beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın isteğiyle ilk harcı kendisi atmıştır.⁴⁵⁴ Necip Asım'ın verdiği bilgilere göre Seyyid Lokman'ın 971 tarihinden sonra İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Çünkü Ahdî Bağdâdî, *Gülşen-i Şura* adlı eserinde 960 yılından itibaren İran'dan Osmanlı memleketine gelen ve meşhur olan Acem şairlerini beyan ederken Lokman'ın isminden bahsetmez. Seyyid Lokman, İstanbul'a gelişinden sonra bir yandan ilmî camiaya intisap etmiş ve kadılığa başlamış diğer yandan edebî liyâkatını göstermekten çekinmemiştir. Öyle ki, İstanbul'da tanınan Azerbeycanlı şeyhlerinden olan Şeyh Ebû Sait'in yardım ve desteği ile Seyyid Lokman'ın kasideleri sadrazam ve şeyhü'l-İslâm nezdinde şöhret kazanmıştır.⁴⁵⁵ Onun kaside denemeleri İdrîs-i Bitlisî'nin oğlu olan Ebülfazl Mehmed Efendi ve Ebüssuûd Efendi gibi âlimler tarafından beğenilmiştir.⁴⁵⁶ Eflâtûn-i Şîrvânî'nin vefatıyla boş kalan şehnâmecilik konumuna Tavi Mehmet Paşa ve nişancı Feridun Ahmed Bey'in⁴⁵⁷ vasıtası ile getirilmiştir.⁴⁵⁸ Seyyid Lokman İstanbul'da nişancı Feridun Ahmed Bey'e ve dolayısıyla

⁴⁵⁰ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

⁴⁵¹ “... ve amcamuz Seyyid İbrahim ‘Aşûrî rehnûmalığa Van kalesinden çıkup der-i devlet-penâh geldükde aslı teke ilinden Kızılkaya nâm mahllün babaları tımarla toğancılarından olmağın kuloğlu ... oldukları açığa çıkar” Zekeriya Eroğlu, *Şehnâmecî Lokman'ın Hüner-Namesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 1.

⁴⁵² Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

⁴⁵³ Irak'ın kuzey doğusunda İran sınırında bir ilçedir. Bkz: *İran Merkez daire-î el-Mârif-i Buzurg-i İslâmî* (Tahran; 1398/2020), 5/683.

⁴⁵⁴ Bekir Kütükoğlu, “Lokmân b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/208-209.

⁴⁵⁵ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

⁴⁵⁶ Ahmet Refik Atalay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 67.

⁴⁵⁷ Abdülkadir Özcan, “Feridun Ahmed Bey” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/396-397.

⁴⁵⁸ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 430.

Sokullu Mehmed Paşa'ya intisap etmesi yoluyla ilim çevreleriyle tanışmış olabilir. Burada önemli olan Seyyid Lokman'ın bu göreve gelmesinde hem devlet erkânının hem de meşhur âlimlerin büyük etkisinin ve tavsiyelerinin olmasıdır.

Seyyid Lokman'nin *Selim-nâmesinde* mübalağa sanatı kullanarak tumturaklı sözlüklerle Feridun Bey'e ser-kâtip olarak istihdam edildiğini ve onun yanında çalıştığını şöyle anlatır:

واز فیروز مندی و اقبال این اصف ذوالاجلال توفیق استخدام و تملک حضرت ملکی الخصال اوست. بخدمتکاران عاقل و مقربان کامل که از لوازم صدر صدارت و بواعث آبادی مملکت است. و از جمله نوکر ممتاز و چاکر صاحب رازش و کاتب السریاقوتی صریر نامدار و صاحب البر بی نظیر کامکار دلاور میدان مسالک تدبیرات دین و دولت آصفیه و شهریاری و صفدی شجاعان معارک واقعات ملک و ملت حفیه سکتواری محرر تواریخ نزہت الثار خداوندکاری و مذکر تاریخ بہتجہ الخبار جهان مداری معین الفقراء والضّعفا زعیم جوش المجد والعلی جناب کاتب اسرژاد اللہ فریدون اغا عمره و قدره و عزه ودولته ابداء و سرمداء.⁴⁵⁹

Seyyid Lokman Feridun Bey'in Zigetvar seferiyle ilgili eserini nazma dönüştürme denemelerinde bulunur ve ortaya çıkan eseri padişaha sunar. Başarılı bulunduğu için şehnâmecilik görevine devam ederek, II. Selim'in dönemindeki olayları yazma vazifesi de ona verilmiştir.⁴⁶⁰ Bu görevi karşılığında ona 30.000 akçe zeâmet⁴⁶¹ bağlanmıştır. 14 Kasım 1583'te Divân-ı Hümâyûn Kâtipliğine görevlendirilen Seyyid Lokman III. Mehmed'in tahta çıkışından sonra şehnâmecilik görevinden alınmıştır.⁴⁶² Seyyid Lokman III. Murad'ın vefatına kadar

⁴⁵⁹ “Başarılı olan ve Sahibi Zül-celâlin tevfiğiyle ki o Mülkün Sahibidir. Bu bendenin istihdamı da onun inayetidir. Hem de âkil olan ve mukarib olan devletin hizmetkârları bu memleketin gelişmesinin sebep ve nedenidir. Ve dahi mükemmel bilgili hizmetçilerden birisi sırrın sahibi, baş mücevherli katip ve ünlü, benzersiz, cesur, din ve devletin tedbirini alan kişi, suçâların “kahraman” birisi, muharır ve tarih yazım, eserlerin hüdavendigarı ve tarihin babası olan cenabi katibü'l-Sırzâde Ferîdûn âğa tanrı onun ömrünü ve gücünü sonsuz etsin.” Rızazade Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran ve Türkiye*, Tahran: Meyden Azadi Yayını, 1341), 123; Najeebullah Ahadi, *Seyyid Lokman ve Selim Han-Name (Şehnâme-i Selim Han)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13.

⁴⁶⁰ Bekir Kütükoğlu, “Lokmân b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 27/208.

⁴⁶¹ Zeâme: Fethedilen topraklar arazi-yi mirîye kaydedildikten sonra fetihle hizmeti görülenlere, saray erkânına ve kimi görevlilere, kılıç hakkı ve dirlik olmak üzere bırakılan, yıllık öşür geliri 20 bin akçadan 100 bin akçaya kadar olan dirlikti. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 754.

⁴⁶² Bekir Kütükoğlu, “Lokmân b. Hüseyin”, 27/208.

yazmış olduğu eserlerin tamamlaması ile meşgul olurken, tahta III. Mehmed Sultan olmasıyla beraber ona şehnâme yazmak yerine eskileri takdim etmiştir. Bu hareketinden dolayı 1596 senesinde şehnâmecilik görevinden alınıp yerine Tâlikîzâde Mehmet Suphi şehnâmecisi olarak tayin edilmiştir.⁴⁶³ Fakat Tâlikîzâde eserini yazarken Seyyid Lokman'ın katkısına niyaz olduğunu bildirmiştir. Bu isteğe karşı Padişah Lokman'a hemen İstanbul'a dönüp ve Tâlikîzâde'ye yardım etmesinin emrini çıkarmıştı. Seyyid Lokman bu nedenle Tâlikîzâde ile altı yıla kadar çalışmıştır.⁴⁶⁴

Seyyid Lokman telif ettiği eserlerin çoğu günümüze ulaşmamış olsa da *Şehnâme* dışındaki eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Zübdetü't-tevârih*: Kronolojik bir tarih eseri mahiyetindedir.⁴⁶⁵ Vekâyi'nâme özelliği taşıyan eser *Tomar-ı Hümayun* veya *Mücmelü't-tomar* diye de anılır. Lokman'ın seleflerinden devralıp tamamladığı ikinci eseri olup en geniş şekliyle III. Murad'ın cülûsu üzerine boğdurulan şehzadelerin defin olayı ile son bulur.⁴⁶⁶ Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Muhammed ve İslâm tarihi konularını mufassal bir şekilde aktardıktan sonra Osmanlı padişahlarının tahta çıkış tarihlerini, saltanat sürelerini ve kaç yıl yaşadıkları gibi bilgileri, padişahların sefer ve fetihleri gibi konularını da tafsilatlı olarak anlatmış, yazıldığı tarihten önceki iki üç yıla ait ayrıntılı rivayetler ve saray tarihine dair bilgilerle sona erdirmiştir.⁴⁶⁷ Lokman muhtemelen bu eseri 985/1577 yılından başlayarak devam ettirmiştir. Eserde her padişaha ait minyatürler yer alır. III. Murad'a takdim edilen nüsha Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde kayıtlı olup (nr. 1973) kırk

⁴⁶³ Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 432.

⁴⁶⁴ Ahmet Refik Atalay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 70-71-72.

⁴⁶⁵ Rûmeysa Kars, "Seyyid Lokmân'ın 'Zübdetü't-Tevârih' Adlı Eseri'ne Göre 'III. Murad Dönemi -Feth-i Fas' Bahsi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/3 (Eylül 2020), 974.

⁴⁶⁶ Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/109.

⁴⁶⁷ Kars, "Seyyid Lokmân'ın 'Zübdetü't-Tevârih' Adlı Eseri'ne Göre 'III. Murad Dönemi -Feth-i Fas' Bahsi", 977.

minyatür ihtiva eder. Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa, Siyavuş Paşa ve Hoca Sâdeddin Efendi'ye⁴⁶⁸ takdim edilen nüshalar çeşitli kütüphanelerde mevcuttur.⁴⁶⁹

2. *Kıyâfetü'l-insâniyye fî şemâilî'l-Osmâniyye*:⁴⁷⁰ Seyyid Lokman'ın 987/1579'da tamamladığı bu eser,⁴⁷¹ Osmanlı padişahlarının dış görünüşlerinin özelliklerini, beden alâmetlerini, vasıflarını ihtiva eder. Bu eser Osman Gazi'den itibaren III. Murad da dahil olmak üzere Osmanlı padişahlarının hayatı, saltanat yılları olayları, hilyeleri tespit edilmiş bir eserdir. On iki padişahın minyatürlerinin yer aldığı eser Kültür Bakanlığı tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (İstanbul 1987).⁴⁷²

3. *Kitab-ı siyer-i nebi*:⁴⁷³ Şehnâmecî Seyyid Lokman ve Nakkâş Osman'ın birlikte hazırladığı Siyer-i Nebî Hz. Muhammed'in hayatını konu alır. Şehnâmecî Seyyid Lokman tarafından III. Murad zamanında telif edilen bu eser, Nakkâş Osman ve ekibi tarafından da minyatürlerle süslenmiştir. Saray hattâtları ve nakkâşları tarafından da çoğaltılmıştır. 6 ciltlik bu tek kitap bütün masraflarıyla, 284.930 akçeye mal olmuştur. Hazine-i Hümayun'a teslim edilmiş olan kitap, 1003/1595 yılında Topkapı Sarayı'nda yazılıp tezhîp edilmiştir. Minyatürlerin renkli sayfaları bir alaimüssema (gökkuşağı) gibi rengarenktir.⁴⁷⁴

4. *Oğuznâme*: III. Mehmed döneminde 1008/1599-1600) yılında hazırlanan eserin Lokman'a aidiyeti baş kısmında mevcut bir şiirden anlaşılmaktadır. Lokman'ın

⁴⁶⁸ Bkz. Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/196-198; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 678.

⁴⁶⁹ Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/109.

⁴⁷⁰ Kıyâfet kelimesinin Arapça asıllı olduğunu gösterir. Anlamı ise " bir kimsenin ardınca gitmek olup" Kavf" kökünden türemiştir. Bu kelime aynı zamanda "Firaset -firase-" yani bir kimsenin ardınca olmak, iz sürüp gitmek, anlamlarında ifade etmektedir. Kıyâfet kelimesi şüphesiz galat-yanlış- manada "elbise, şekil, suret ve kılık" anlamlarına gelmemektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Serhan Tayşi, "Kıyâfet İlmi ve Seyyid Lokman Çelebi'nin Kıyâfet-Namesi", *İslâm Medeniyeti Dergisi* 7/38 (İstanbul 1979), 91.

⁴⁷¹ Hilal Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler", *Osmanlı Araştırmaları* 35 (2010), 127; Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/209.

⁴⁷² Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/209.

⁴⁷³ Mustafa Erkan, "Darîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/498.

⁴⁷⁴ Şahamattin Kuzucular, "Seyyid Lokman Aşuri Hayatı ve eserleri", *Geleneksel Sanatlar Osmanlı Minyatür Grevür Resmi Makale*, (Hatay 2015), 1.

başladığı ve tamamlamadığı bir eserdir.⁴⁷⁵ Kitap aslında bir Selçuklu tarihinin özetidir ve Osman Bey'in ortaya çıkışına kadar gelir.⁴⁷⁶

Lokman'ın bunların dışında *Risâletü'l-âlâti'r-rasâdiyye* adlı bir eseri daha olduğundan bahsedilir. Kendi ifadesine göre ayrıca *Lem'atü'l-envâr*'dan ve Ferîdüddin Attâr'ın *Mihr ü Müşteri*'sinden bazı parçaları Türkçeye çevirmiştir.⁴⁷⁷

Seyyid Lokman'ın eserinde Dergah-ı Âli müteferrikalığı ile şehnâmecilik görevine atanmasını ihtiva eden ilgili ferman bulunmaktadır. Şehnâmecilik görevini ve detaylı işleyişini de anlatmakta olan ferman şu konuları içermektedir; Seyyid Lokman Dergâh-ı Muallam müteferrikalarından şehnâme-gûy olarak görevlendirilmesi, Eflatûn'un vefatıyla boş olan şehnâme-gûyluğa onun yerine tayin edilmesi, Eflatûn'un başlatığı, 3 faslını bitirdiği şehnâmenin tamamlanması ve bu işin tamamlanarak kemâle varması için ne gerekiyorsa tashih edilmesine karar verilmiştir.⁴⁷⁸

Seyyid Lokman, hem Farsça manzum hem de Türkçe mensur olarak eserler kaleme almıştır. Gerek şehnâme gerekse vekâyi'nâme türünde yazdığı eserlerinin çoğu çok değerli minyatürlerle süslüdür.⁴⁷⁹ Lokman kendi diliyle *Hünernâme*'de eserlerinin ismini zikretmektedir. O şehnâmecilik görevine gelişini ve görevi esnasında kaleme aldığı eserlerini şu şeklide anlatır;

“Mukaddimen Ârif mahlası şehnâmeguy Fethullah b. Katip Derviş Şirazi rahimehumullah yerine gelen merhum Eflatûn b. Şeyh Derviş Muhammed Şirvani ki mahlası eşâr-i Türkiye'de 'Hazani' ve Farsî'de 'Esiri' idi, yerine bu kemine madih-i hanedan-i Osman-i Seyyid Lokman b. Seyyid Hüseyin El-Âşur-i El-Hüseyin-i El-Ermev-i gafere'llah-u lehu ve livalideyh-i sene sebun ve sebin ve tis'amia muharremin avahirinde

⁴⁷⁵ Hilal Kazan, “Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”, 129.

⁴⁷⁶ NajeEbûllah Ahadi, *Seyyid Lokman Ve SelimHan-Name*, 20.

⁴⁷⁷ Bekir Kütükoğlu, “Lokmân b. Hüseyin”, 27/209.

⁴⁷⁸ Ferhat Akıl, *Hünernâme I. Ciltteki Cûlûs Konulu Minyatürlerin Tasarım Çözümlemeleri*, 10.

⁴⁷⁹ Bekir Kütükoğlu, “Lokmân b. Hüseyin”, 27/208.

hıdmet mezbureye memur ve tayyin olup bahdehu münasebetile vakii olan kasayd ve gazaliyyat ve rubaii ve maktat ve lağız ve muameyat ve izhar ve muzmar ve mustazad ve bazı Türki neşr tavarıh ve risale hümayon ve hamse mukabelesinde mahzenül Asrar bahrinde lemetül Envarden bir mikdar ve muhammed arsarak mihr-i müşteri Türkiye dahi (Kaç) cüzü denildekten gar-i hubut âdemden âhiri ahdi padişah cennet mekan Kanûnî Sultan Süleyman Han Aleyh-i Er-Rahme Vel-Gufrandan Şehnâme tarziyle bahr-i mutakaribden beş cildine Selefname ve Halefname ve Muasirname ve Moğulname ve ondan ceng konya şehriyar hullid Âşyan Sultan Selim Han anarllahu burhanehu için bir cilt Zafernâme ve nndan sonra cülüs aleyhilerinden nihayet ahd-i şeriflerinden alehida Selimşahnae deyu nazm ve tesvid kılınmıştır. ...Sultan Murad-ı salis namında lokman Şehinşâhnâme isminde bir eser telif edip dukuzyüz seksen beş senesi ramazanın avasıtında takdim etmiş ve padişah muşar ileyhi hazretleri eseri takdir ederek mulifini taltif eylemiş ve Hünernâme'nin telifini ferman buyurmuş.”⁴⁸⁰

Bütün şehnâmecilerin, şehnâmecî ya da şehnâme-gûy seçilmeden önce şiir ve sanat alanında uzun ve meşakatli bir serüven geçirerek o makama oturdukları görülür. Seyyid Lokman da bu süreçten müstesna değildir. İlk şehnâmecî olarak yazdığı şiirlerin edebiyat ve devlet erkânının yanı sıra padişah tarafından da beğenilmesi gerekirdi. Seyyid Lokman'ın ender şehnâmecilerden biri olarak anılmasına vesile olan ve bizzat Padişaha atfettiği eserleri (Selefnâme, Halefnâme, Muasırnâme, Moğolnâme, Zafernâme) günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca ârş-ı saltanata cülûslarından nihayet ahd-ı şeriflerini kapsayan *Selimşâhnâme* isminde bir şaheser nazmetmiştir.⁴⁸¹ Seyyid Lokman, o zamana kadar yazmış olduğu tüm eserlerini sırasıyla saydığı gibi şehnâmecilik ile görevlendirildiği fermanı da beyan etmektedir. Burada beş ciltlik bir şehnâmeden bahsettikten sonra, III. Murat için 985 senesinde Ramazan ortasında *Şehinşâhnâme* isminde bir eser telif etmiş ve padişaha takdim etmiştir. Padişah kendisine takdim edilen eseri gördükten sonra *Hünernâme*'nin telifine ferman buyurmuştur.

⁴⁸⁰ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

⁴⁸¹ Ahmed Tevhid, “Hünernâme”, 107.

Seyyid Lokman'ın gerek şehnâme gerekse vekâyi'nâme türünde yazdığı eserlerinin çoğu değerli minyatürlerle süslüdür. Şehnâme tarzında başlıca olarak hazırladığı eserleri şunlardır:

1. *Zafernâme*.⁴⁸² Feridun Bey'in Zigetvar seferiyle ilgili eserinin şehnâme tarzında nazma alınmış şeklidir. 986/1578 yılında tamamlanan bu eserde Şehzade Bayezid isyanının bastırılması, Malta, Sakız ve Zigetvar Seferleriyle Kanûnî Sultan Süleyman'ın ölümü ve II. Selim'in cülûsu konuları yer alır. III. Murad Kütüphanesi için hazırlanan güzel bir nüshası Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'ndedir (nr. 413).⁴⁸³

2. *Selim Hânnâme*. 6 Zilhicce 988/12 Ocak 1581 tarihinde tamamlanan eser II. Selim devri olaylarını ihtiva eder. Tam bir müsveddesi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Revan Köşkü, nr. 1537). III. Murad'a sunulan 44 minyatürlü nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yer alır (III. Ahmed, nr. 3595).⁴⁸⁴

3. *Şehinşâhnâme*. Seyyid Lokman'ın şehnâme türündeki diğer bir eseridir. III. Murad'ın tahta çıkışından yani 982-988/1574-1580 yılları arası hadiselerini kapsayan bu eserin, ilk cildi 989 Şevval başında (Kasım 1581) tamamlanmıştır. Şehnâme tarzında yazılan *Şehinşâhnâme*'nin Seyyid Lokman'ın son Farsça yazdığı eser olduğunu öne sürenler olmuştur. *Hünernâme*'den önce yazılmış bu eser Nakkâş Osman'ın başında bulunduğu bir ekip tarafından resimlendirilip, Alâeddin b. Hüseyin Şirvânî hattıyla süslenmiştir. 58 minyatürlü nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (FY, nr. 1404).⁴⁸⁵ Şehnâmenin ikinci cildinde Koca Sinan Paşa'nın İran seferi, Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü, Ferhad Paşa'nın Revan seferi, Özdemiroğlu Osman

⁴⁸² Şahamattin Kuzucular, "Seyyid Lokman Aşuri Hayatı ve eserleri", 1-6.

⁴⁸³ Hilal Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler", 119; Abdülkadir Özcan'ın Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı "Feridun Ahmed Bey" maddesinde Seyyid Lokman'ın eserleri tanıtılırken *Nüzhetü'l-esrârî'l-ahbâr der Sefer-i Sigetvar* adlı eserde zikredilir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Feridun Ahmed Bey" 12/396-397.

⁴⁸⁴ Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/208-209.

⁴⁸⁵ NajeEbûllah Ahadi, *Seyyid Lokman Ve Selim Han-Name*, 19.

Paşa'nın İran'daki mücadelesi ve vezîriâzamlığı gibi konular anlatılır. Mirza Ali b. Hacim Kulu tarafından 1001 Saferi sonlarında (Kasım 1592) yazılmış, 95 minyatürü içine alan bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (Bağdat Köşkü, nr. 200).⁴⁸⁶

4. *Hünernâme*. Eserin Şehnâmecî Eflâtûn Şîrvânî döneminde yazılmaya başlanmış ve bu dönemde yalnızca 3 bölümü tamamlanabilmiştir. Seyyid Lokman devraldığı bu eseri 10 bölüm olacak şekilde devam ettirmiştir. Eserin bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hazine, nr. 1523, 1524). Seyyid Lokman, *Hünernâme*'yi şehnâme bahrinde yazmasına rağmen bazı araştırmacılar tarafından eserin daha çok vakayinâme özelliği taşıdığı öne sürülmüştür.⁴⁸⁷ *Hünernâme*'nin ilk baştaki şiirleri nüshalar bir olmasına rağmen değişik şekillerde elimizde bulunmaktadır.⁴⁸⁸ Seyyid Lokman, Farsça manzum eserlerinde olduğu kadar Türkçe mensur olarak kaleme aldıklarında da akıcı üslubu ve edebî değeri yakalayabilmiştir.

Seyyid Lokman'ın şehnâmeciliği 977/1569 tarihinde, saray için eser telif etmesiyle başlamaktadır. Azledildiği 1004/1595 yılına kadar geçen uzun süre zarfında şehnâmecilik yönündeki eserlerin oluşmasını sağlayan ekip, arşiv kaynaklarına göre yüz yirmi altı kişiden meydana gelmektedir. Seyyid Lokman'a verilen destek ve ulufe selefleri ile karşılaştırıldığında daha çok ve geniş kapsamlıdır. Telif ettiği eserlere gereken malzemeyi rahatlıkla temin

⁴⁸⁶ Hilal Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler", 120.

⁴⁸⁷ Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/208-209.

⁴⁸⁸ Ahmet Tevhit, Hünernâme makalesinde Hünernâmenin ilk sahifesindeki şiiri şöyle kayıt etmiş:

Âl-i Osman-ı Selimîn hünerin yazdı nuhust/Han Süleyman hüneri iş bu ikincide tamam/Yazılıb bulur üçüncide Selim Han itmâm/Rükni-i çârumda ecelden eğer olursa aman/Han Murad'ın hüneri hep kılınur and beyan. Ahmed Tevhid, "Hünernâme", 107-108. Zekeriya Eroğlu ise o şiiri şöyle kayda almıştır: Âl-i smân-ı Selefînün hünerin yazdı nühüst/Hân Süleyman hüneri iş bu ikincide tamâm/Yazılıp bulur üçüncide Selim Han itmâm/Rükni-i çârumda ecelden eğer olursa aman/Hân Murâd'un hüneri hep kılınur and beyân. Şehnâmecî Lokman Hünernâmesi, 88.

edebilmesi için bütün kolaylıklar ona sunulmuştur. Bütün malzemeler zamanında ve yerinde onun tasarrufu altına verilmiştir.⁴⁸⁹

13 Rebû'l-evvel 992/25 Mart 1584 yılındaki bir belgeye göre, Seyyid Lokman'ın kadrosunda yer alan ser-bölük Üstad Lütfü ile Üstad Bolad Abdullah aynı zamanda Saray-ı Atik ve kayık-ı hassanın tezhîplenmesi işinde de görev aldıklarından dolayı ayrıca inayete nail olmuşlardır.⁴⁹⁰ Ru'us defterindeki belgelere bakıldığında dikkat çekici konular görmek mümkündür. Bu belgelerde en önemli konu Osmanlı Devleti'nin şehnâmecilik kurumuna terakki⁴⁹¹ babı altında cömertçe tahsis ettiği ödemelerdir. Bu sanatkârların terakki almalarının sebeplerden en önemlisi ortaya koydukları sanat eserlerinin oldukça nitelikli olmasıdır.⁴⁹² Seyyid Lokman devrinde şehnâmecilikte bulunan bütün fertlere (Şehnâme-gûy dahil , Hattât, Nakkâş, vs) her türlü malî destek sağlanmıştır. Elimizde Şehnâmecî Seyyid Lokman'a ihtiyacı olan kağıt ve diğer malzemeleri için gereken paranın ödenmesi hususunda İstanbul Hassa harcı eminine yazılan hüküm mevcut bulunmaktadır.⁴⁹³ Seyyid Lokman'a ikramlar görüldüğü gibi İstanbul ile sınırlı kalmamıştır. Başka vilayetlerde de ona ve yanında bulunan sanatkârlara verilen terakkilerin olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan Dergâh-ı Âli müteferrikalarından ve Divan katiplerinden vasfı ile Şehnâmecî Seyyid Lokman'a Urmi ve Rumiye sancağında verilen mezraya sancak beyi ve diğer görevlilerin müdahale etmesine müsaade edilmediğine ilişkin başka bir belge de bulunmaktadır:⁴⁹⁴ “nahiye-i Musul, an zeamet-i benam-ı Hacı Ali, Karye-i ve gayrihi, hisse 1.200. Şehnâmeguy Seyyid Numan Efendi (seyyid Lokman) adam gönderüb hemşirezadesi mezkur Hacı Bey hisse-i mezbure zeametinden müfrez olub kimesne tasarufunda

⁴⁸⁹ Hilal Kazan, “Farklı Açıdan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”, 119.

⁴⁹⁰ Hilal Kazan, “Farklı Açıdan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”, 131.

⁴⁹¹ Terraki: Atlı yaya, kapı kulu, tımarlı askerlerle kamu görevlerine, ulûfe, aylık, salyâne ödemlerinde yapılan zamlardı. Cülûs bahşîşi almayan kapıkulu sipahilerine ve kamu görevlilerine 1-2 akçelik terakki, yani zam; dirlik sahiplerine de gelirlerini artırıcı ek dirlikler verilirdi. Zafer kazanıldığında aylık ve ulûfelilere akçe hesabıyla zam veya atıye denen ödemeler yapılırdı. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 676.

⁴⁹² Hilal Kazan, *Ehl-i Hiref Defterlerinde Kâtipler*, 34.

⁴⁹³ TSMA No: 2114/1.

⁴⁹⁴ TSMA No: 1862/1.

olmayup mahluldür deyu ber-vech-i terakki rica etmeğin mahlul ise müstakil kılıc değil ise bin iki yüz akçalığı ber-vech-i terakki buyuruldu”.⁴⁹⁵ Konu ile ilgili aynı istikamette başka bir belge ise şu şekildedir: “*nahiye-i Şarkî, Amid, Timar-ı Mahmud, karye-i ve gayrihi, tabi-i m. 10000. Şehnâmeguy Seyyid Numan Efendi (Seyyid Lokman) adam gönderüb mezkur fevt olup tımarı mahluldür deyu ibtidadan tımara elinde emri olan adamı Mehmed'e rica etmeğin fevt olup mahlul ise bedeli buyuruldu.*”⁴⁹⁶

Seyyid Lokman ile çalışanlara da aynı şekilde ikram türleri verilmekteydi. Bunlardan biri Seyyid Kasım’dır ki, günlük seksen üç akçe ücretle çalışmaktadır. Elde bulunan belgelerde Lokman’ın tabiriyle “fünûn-ı nakşda manend-i Mani⁴⁹⁷, cemî rüsûmda Behzad-ı Sani”⁴⁹⁸ olarak anılan Üstad Lütfü de günlük altmış iki akçe kazanmaktadır. Ehl-i hiref defterlerine bakıldığında ser-bölük ve ser-nakkâş olarak Lokman’ın ekibinde bulunan Nakkâş Osman, 974/1566 senesinde günlük altı akçe; 997/1589 senesinde yirmi yedi akçe; 1015/1607 senesinde ise otuz bir akçe karşılığında çalışmaktaydı. Nakkâş Üstad Ali’nin yevmiesi ise 997/1589 senesinde sadece on iki akçedir. Diğer taraftan Nakkâş Osman ile Nakkâş Ali aynı zamanda yakın akrabadır. Nakkâş Ali, Osman’ın kız kardeşiyle evlidir. Nakkâş Osman’ın erkek kardeşinin de belgelerde Lokman’ın adamları arasında yer aldığını (İbrahim birader-i Osman nakkâş Van’da) ve Lokman’ın talebiyle Van’da 3.000 akçelik tımara nail olduğunu görmek mümkündür.⁴⁹⁹ Yukarıda zikr edilen inâmlar ve ikramlar yalnızca Seyyid Lokman ile çalışanlara yönelik değildi. Bazı belgelerde Seyyid Lokman’ın ailesi ve akrabalarının da üstün mevkilere ve seçkin devlet makamlarına yerleştirildiklerine dair ifadeler mevcuttur. Örneğin,

⁴⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri/Ankara, H-20-01-987.

⁴⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri/Ankara, H-23-12-986.

⁴⁹⁷ “onun gibi”

⁴⁹⁸ Filiz Çağman, “Bihzâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/147-149.

⁴⁹⁹ Hilal Kazan, “Farklı Açıdan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman’ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”, 131; Ahmet Refik Atalay, Alimler Ve Sanatkarlar, s: 81-94.

Eflatûn ve Zeynel Abidin isimli akrabaları devletten terrakiler almış ve hükümet görevlerinde bulumuşlardır.⁵⁰⁰

Yaşadığı dönemde almış olduğu bütün bu övgülere rağmen şehnâmeciliği ve şahsiyeti dolayısıyla farklı sebeplerle şiddetle eleştirildiği de olmuştur. Seyyid Lokman'ı en çok eleştirenlerden biri Gelibolulu Mustafa Âlî'dir. Âlî Şehnâmecî Lokman'ı şu ifadelerle eleştirmektedir: *“Muhammet paşay-ı tavi'l'in katibi sırrı olduğu ve onun huzurunda yüksek Himmete sahip olduğun isbat eyleyin Lokman ömründe çok sayıda şiir yazmasına rağmen ama hiçbir şiiri şöhet bulmayan ve şiir şinaslar nezdinde bilinilmeyen ve bed nam olan Lokman, birisinin desteğiyle hakanın şehnâmeguy makamına yükseltildi.”*⁵⁰¹ Bu ifadelere göre “Lokman ve yanındaki bir bölükten ibaret nakkâş ve küttap yirmi yılı aşkın bir süre boyunca beytûlmâlî zarara uğratmaktan başka bir şey yapmamıştır. Bunca uğraş ve masraftan sonra zikre şayan ve şuârânın takdirini kazanan bir şiir ortaya koymamış, yazmış olduğu şiirler de intizamsız bir bütün olmanın ötesine geçememiştir. Ama bu başarısızlığa rağmen mevrîd-i lütfü şahane sayesinde dört kez yüz bin akçelik tahsin-i sezaya görülmüş ve devletin ihsanı bununla da kalmamış, onlara nice ikramlar yıllar geçtikçe kesilmeden devam etmiştir.” Gelibolulu Mustafa Âlî bu sert ifadelerini Lokman'la sınırlı bırakmayıp ondan sonraki şehnâmeciyi de eleştirmiştir. Gelibolulu şehnâmecilikle görevli bu kimseleri bir kıssahallığın (hikâyeci) ötesine geçmemekle suçlamış ve kirli üçlü anlamına gelen “selâse-i mülevvese” olarak nitelendirmiştir.⁵⁰²

Mustafa İsen, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserlerinde bulunan bu tarz değerlendirmeleri onun çok istemesine rağmen layık olduğunu düşündüğü makama gelememesinden dolayı herkese karşı hırçın tavırlar sergilemesinin bir sonucu olarak görür.⁵⁰³ Aslında Mustafa Âlî *Künhü'l-ahbâr*'ın tezkire kısmında Şehnâmecî Ârif'e karşı Eflâtûn-i Şîrvânî ve Nakkâş

⁵⁰⁰ Hilal Kazan, “Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın Saray için Hazırladığı Eserler”, 130.

⁵⁰¹ Çerçi, *Künhü'l-ahbâr'a Göre*, 677

⁵⁰² Çerçi, *Künhü'l-ahbâr'a Göre*, 679

⁵⁰³ Mustafa İsen, *Gelibolu Mustafa Ali*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), 6.

Şahkulu'nun birlikte hareket etmelerini değerlendirmeden önce Ârif'in Sultan'a göndermiş olduğu *Şehnâme*'sini şu üslupla vafediyor: "...(*Ârif*) nazm ettiği mecalisi ceste ceste gönderdi. *Ve ol makûle külliyyeti olan eser-i hası cüz cüz irsal idüp deste deste sünbül-ü gül gönderen bağbana döndi.*" Söz konusu Eflâtûn-i Şîrvânî ve Nakkâş Şahkulu olurken o nazik tarzı yerine en sert kelimeleri kullanmaktan çekinmiyor: "...*Eğer ki sabıku'z-zikr Eflâtûn-i Şîrvânî ve Nakkâş Şahkulu namındaki müfsidle namı nemmam bir kallaş-ı hasednümün terzik-i mahz nice sahta nakş-ı bür-rengle nireng u iftira ile perdahta beytler didiler.*"⁵⁰⁴

Son olarak Seyyid Lokman'ın şehnâmecilik kurumunda yazmış olduğu eserlerde yetişmiş olduğu ortamın etkilerini görmek mümkündür. Üçüncü Şehnâmeci Seyyid Lokman İranlı olmasından dolayı Farsçayı yüksek kabiliyet ile kullanmakta ve İran tarihini belirtmektedir. Hatta onun şiirlerinde İran'a ve Fars kültürüne özgü simgelerin kullanıldığı görülür. İran kültürüne olan bütün hakimiyetine rağmen Osmanlı topraklarında bürokratik faaliyetlere başlamış ve Türkçeyi oldukça kısa bir sürede etkili bir şekilde kullanabilmiştir. Seyyid Lokman'a ve ondan önceki şehnâmecilere Osmanlı toprakları içerisinde bu denli kıymet verilmesi de Farsçanın edebiyat sahasındaki güçlü hegemonyasına kırmak maksadıyla girişilen bu meydan okuma olarak değerlendirilmektedir.⁵⁰⁵

Neticede Seyyid Lokman 27 yıla yakın bir süre kaldığı şehnâmecilik görevi boyunca minyatür, süsleme sanatçıları ve hattâtlardan oluşan büyük bir ekibin yardımıyla şairlik yeteneğini göstererek Türk sanatının ve tarihinin önemli eserlerini ortaya çıkarmıştır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 166.

⁵⁰⁵ Zekeriya Eroğlu, *Şehnâmeci Lokman'ın Hünernâmesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 8.

⁵⁰⁶ Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", 27/208.

b. 4. Tâlikîzâde Mehmed Subhi

Eserlerinde kendisini ‘Mehmed⁵⁰⁷ b. Mehmed el-Fenârî eş-Şehîr bi-Tâlikîzâde’ şeklinde zikreden Tâlikîzâde⁵⁰⁸ ilmiye sınıfında önemli kişilerle temsil edilen Fenârî⁵⁰⁹ ailesine mensuptur. Tâlikîzâde Mehmed Subhi Anadolu’da doğan ve İranlı olmayan ilk şehnâmecidir. 1540’larda Aydın’da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁵¹⁰ Lakabından hareketle babasının özellikle ta’likte icâzet sahibi bir hattât olduğu söylenebilir. Tâlikîzâde Şiirlerinde “Subhî” mahlasını kullanmıştır.⁵¹¹

Tâlikîzâde’nin gençlik dönemlerini Kütahya, Aydın ve Sakız gibi Ege bölgesinin önemli yerlerinde geçirdiği bilinmektedir.⁵¹² Şehzade Murad’ın Mart 1562’de Manisa sancak beyliğine görevlendirilmesinin ardından Tâlikîzâde onun hizmetine girmiştir.⁵¹³ On iki yıl boyunca katiplik görevini sürdüren Tâlikîzâde 1574’te, III. Murad’ın tahta çıkması üzerine İstanbul’a geçmiştir. İstanbul’da bulunduğu dönemde Dîvân-ı Hümâyûn’da kâtiplik görevine tayin edilmiş ve ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür. Bunun yanı sıra bazı eyaletlerin tahrir kâtipliği,⁵¹⁴ 1583’te Revan Seferi’nde Serdar Ferhad Paşa’nın ve 1585’te İran Seferi’nde ise Özdemiroğlu Osman Paşa’nın sefer kâtipliğini yapmıştır. Bu sırada Tebriz fetihnâmesini kaleme almıştır.⁵¹⁵ Tâlikîzâde Mehmed şehnâmecilik görevinde bulunduğu esnada üç eser yazmıştır. Birinci eseri olan *Revaniye* adlı kitapta Ferhat Paşa tarafından gerçekleştirilen Erivan tahkimini övmüştür. *Tebriziyye* isimindeki ikinci eserinde ise Osmanlı-Safevi savaşlarını ve

⁵⁰⁷ Bütün kaynaklarda ismi Muhammed olarak kaydedilirken Ahmet Refik “Âlimler ve Sanatkarlar” adlı eserinde onun ismini Ahmad şeklinde kaydeder. Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 90.

⁵⁰⁸ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi’nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 2.

⁵⁰⁹ İbrahim Hakkı Aydın, “Molla Fenârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/247-248.

⁵¹⁰ Denizli ve Lazkiye’de doğduğunu söyleyenlerde vardır. Necib Âsım, “Osmanlı Tarihi-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 432-433; Christine Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 39/510-511; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34.

⁵¹¹ Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, 510-511.

⁵¹² Saadet Şanlı, *Şehnâmecî Tâlikîzâde’ye göre Osmanlı padişahlarının şairlikleri -Tâlikîzâde Şehnâmesi (V. Hassa)’nın edisyon kritiği-*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 3.

⁵¹³ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi’nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 4.

⁵¹⁴ Necib Âsım, “Osmanlı Tarihi-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 432-433.

⁵¹⁵ Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, 39/510-511.

Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Tebriz'in fethini konu edinmiştir. Tâlikîzâde, bu seferlerde yedi sene boyunca paşaların maiyetinde bulunmuştur fakat kendi ifadesine göre “bir akça tımara nail olmadığını” beyan etmiştir.⁵¹⁶ Üçüncü eseri *Yanık Seferi* ismiyle şöhret kazanmış ve III. Murad'a ithaf edilmesi tasarlanan *Şehnâme-i Hümayun*'dur.⁵¹⁷

Aynı dönemlerde Şehnâmecî Seyyid Lokmân'a Farsça, Tâlikîzâde'ye ise Türkçe şehnâme yazma görevleri verilmiştir. Yani Tâlikîzâde bu göreve müstakilen getirilmiştir.⁵¹⁸ Bu esnada kaleme aldığı *Şehnâme* adlı eserini 1002/1593-94 yılında tamamlayarak padişaha sunmuşsa da eser, dilinin çok ağır olmasından dolayı pek beğenilmemiştir.⁵¹⁹ Kısa süre sonra Sadrazam Sinân Paşa'nın maiyetinde Yanık Seferi'ne gitmiş ve sefer vekâyi'ini kaleme almıştır. III. Mehmed'in tahta çıkmasından sonra Eğri Seferi'ne Şehnâmecî Seyyid Lokmân'ın yanında katılan Ta'likî-zâde, Lokmân'ın III. Mehmed adına bir şehnâme kaleme alması için İstanbul'a gönderilmesi üzerine sefer vekâyi'ini kaleme almıştır. Haçova Meydan Savaşı'nda Otağ-ı humâyûn yakınlarında bizzat savaşa katılan Ta'likî-zâde çarpışmalarda kahramanlık göstermiştir. Sefer dönüşünde Seyyid Lokmân'ın yazmakla görevlendirildiği şehnâmeyi hazırlayamadığı için azledilerek yerine 1005/1597 yılı başlarında Mehmed Subhî şehnâmecî tayin edilmesini öne süren olduysa da⁵²⁰ çok kaynaktata onun 1004 yılında ancak şehnâmecilikle görevlendirildiğini iddia ederler.⁵²¹

III. Mehmed devrindeki olayları ise manzûm ve mensûr olarak yazmakla görevlendirilen Tâlikîzâde sık sık padişah ile görüşmüş ve 1597'de Reîsülküttâb Yahyâ tarafından hazırlanan kırk kişilik kıdemli kâtipler listesinde Tâlikîzâde'nin yedinci sırada yer

⁵¹⁶ Necib Âsım, “Osmanlı Tarihi-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 433.

⁵¹⁷ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 185.

⁵¹⁸ Erhan Afyoncu, “Talîkîzâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları* 21 (2001), 286-287; Erhan Afyoncu, “Vekayî'nüvis Tabirine Dair”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 10 (2001), 11.

⁵¹⁹ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 8.

⁵²⁰ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 12.

⁵²¹ Erhan Afyoncu, “Talîkîzâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, (2001), s. 286-287; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34.

aldığı,⁵²² 1006/1598 yılında *Eğri Seferi Şehnâmesi*'ni kaleme aldığı.⁵²³ ve aynı senede Sultan'a takdim ettiği görülmüştür.⁵²⁴

Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Hasan Hükmî Efendi'nin şehnâmeciliğe tayin edildiği Cemâzîü'l-âhir 1010/Kasım 1601 sonlarında şehnâmecilikten azledildiği ve bir süre İstanbul dışında bir vazife ile görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁵²⁵ Erhan Afyoncu başta olmak üzere Tâlikîzâde bir müddet daha dîvân kâtibliği görevinde bulunmasını ve sonra 1014/1606 yılında vefat ettiğini öne sürer.⁵²⁶ Halbuki Rıza tezkiresinde Tâlikîzâde'nin şehit olmasını yazar⁵²⁷ ve bu kaynağa istinaden Osmanlı müellifleri Ta'likî-zâdenin şehit olduğunu gösterir.⁵²⁸

Tâlikîzâde, kâtiplik ve şehnâmeciliğin dışında, şiir, arûz, hesap, remel, astronomi ve mantık ilimleri ile uğraşmıştır. Onun asıl hünere edebiyatta olduğu için şaşkınlık duymadan onun yüksek kabiliyetli şiir söyleyen bir şâir olduğunu rahatça söylemek mümkündür ama onun bazı araştırmacılarca göre, sanki o edebiyata ilgisi olan Arapça-Farsça yeteneğe sahip olan herhangi bir şâirdir.⁵²⁹

Tâlikîzâde'nin şâir ve tarihçi ve şehnâmeci olarak Bugün ulaşan ve tespit edilen altı eseri vardır. Onun eserleriyle ilgili hem sayısal ve isimlerde çelişkili görüşler mevcuttur. Bu çelişkili görüşlerde ya orijinal kaynaklara yeterince ulaşılmamış ya da gerekli titizlik gösterilmemiştir. Ta'likî-zâde'nin elimize ulaşan bir divanı yoktur ama onun özellikle şehnâme türündeki eserlerinin hepsi şiirsel kitaplardır ve o bu yöndeki kabiliyeti ile şiir söyleme gücünü ortaya koymaktadır. Necib Âsım ve Bursalı Muhammed Ta'likî-zâde'nin üç eseri olduğunu öne sürerken, günümüzde çalışmaya tabii tutulan toplam Ta'likî-zâde'nin altı eser elimizde

⁵²² Woodhead, "Tâlikîzâde Mehmed Subhî", 39/510-511.

⁵²³ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 12.

⁵²⁴ Woodhead, "Tâlikîzâde Mehmed Subhî", 39/510-511.

⁵²⁵ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 12.

⁵²⁶ Erhan Afyoncu, "Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar", 286-287.

⁵²⁷ Zehr-i Mâr-zâde Seyyid Mehmed Rızâ, *Rızâ Tezkiresi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2017), 196.

⁵²⁸ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34.

⁵²⁹ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 5.

bulunmaktadır.⁵³⁰ Eserlerinin tamamı saray nakkâş hanesinde üretilmiş estetik değeri yüksek kitaplardır.⁵³¹ Tebrîziyye dışındaki bütün eserleri minyatür resimlerle süslenmiştir. Bunlardan ilk ikisi -muhtemelen- dönemin ünlü nakkâşlarından Nakkâş Osman tarafından, son üçü ise Nakkâş Hasan tarafından resimlenmiştir.⁵³² Eserleri sırasıyla şu şekildedir:

1. *Firâset-nâme*:⁵³³ Ta'likî-zâde 1574 yılında telif ettiği bu eserde insanın tabiatını ele almış ve insanın dış özellikleri ile farklı iklimlerin insanın karakterine etkilerini incelemiştir. Müellif Manisa'da hazırladığı bu eseri muhtemelen cülûsu esnasında III. Murad'a takdim etmiştir. Eserin bilinen yegâne nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır.⁵³⁴ *Firâset-nâme* temelde mensur olarak yazılmış olmakla birlikte -klasik dönemde üretilmiş mensur eserlerin çoğunda görüldüğü üzere- metinde konuyla ilgili manzum parçalar da yer almaktadır. Bu manzumelerin bir kısmı bizzat Ta'likî-zâde tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Başka şairlerden yapılan çok sayıdaki manzum alıntının kaynağı çoğunlukla tespit edilememiştir. Kaynağı tespit edilebilen az sayıdaki örnekte ise yazarın Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-nefâ'is'inden, Fuzûlî'nin Farsça Divan'ından, Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn'undan, Sa'dî'nin Bostân'ından, Mevlânâ'dan, Enverî'den ve Hayâlî'den alıntılar yaptığı görülmektedir.⁵³⁵

2. *Gürcistân Seferi*: Rumeli beylerbeyi Ferhat Paşa'nın Gürcistân seferi ve Erivan'ın tahkimi için yola çıkan Osmanlı askerlerinin zaferlerinin anlatıldığı bir eserdir (1584). Bu eserin bilinen yegâne nüshası bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü nr. 1300'da

⁵³⁰ Necib Âsım ve Bursalı Muhammed Tahir ilgili eserlerinde Ta'likî-zâde'nin yalnızca 3 eseri olduğunu yazarlar.

⁵³¹ Woodhead, "Tâlikî-zâde Mehmed Subhî", 39/510-511.

⁵³² Mehmet Gürbüz, "Ta'likî-zâde Mehmed Subhî'nin Firâset-Nâmesi", *Gazi Türkiyat Dergisi* 20 (Bahar 2017), 113-120.

⁵³³ Şehnâmecî Seyyid Lokman'nın da bu yönde *Kıyâfetü'l-insâniyye fî şemâilî'l-Osmâniyye* adlı bir eseri vardır.

⁵³⁴ Bülent Özkuzugüdenli, *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 5.

⁵³⁵ Mehmet Gürbüz, "Ta'likî-zâde Mehmed Subhî'nin Firâset-Nâmesi", 113-120.

kayıtlı bulunmaktadır. Necip Asım ve Bursalı Muhammed bu sefere Revaniye ismi verirken,⁵³⁶ Christine Woodhead göre eser yanlışlıkla (Revaniye) ismiyle tanıtılmış.⁵³⁷

3. *Tebrîziyye*: Bazı kaynaklarda III. Murad'a ithaf edildiği için "Muradnâme" isimle kullanılmaktadır. Tebrîz şehrinin Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından fethini anlatan bir eserdir. Eser Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan ktp. Nr.1299 no da Tebriziye adıyla kayıtlıdır. 59 varak olan bu eser, Gürcistan Seferi Tarihçesi ile aynı biçim ve içeriğe benzer.⁵³⁸ Yazarın bizzat gözlemlerine dayandığı için, orijinal ve ender kaynak eserlerden biri olma özelliğini taşımaktadır.⁵³⁹

4. *Şehnâme*: Bu eser mensûr üslup ile yazılan bir şehnâmedir.⁵⁴⁰ Ta'likî-zâde bu şehnâmede Osmanlı padişahlarının ayrı ayrı on yedi özelliğini (hassa) anlatmıştır.⁵⁴¹ Osmanlı sultanlarının diğer hükümdarlara olan üstünlüklerini 20 özellikte anlatmak isteyen Tâlikîzâde, Seyyid Lokman'ın "Kıyafetü'l-insâniye fi şemâillü'i-Osmaniye" ve "Hünernâme"sine benzer bir sistem izlemiştir.⁵⁴² Tâlikîzâde 15-a'da, Osmanlı sultanlarının üstünlüklerini 22 hassada verdiğini söylemektedir. Oysaki eserde 17 hassa yer alır. Bunun yanı sıra *Şehnâme-i Hümayûn*'un baş kısmında ise 20 hassa olduğunu söylemektedir (Şehnâme 15-a).⁵⁴³ Örneğin, eserin beşinci hassası, Osmanlı padişahları II. Mehmed, II. Bâyezîd, I. Selim, Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim ile bu dönemin şair şehzâdelerine şairlik yönlerini vermiştir. Eserin bilinen iki nüshası bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Viyana Milli Kütüphanesi

⁵³⁶ Necip Âsım, "Osmanlı Tarihi-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 432-433; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34.

⁵³⁷ Woodhead, "Tâlikîzâde Mehmed Subhî", 39/510-511.

⁵³⁸ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 16.

⁵³⁹ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 121.

⁵⁴⁰ Her ne kadar bazı araştırmacılarca bu şehnâmenin isim Şemâ'il-nâme olarak adlandırılmışsa da istinad ettikleri kaynak bunu doğrulamamaktadır. Bülent Özkuzugüdenli, *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye*, 5; Yudum Eşki, *Tâlikîzâde'nin Şemâilnâme-i Âli Osman'ı (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi a. 3592) ve Tasvirleri*, (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 114.

⁵⁴¹ Christine Woodhead göre ise eser Osmanlı hânedanının yirmi belirgin özelliğini anlatıyor. Woodhead, "Tâlikîzâde Mehmed Subhî", 39/ 510.

⁵⁴² Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 32.

⁵⁴³ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 37.

bulunmaktadır. Eserin beşinci hassası Saadet Şanlı tarafından basılmamış bir doktora tezine konu edilmiştir.

5. *Yanık Seferi Şehnâmesi*: Başka adıyla Şehnâme-i Hümayûn⁵⁴⁴ olarak bilinmektedir. Tâlikîzâde bu şehnâmede Koca Sinan Paşa'nın 1593-1594'teki Yanıkkale Seferi'ni anlatır. Eserin başındaki tezhîp süsleme içinde “şehnâme-i Hümayûn” adı yazılıdır. Necib Âsım'ın Hamidiye Kütüphanesi'nde olan nüshası⁵⁴⁵ ile ilgili elimizde bilgi bulunmazken eserin Türk İslâm Müzesi Kütüphanesi'nde nr. 1965'te kayıtlı olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁶ Eser Christine Woodhead tarafından doktora tezine konu edilerek yayınlanmıştır.⁵⁴⁷

6. *Eğri Seferi Şehnâmesi*: Tâlikîzâde'nin son eseri *Eğri Seferi Şehnâmesidir*. Eğri Seferi'nden döndükten sonra telif edilmiş. Tarihî bir muhtevaya sahip olan eser mesnevi hâlinde ustaca işlenmiş bir şehnâmedir. Minyatürlerle süslü (Res.14) olan bu eserin tek nüshası bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitaplığı nr. 1609'da kayıtlı bulunmaktadır. Eseri Vahit Çabuk doktora tezi olarak çalışmaya tabii tutmuştur.⁵⁴⁸

Tâlikîzâde şehnâmeciliğe atanmadan önce vekâyi'nüvis-i şehinşahı sıfatıyla görevlendirildi. Bir süre sonra 8 Zilkade 999 (28 Ağustos 1591) tarihinde Türkçe mensur şehnâme yazmak için şehnâme-gûy olarak atandı.⁵⁴⁹ Şehnâmecileri ancak ortaya koydukları eserler ile değerlendirmek mümkün olabilir. Fakat sanat ehlinin görüşleri ne kadar önemli ise dönemin devlet erkânının da beğenisini kazanmak o derece önemlidir. Buradan hareket ederek şehnâmecilerin özellikle padişahı tumturaklı bir şekilde övmeleri ve onlara en üstün vasıfları vermiş olmaları daha anlaşılır hâle gelmektedir.

⁵⁴⁴ Eserin adı zikredilmemektedir. 173 varaktan oluşan şehnâmenin 26. varakında “Güfter eder tertib-i Şehnâme-i Güheri/Bu şahid-i Şehnâme-i Hümayûn” şeklinde bir ibareden eserin bu isimle bir şehnâme olduğu anlaşılmaktadır. Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 22.

⁵⁴⁵ Necib Âsım, “Osmanlı Tarihüvisleri ve Müverrihleri, s:432-433

⁵⁴⁶ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 16.

⁵⁴⁷ Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, 39/ 510.

⁵⁴⁸ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 16.

⁵⁴⁹ Erhan Efyoncu, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar”, 287.

Ondan önceki şehnâmecî olan Seyyid Lokman dergâh-ı Âlî müteferrikalığı ile şehnâmecî nasbedilmiş olunmuş,⁵⁵⁰ ve seleflerin şehnâmelerini tetkik ederek bilgi kazanmış, aynı zamanda dil, üslup ve o alana hâkim prosedürleri öğrenmiştir. Bu çoğu zaman devletin üst kademesinde bulunan üst seviye kâtiplikten geçtiği aşamaları teşkil etmektedir.

Tâlikîzâde şehnâmecilik denemesine ilk kez Divân-ı hümayûn kâtibi olarak görevlendirtikten sonra 1583 senesinde Ferhad Paşa ile ilk Revan Seferi'ne katılması ile başlar.⁵⁵¹ Sonra ikinci denemesi ise Özdemiroğlu Osman Paşa'nın katiplik hizmetinde bulunarak onunla birlikte 1585 yılındaki Tebriz seferi sırasında gerçekleşmiştir. Müellif eserlerinde özellikle kendisinin şahit olduğu olayları yazmaya öncelik vermiştir.⁵⁵² Olaylara bizzat tanıklık etmiş olduğu için bu olayları eserlerine hakkını vererek yansıtmıştır.⁵⁵³

Şehnâmecî Seyyid Lokman'ın (Hünernâme) şehnâmesini tamamlamaması, III. Murad'ın vefatına kadar önceden yazmış olduğu eserlerin ikmal ve itmamı ile meşgul kalması nedeniyle şehnâmecilikten azledildikten sonra Muharrem 1004/Eylül 1595 tarihinde yerine Tâlikîzâde atanmıştır: “Divan-ı Âl-i Şan'da kâtib-i nazm u nesr ve inşâda kâmil ve üns ilm ü fazl ile areste zü'l-haseb Tâlikîzâde Ahmed Çelebi Efendi Dergâh-ı Âlî müteferrikkalığı ile şehnâmecî Tâlikîzâde Muhammed Çelebi nasb edildi. Ona Hazine Âmire'den tayin buyrulan âdet-i kadime ve hil'at-ı fahire ile taşrif olunub girub vüzeray-ı izam ile paye-i serir saltanata yüz sürdü.”⁵⁵⁴

Tâlikîzâde şehnâmecî olarak atanmadan önce iyi deneyime sahip bir katip ve şehnâmecî görevini üstlendi. Bu görevde bulunurken 3 adet eser geriye bırakmıştır. *Revaniye*, *Tebriziye* ve *Şehnâme-i Hümayun* isimindeki bu üç eserinden ikisi manzum biri mensurdur.⁵⁵⁵ Minyatürlerle

⁵⁵⁰ Ahmet Refik Atalay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, 84.

⁵⁵¹ Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, 39/510.

⁵⁵² Özkuzugüdenli, *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî Tebriziyye*, 7.

⁵⁵³ Yudum Eşki, *Tâlikîzâde'nin Şemâilnâme-i Âli Osman'ı...*, 120.

⁵⁵⁴ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34; Hilal Kazan, *Ehl-i Hiref Defterlerinde Kâtipler*, 61-62.

⁵⁵⁵ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 21.

süslenmiş ve tezhîp edilmiş; edebî ve tarihî değere sahip olan bu eserler belirli zaman kesitlerinde şehnâmecilik kurumu tarafından zamanın yöneticilerine takdim edilmiştir.⁵⁵⁶

Tâlikîzâde zamanında şehnâmecilikle ilgili önemli olaylardan birisi, III. Murad'ın *Şehnâme-i Hümayun* adlı eserin kendisine takdim edilmesinden sonra giriş kısmındaki uzun Farsça manzum metnin Türkçe kaleme alınmasını istemiş olmasıdır.⁵⁵⁷ Aslında bu olay Karamanlı Mehmet Bey tarafından Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesinden daha az önemli değildir.⁵⁵⁸

Tebriziye'nin III. Murad'a ithaf edildiği girişte yazılmış olan üstün vasıf ve övgülerden anlaşılıyor.⁵⁵⁹ Yazar eserlerinde tanık olduğu olayları yazmaya öncelik vermiş, diğer kitaplarında kullandığı üslup ve yazım tekniğini kullanmıştır. Bu eserlerde olayların akışının bir bütün olarak ele alınmadığı ve dış etkenlere çokça yer verildiği görülmektedir. Ayrıca eserde yer alan alıntılarının kaynağı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁵⁶⁰

Tâlikîzâde, eserlerinin en kapsamlısı olan *Şehnâme*'sinde, Gürcistan Seferi Tarihçesi ve Tebrîziyye'den farklı olarak kullandığı kaynaklardan bahsetmiştir. Görünen o ki şehnâmecî Tâlikîzâde aynı konuyu yazarken birden fazla kaynağa başvurmaktan öteye geçmemiş ve olaylara ilişkin çözümlemelerinde güçlü bir tarihçi olarak değil aksine olaylara tanık olduğu zamanlardaki gözlemlerine dayanarak kaydetmiştir. O, eserlerinde edebî sanatlara aşırı yer

⁵⁵⁶ Necib Âsım, "Osmanlı Tarihi-Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 432-433; Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 34.

⁵⁵⁷ "... mukaddemâ ba'zı hususlarda inşâ eylediği müellefâtın sunup naza-r şerifleri müte'allik oldukda kaia-i müstakîmesi olmağla nesir ile Türkî şehnâmeguyluk hidmetinde olmak buyruldu." Bkz. Erhan Afyoncu, "Talîkîzade Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar", 287; Feridun M. Emecen: "Ali'nin Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Rumuzları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 140-141.

⁵⁵⁸ Türkçenin resmi hükümet için divan dili olmasına ilişkin; Erdoğan Merçil "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten* 64/239 (2000), 51-58.

⁵⁵⁹ Özkuzugüdenli, *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye*, 7; (4b)Farsça nesir olarak yazmış olduğu övgü dolu sözleri şu şekilde başlıyor:

پادشاه جهان بخش جهانیان بخشای. شاهنشاه عدوبند آشور آشای. شهریار صاحب قرآن ظفر قرین. تاجدار صدارت نشان صدر نشین. رافع رایات جهانبنای. دافع بلیات جهانبنای. خادم بیت العلیا. هادم بلیة الرفض و التبری. آسر الاأسره. قاصم القباصره. امام الانام. امام الاسلام. راسخ اقبال. ناسخ الاقبال. باسط العل بالهممة الناشرة. مجدد الاسلام فی المأبة العاشرة. سلطان بن سلطان. خاقان بن خاقان سلطان شاه مراد خان بن سلطان سلیم خان. دام له الملك بنهج السداد. ما اختلف الألسن بین العباد

⁵⁶⁰ Özkuzugüdenli, *Ta'likî-Zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye*, 7.

vermek için ağır ve süslü bir dil kullanmıştır. Başta Moğol ve Safevî Devletleri olmak üzere batıdaki İslâm ülkelerine yaptığı vurgudan daha çok doğuda bulunan İslâm ülkeleri tarihine geniş yer vermiştir.⁵⁶¹

İran ve Farsça tesiri Şehnâmecî Tâlikîzâde'nin eserlerinde yaygın bir şekilde görülmektedir. İsmi Mehmed Subhî olup Fenârî ailesine mensup olmasına rağmen Tâlikîzâde lakabıyla meşhur olmuştur. Tâlikîzâde lakabından hareket ederek babasının ta'lik hattında icâzet alan bir hattât olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶² Ta'lik hattı İran menşeli bir yazı olup İranlı ilim adamlarına göre tevki', rıka' ve nesih yazılarının kaynaklaştırılmasıyla meydana getirilmiştir.⁵⁶³

Tâlikîzâde eserinde İranlı figürleri ve eski İran tarihindeki ünlü padişahları örnek almaktadır. Hatta Osmanlı sultanlarını onlara benzetmekte ve İran hükümdarları ile kıyaslanmaktadır.⁵⁶⁴ Genel olarak şiirlerinde İranlı şairlerden etkilendiği bilinmektedir.⁵⁶⁵ Burada belirtmemiz lazımdır ki, şehnâmecî Türkçe dışında Arapça ayet, hadis, atasözlerini de kullandığı mülemma (ملعم)⁵⁶⁶ şiir türünü kullanmıştır. Ayrıca şiirlerinde nâzım, rubai, beyit vd. türde edebî ürünler kullanmaktadır.⁵⁶⁷ Abartılı savaş sahneleri de şiirlerine konu olmuştur. Genelde şiirlerinde savaş sahneleri abartılı bir şekilde nazmedilir ama İran ve Fars geleneklerinde daha abartılı bir şekilde tasvir edilir. Bir hadiste, “İlim süreyya yıldızında olsa da Fars diyarından insanlar ona ulaşacaklardır” şeklinde bir ifade rivayet edilir. İlginçtir ki, Tâlikîzâde de bu hadis- şerifi şehnâmede başlık olarak kullanmıştır.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, 19-20.

⁵⁶² Woodhead, “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”, 39/510-511.

⁵⁶³ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*: Diplomatik, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 95.

⁵⁶⁴ Şanlı, *Şehnâmecî Ta'likî-zâde'ye göre Osmanlı Padişahının Şairlikleri*, 28.

⁵⁶⁵ Yıldız, *Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Gürcistan Seferi*, 24.

⁵⁶⁶ Rıza Kurtuluş-İskender Pala, “Mülemma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/537.

⁵⁶⁷ Yıldız, *Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Gürcistan Seferi*, 24.

⁵⁶⁸ Bu konu başlığı şehnâme türü eserlerinde zikir edilmese de onun fikir ve bakışını bir şekilde yansıtır. حضرت عليه التّحية بعدد نفوس مخلوقات الله لو كان العلم معلقا بالثر يا لنا له ابناء الفارس ”رسالت دستگاه”. Kenan Yıldız, *Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Gürcistan Seferi Tarihçesi (Tahlil ve Metin)*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 91.

Tâlikîzâde'ye yöneltilen eleştirilerin başında Gelibolu Mustafa Âli'nin ifadeleri gelir. Tâlikîzâde'ye dolaylı da olsa eleştiriler yönelmiştir.⁵⁶⁹ Âli'nin Tâlikîzâde'ye bakışı aslında bütün şehnâmecilik kurumuna bakıştan kaynaklanır. Ona göre Şehnâmecî Ârif'ten sonra gelen bütün şehnâmeciler yeteneksiz, şiire ve edebiyat sanatına vakıf olmayan kıssahûnlardan oluşan zoraki tezkîyelerle/referanslarla iş başına gelen ve devlete yük olarak beytû'l-mali zarara uğratan kişilerden ibarettir. Şehnâmecî Âli ya Eflatûn ve Seyyid Lokman'a yaptığı gibi doğrudan eleştiriyor ya da Tâlikîzâde'de olduğu gibi isim vermeden "kıssahan (hikâyeci) veya selâse-i mülevvese (kirli üçlü)" gibi ifadeleri kullanarak zımnen tenkit ediyordu.⁵⁷⁰

Tâlikîzâde, Seyyid Lokman azledildikten sonra altı sene onunla beraber çalışmıştır. (ö. 1014/1601[?]) yılında Tâlikîzâde vefat edince yüksek edebî kabiliyeti olan kâtib Hasan Hükmî Efendi şehnâmeciliğe nasbolundu. Bu sırada şehnâmegûy Lokman kenar defterdarıydı.⁵⁷¹

b. 5. Hasan Hükmî

Osmanlı reisülküttabı⁵⁷² ve münşisi olan Hasan Hükmî'nin, Hersek'te doğduğu söylenir.⁵⁷³ Dîvân-i Hümayun'da ona verilen hüküm yazma görevinden dolayı Hükmî mahlası ile iştihar etmiştir.⁵⁷⁴ Güncel kaynaklarda doğduğu yer, doğum tarihi ve hayatının ilk aşamaları ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır.⁵⁷⁵ Fakat eski kaynaklardan sayılan *Gülşen-i Şu'arâ*'da Hasan Hükmî'nin gençlik çağı hakkında, gecesini gündüzünü birbirine katıp ilim tahsili ile vaktini harcayan, ulum-u Arabiye ve fûnûn-u Farsîye bi mannend -benzersiz- olmuş, ayrıca

⁵⁶⁹ Bunun tersini söylenler vardır: Kenan Yıldız, *Tâlikîzâde Mehmed Subhî'nin Gürcistan Seferi*, 24.

⁵⁷⁰ Çerçi, *Künhü'l-ahbâr'a Göre*, 679.

⁵⁷¹ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 92.

⁵⁷² Recep Ahıskalı, "Reisülküttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/546-549.

⁵⁷³ "mevlidi Rûm ilinde Hersek vilâyetindendir." Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 143.

⁵⁷⁴ Necib Âsım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 8/434; Christine Woodhead, "Şehnâmecî", 16/324-325.

⁵⁷⁵ Woodhead, "Şehnâmecî", 16/324-325.

hattâtılıkta hattât-ı devran olmuş, büyük zatlarla kalkıp oturup tâ ki o da onlar gibi ehl-i fazilet ve mârif olmuş biri olarak bahsedilir.⁵⁷⁶

Kaynaklar, az olsa bile onun memuriyete başlamasıyla şöhret kazandığını ve çeşitli mevkilerde görev aldığını söyler. Öyle ki onun vasıfları hakkında “*nazım ve nesir ve imal ve inşa da nadirül-akran ve hüsnü hatta ve lütfü edada muşarun bil-banan- parmakla gösterilen- imiş*” ifadeleri kullanılır.⁵⁷⁷

Hasan Hükmî katiplikte yüksek yeteneğe sahip olmasından dolayı Cigalazâde Sinan Paşa’ya Bağdat ve Basra’da önce divan katipliği yapmış ardından İran seferinde ona refakat etmiştir.⁵⁷⁸ Klasik kaynakların verdiği bilgilere göre Hasan Hükmî eğer Cigalazâde Sinan Paşa’ya 1583-1890 arasında Bağdat Beylerbeyliğini yapmışsa da⁵⁷⁹ 1600-1601 tarihinden itibaren resmî görevlere başladığı iddia edilebilir.⁵⁸⁰

Şehnâmecî Hükmî Efendi’nin edebî yönü Osmanlı tarihçileri tarafından takdirle zikredilmiş ve Sarı Abdullah Efendi’nin *Düstûru’l-inşâ* kitabında “*bazı belâgatli eserleri vardır, ve onun inşası şiirden daha renglidir*” ifadeleriyle karşılık bulmuştur. *Divan-ı Hümayun*’da reisülküttâb vazifesinde bulunurken civardaki kiral ve sultanlara ve özellikle İran’a gönderilen gayet şatafatlı ve tantanalı yazılar bu şehnâmecinin eseridir.⁵⁸¹ Edebî

⁵⁷⁶ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu‘arâ*, 143: “Evân-ı cevânîde ve bu sarây-ı fânîde istifâde bâbına teveccüh idüp eyyâm-ı sürûr-encâmı ve ifâde tahsilinde sâ‘ât-i leyâlî-i kirâmı cidd ü cehd ile sarf idüp ‘ilm-i ‘Arabîyye ile müşerref olup mütâla‘a-i rasiheden behremend ve fûnûn-ı Fârisî bilmede bîmânend ve semt-i kitâbete muqayyed düşüp ‘ahd-i devrân žuhûra getirüp bir nîce dürlü hutût meşk idüp hōş -nüvisân-ı eyyâm içre hattât-ı devrân diyü benâm ve muhâsebân-ı müşgînerkâm gibi rahş-ı sa‘âdetle šâhib-sitâm olup lahza lahza erbâb-ı fazîlet ile ihtilât idüp ma‘lûmât-ı šafâ-güsteri pür-neşât olmağın ehl-i fazl içre ma‘ârifle meşhûr ve elsîne-i merdânı ‘ayş ü huzûr arasında mezkûr.”

⁵⁷⁷ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 434.

⁵⁷⁸ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, 185.

⁵⁷⁹ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu‘arâ*, 143.

⁵⁸⁰ Christine Woodhead, “Şehnâmecî”, 324-325.

⁵⁸¹ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 41

çevrelerde adının duyulmasından sonra ona nisbet edilmiş bir gazal-i dervişanesi dikkat çekicidir.⁵⁸²

1604-1605'te reîsülküttâb olarak görev yaptığını; kısa bir süre sonra 1606'da divan katiblerinden onuncu sırada ismi bulunan Hasan Hükmi altmış akçe zeamet tahsis edildiği de görülüyor. Aynı dönemde Sadrazam Hasan Paşa'nın da tezkireciliğini de yapmaktaydı. 1614'te yeniden reîsülküttâb görevine getirildi. 1618'de nişancı⁵⁸³ oldu ve 1621'de tekrar reîsülküttâb görevine getirildi. 1638'de kendisine son kez sipahi mukabelecisi iken son defa reîsülküttâplığa getirildi.⁵⁸⁴

Hasan Hükmi bütün şehnâmeciler gibi iyi yetişmiş, ilmî geleneğe hâkim, şiir ve umumiyetle edebiyat alanında yüksek kabiliyetli olan bir şahsiyettir. O aynı zamanda hat sanatının çeşitli türlerini icra ederek yaşadığı devirde hattâtılıyla da meşhur olmuştur. Reîsülküttâb, münşi ve ardından şehnâmecî görevlerinde bulunan Hasan Hükmi, Osmanlı

⁵⁸² Edebi çevrelerde adının duyulmasından sonra ona nisbet edilmiş bir gazal-i dervişane şöyle başlar:

*Sûret-i Zâhir ile gerçi ki 'âlî-şânuz
Hâk-i râh-ı fukarâ bende-i dervîşânuz
Tâcımız şişe-i mey hâtemimiz câm-ı şarâb
Tahtımız meygededür şimdi Cem-i devrânuz
'Arsa-i hâkde n'eyler bize esbâb-ı gurûr
Bir iki gün bu fenâ tekyede çün mihmânuz
Düşeli kûh-ı gam-ı 'ışkına ol Şîrîn'ün
Şimdi Ferhâd gibi bî-ser ü bî-sâmânuz
Hükmi'yâ çün bize erbâb-ı kemâl oldu zahir
Lutf-ı tab' ile bu gün Enverî vü Selmân'uz*

Bkz:Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 143.

⁵⁸³ Erhan Afyoncu, "Nişancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/156-158.

⁵⁸⁴ Necip Asım, "Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler", 434; Woodhead, "Şehnâmecî", 324-325.

Türkçesinin dışında Arapça ve Farsça dillerinde de yeteneklidir. Öyle ki Ahdî Bağdâdî onu erbab-ı aklâm zümresinden saymaktadır.⁵⁸⁵

Divan katipliğinde gösterdiği başarı ile Osmanlı münşileri arasında adı duyulmaya başlayınca 1601’de o zamanlar hayatta olan Şehnâmecî Lokman’ın ricasıyla Tâlikîzâde’nin yerine Hasan Hükmi şehnâmecî olarak tayin edildi.⁵⁸⁶

III. Mehmed tarafından, şehnâmecilik görevi münasebetiyle Hasan Hükmi’ye verilen “nişan-ı hümayûn” şehnâmecilik tarihî için önemli bir belgedir.⁵⁸⁷ Bu önemli vesika, devletin en üst kademesi tarafından verilmiş olması ve şehnâmecilik görevini açıkca artaya koyması açısından önem taşımaktadır. Ayrıca açıkca üç şehnâmecinin isminin geçmesi ve onlara ayrı ayrı vasıf verilerek görevlerinin bildirilmesi dolayısıyla belgenin ehemmiyeti artmaktadır. Yine bu belgede şehnâmeciliğin yanı sıra vakanüvislik görevinin açıklaması da bulunmaktadır. Bilindiği kadarıyla şimdiye dek hiç bir araştırmada söz konusu belgenin tamamının günümüz Türkçesine tercümesi yapılmamıştır. Bu tez için esas alınan tam metin ise Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivlerinden elde ettiğimiz nüshadır.⁵⁸⁸ Elde etmiş olduğumuz nüshayı ise başka kaynaklarda bulunan nüshalarla karşılaştırarak aradaki bazı ihtilafı kelimeleri ve anlamları tespit etmeye çalışacağız.

Ferman Hümayun-i ve menşuri Âlî şöyledir:

“Çün muharer menâşir-i divan-i kudret ve ibda-i ser levheyı şâhnâme-i⁵⁸⁹ saltanat ve ikbal-i ser ruz efzunemi rukum-u muciz rusum-i “ inni câiluke lilnas-i imamen” ile reşk-i gülistan-i firdevs-i berrin ve musavvir-i tasaviri eyvan-i fitrat ve ihtirâ dibacey-i

⁵⁸⁵ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu‘arâ*, 105.

⁵⁸⁶ Necip Asım, “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”, 434; Woodhead, “Şehnâmecî”, 324-325.

⁵⁸⁷ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 92-93.

⁵⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivinde şu unvanla bu belge isimlendirilmiştir: “Divan-ı Hümayun kâtiplerinden şehnâmecî Lokma’nın kenar defterdârı olması üzerine yerine kâtip Hüsnü Hükmi’nin (Hasan Hükmi) Şehnâmecî tayin edildiğine dair 1010 tarihli emr-i Âlî sureti”. (Y..EE..)(H-06-04-1327).

⁵⁸⁹ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 41.

cedidey-i hilafet ve iclal ile makrunumu suvar kudsi peyker “ hasunet mustekerren ve mukama”ile gayret-i nigaristan çin ve butun-i sahaif-i avrak-i ruzgari masiri azimetul-mafahir futuha-i memalik ve aktar-i rub-i meskun ile muzeyn ve mutun-i masahif atbak-i leylu nahari manakibi celiletül-el-meratib gazavat maraik aâday zalalet makrun ile muanven eyledi fela cereme kaideten acdad-i izam ve kanun-i eslaf-i eşraf-i kiram enarallahu tâlâ berahinehum ve sakule yevmel-haşri mevazinehum mucibince eyyam-i saltanat mudelet ancamede muyesser olan vekayı sinin ve şuhurun sebt-i ve tedvini ve zaman devlet-i sadet iktiranımda sunuh bulan havadis-i hudut ve suğurun zabt-ı ve tebyini babinde sayı mevfur ve cuhduna mahsur eden fusahayı nebağat⁵⁹⁰ şiiâr ve bulağay-ı hasafat⁵⁹¹ disar alel- istimrar inayet aliyeyi şahanım ile kamkar ve atifet-i celile-yı melukanım ile behredar ve anzar-i râfet husruvanım ile karin izaz ve esar-i mekremet padişahanem ile mumtaz olmaları âdât-i şehriyari ve kaideyi pesendide tacdaridir”tacdaridendir”.Binaen ala zalik sabiken seddeyi sadetimde şehnâmeguy olan lukman kinar defterdari olup yerine şehanmeci olan tâlikîzade katip muhammed dahi âhir diyare kitmekle yerine divan âlişanım kâtiplerinden alel-devam divan-i hümayün hidmete muvazıp ve hazır ve tahrir-i vekay-i yevmiye ve zabt-i kazayay-i divaniyeye kadir kimsene nasib olunmak lazım ve muhim olduğu ecelden hala divan-i hümâyunum kâtiplerinden olan işbu rafi-i tevki refi-i Ferhunde fal ve nakil-i yırılığ-ı beligh hüccetse misal-i iftihar-i Erbabı et-Tahrir ve el-kelam muhtar-i ashabı et-tekrir ve-errakam bi mezid inayetulmelik elekrem katip hasan hükmi dame mecdehu nazmu ve nesir ve imla ve inşada nadirül- akran ve husnû hatta ve lütfi idare muşarun bil benan olmağla sabiken şehnâmeci olan lukman riayet olduğu üzere şehnâmecilik hizmetine tayyin olumuş payey serir-i âlayaarz olundukta sabiken olan şehnâmeci riayetile verilsun deyu hattı hümayun sadetmakrunumla ferman âlişanım sadır olmağın bu nişan hümayun mekremet nemuni verdim ve buyurdumki badel-yevm sideyi seniye sadetimde şahnâmeci⁵⁹² olup murur

⁵⁹⁰ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 42.

⁵⁹¹ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 42.

⁵⁹² Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyîne-i Zurefâ*, 42.

duhr ile hudut ve suğurde ve memalik nezdik ve durde mutecedid olan futuhat ve gazavat ve mârik ve muharabat ve sair-i kazayay divaniye ve vekayı yevmiyeyı sabiken şehnâmecî olan Tâlikîzade gibi nazım ve nesir-i hub ve eda ve inşa -i merğub ile tertib ve tedvin ve tezhîb ve tezyın edub rukab-i hümayunume isal ile ve telif ve tasnif eyledki vekayı yazub rukab-i hümayunume verdiki sabiken olan şehnâmecîye nevechile riayet olunmu ise muşarun ileyhi dahi olvechile riayet olune ve şehnâme hidmetinede olan katibler ve musavirler ve muzehibler şâhnâmeyı⁵⁹³ hümayunume muaellik umurde muşarun ileyhi muracat edup muhalefeyı cevaz gösterilmiyler tahriren fî evahir camadi el-ahir lisent-i aşreti ve elf.”⁵⁹⁴

Burada üstünde duracağımız başta gelen konulardan birisi bu fermanın padişah tarafından çıkartılması ve orada üç şehnâmecinin isimlerinin net bir şekilde geçmesidir. Bu metin, onlara verilen vasıflardan ve atandıkları görevlerden bahsedilmesi dolayısıyla şehnâmeciliğin tarihiyle ilgili elde bulunan en net bilgileri içerir. Ayrıca bu metin vakayinüvisliğin işleyişini belirten ilk vesikalardan sayılabilecek mahiyettedir. Metinde gördüğümüz şu ibareler: “*eyyam-i saltanat mudelet ancamde muyesser olan vekayı sinin ve şuhurun sebt-i ve tedvini ve zaman devlet-i sadet iktiranımda sunuh bulan havadis-i hudut ve suğurun zabt-ı ve tebyini* “ ayrıca iki defa “*tahrir-i vekay-i yevmiye*” açık bir şekilde vakayinüvisliğin ne anlama geldiğini oldukça erken bir tarihte ortaya koymaktadır.⁵⁹⁵ Öte yandan her ne kadar Şehnâmecî Ârif ve Şehnâmecî Eflâtun hakkında benzer fermanların⁵⁹⁶ varlığından bahsediliyor olsa da günümüze ulaşan bir örneğe rastlanmamaktadır. Şehnâmecî Hasan Hükmî yaklaşık on yıl bu görevde kaldıktan sonra şehnâmecilikle ilgili hiçbir eser bırakmadan vefat etmiştir. Üstelik Hasan Hükmî’den sonra şehnâmecilik görevine resmen bir

⁵⁹³ Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyine-i Zurefâ*, 42.

⁵⁹⁴ Ayrıca bu belgeyle ilgili Bkz: Ahmet Refik , *Âlimler ve Sanatkarlar* , 92-93; Karslızâde Cemaleddin Mehmed, *Âyine-i Zurefâ*, 41-43.

⁵⁹⁵ Bekir Kütükoğlu, “Vak‘anüvis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42/458; Afyoncu, 21; Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 93.

⁵⁹⁶ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu‘arâ*, 105.

kimsenin tayin edilmemesi dolayısıyla bu kurum yerini yazılı bir ferman olmaksızın vakanüvisliğe bırakmıştır.⁵⁹⁷

c. Şehnâmecilik tecrübesinin sona ermesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında bir fermanla şehnâmecilerden ilk olarak Ârif Çelebi tayin edilmiştir. Hasan Hükmî Efendi ise (h. 1010/m. 1601)'de başladığı şehnâmecilik görevine on sene devam ettikten sonra h. 1020/m. 1611-1612 tarihinde nişancı olarak tayin edilmiştir. Onun yerine başka bir şehnâmeci tayin edilmemesinden bu kurumun vakanüvisliğe mübeddel olunması anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra şehnâmeci ya da şehnâme-gûy görevi kimseye verilmemiştir. Böylece şehnâmeciliğin kurumsal olarak söz konusu tarihte sona erdiği konusunda bütün araştırmacılar mutabık kalmışlardır.⁵⁹⁸ Şehnâmecilik kurum olarak sona erdiyse de şehnâme bir edebî veya tarihî tür olarak varlığını sürdürmüştür. Şehnâmecilik kurumu kurulduğu tarihten sona erdiği tarihe kadar nazmedilen çok sayıda şehnâme oldukça değerli eserlerden sayılmaktadır. *Şecâatnâme* isimindeki Farsça kaleme alınmış Âsafî Mehmed Çelebi'nin eseri bunlara bir örnektir. *Şecâatnâme*, şehnâme tarzında oluşturulan manzum bir tarihtir. Yazarı, Divan-ı Hümayun kâtipliğinin ardından Özdemiroğlu Osman Paşa'nın emrinde tezkirecilik göreviyle memur edilmiştir ve eserlerinde Firdevsî'yi örnek almıştır. Müellif eserinin giriş kısmında şiirlerini Firdevsî'nin *Şehnâme*'si tarzında yazmayı amaçladığını belirtir.⁵⁹⁹ Aynı şekilde Ganizâde

⁵⁹⁷ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 93.

⁵⁹⁸ Karşlızâde, *Âyine-i Zurefâ*, 40; Erhan Efyoncu, *Osmanlı Tarihi Araştırma Tarih*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 19.

⁵⁹⁹ Süleyman Eroğlu, "XVI. Yüzyılda Bir Mevlevî Şair: Âsafî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2009), 71; Zehra Göre, "Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin Şecâ'at-Nâme'sinde Edebî Tasvirler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6/16 (İstanbul 2019), 401.

Mehmed Nadîrî'ye ait olan *Şehnâme* de bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. II. Osman'ın emriyle İran harplerini ve Hotin Seferi'ni tasvir eden 1956-1960 beyitlik *şehnâme* de diğer bütün *şehnâmeler* gibi mesnevi şeklinde tahmîd, münâcât, na't ve mi'râciyye bölümleri barındırır.⁶⁰⁰ Benzer şekilde kaleme alınan *Şehinşahnâme*, İbrahim Mülhemî'nin elimize ulaşan tek eseridir. IV. Murad'ın emri ile yazılan eser türünün diğer örneklerinden farklı olarak önemli hadisleri de içine alır ve 4.585 beyitten meydana gelir.⁶⁰¹

Divan şairi olan ve medrese eğitimi gören Mahremî, 12.280 beyitlik *Şehnâme* isminde üç bölümden oluşan bir eser ortaya koymuştur. Bu *Şehnâme*'de II. Bayezid'in seferlerini, Yavuz Sultan Selim dönemi, özellikle İran ve Mısır seferleri ile Kanûnî Sultan Süleyman'ın Belgrad ve Rodos'u fethini anlatır.⁶⁰²

Kaynaklar Esîrî mahlasını kullanan bir *şehnâmeciden* de bahsetmektedir. Esîrî, İsmet Parmaksız'a göre unutulmuş ve *şehnâmecilik* kurumu dışında bulunan bir *şehnâmecidir*. Halbuki vermiş olduğu zaman dilimine bakılırsa , ancak bu mahlas aynı dönme'de yaşayan Eflatûn ismili *şehnâmecinin* mahlasıdır. Eğer öyleyse o zaman Eflatûn'un yeni bir *şehnâmesinin* ortaya çıkması demektir.⁶⁰³

Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultan Murâd* adlı eserinde tarihteki İslâm devletlerini anlattıktan sonra Osmanlı Devleti'ni, özellikle Osmanlı-İran muharebeleri açıklar. Ayrıca Osmanlı ordusunun Kafkaslarda'daki ilerleyişini ve Sokullu Mehmed Paşa'nın öldürülmesini de içeren eser, 2.398 beyitten oluşmaktadır.⁶⁰⁴

Kireççizâde Gubârî, Kanûnî Sultan Süleyman'ın isteği üzerine 959/1551 yılında

⁶⁰⁰ Mustafa İsmet Uzun, "Ganizâde Mehmed Nadîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 13/355-356; Dündar Alikılıç, *Ganizâde Mehmed Nadîrî'nin Şehnâme-i Nadîrî'si*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 8.

⁶⁰¹ Christine Woodhead, "İbrahim Mülhemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/323-324.

⁶⁰² Hatice Aynur, "Mahremî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/390-391.

⁶⁰³ Ayrıca bkz: İsmet Parmaksızoğlu, "Yeni Bir Şehnâme", *Belleten* 46/182 (1982), 319.

⁶⁰⁴ Afyoncu, "Şemsî Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/527-529.

Şâhnâme Süleymannâme adlı eserini Farsça olarak nazmetmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır'a yapmış olduğu seferleri konu alan Gubârî'nin bu eserini, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine nazire olarak yazdığı bilinmektedir.⁶⁰⁵

Nisârî'nin kaleme aldığı Fihrist-i Şâhân türü eseri, de edebiyat ve tarih açısından önemli olan bir manzum Sultanlar fihristidir. Nisârî eserine *Nusret-nâme-i Osman* başlıklı bir bölüm ayırarak Ahmedî'nin peşinden gitmektedir. XV. yüzyılın sonları ve XVI. yüzyılın başlarında yaşayan Hadîdî'nin de (ö. 1523-4) manzum bir Tevârih-i Âl-i Osmân'ı vardır.⁶⁰⁶ Bu isimlerin resmî olarak şehnâmecî sıfatıyla görevlendirilmemesi, bu eserlerinin bir nevi ihmale uğramış olduğunu gösterse de önemsiz oldukları anlamına gelmez.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda şehnâmecilik, XVI. yüzyılda kurumsallaşmaya başlayan ve resmî devlet tarihçileri olarak bilinen vekayinüvisliğe geçişte dikkate değer bir makam olmuştur. Fakat şehnâmecilik Osmanlılarda resmî bir görev olsa da aynı zamanda kendi edebî ve sanatsal kabiliyetlerini ortaya koymaktan geri durmamıştır. Osmanlı Devleti'nde Kanûnî Sultan Süleyman döneminden XVII. yüzyılın başlarına kadar şehnâme tarzında ve ahenginde eserler yazılmaya devam etmiştir. Fakat saray içerisinde kurumsallığı olan şehnâmeciliğin başladığı gibi bir sonu olamamıştır. Bir fermanla başlayan bu süreç aynı şekilde resmî olarak bitmemiş başka bir isim ile dönüşerek devam etmiştir.⁶⁰⁷

Burada Firdevsî şehnâmesinde bütün edebî sanatları, hikâye tarzları, tarihî hadiseleri, dinî öğütleri güçlü üslubu ve belagatıyla bize İran merkezli bir tarih yazıcılığı sunduğunu söylemek mümkündür., İran eski hükümdarlar eski şehnâmelerde, hudaynâmelerde ilahi sıfatlı, temiz kanlı, yüce mertebeli özelliklerine sahip olurken İslâmiyet'ten sonra onların kimine peygamber özeliği kimine ise yüce adalet sahibi sıfatı gösterilmiş ve tasvir edilmiştir.

⁶⁰⁵ Alparslan, "Abdurahman Gubârî", 14/167-169.

⁶⁰⁶ Ekrem Bektaş, "Nisârî Ve Fihrist-İ Şâhân'ı", *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 10.

⁶⁰⁷ Ahmet Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, 93.

Ayrıca İslâmiyetten sonra tarihteki önemli şehnâmeler çoğunlukla Türk hükümdarlarına ithaf edilmiş, onların riayet ve gözetiminde nazmedilmiş ve şöhret kazanmıştır. Osmanlılar bir zamandan sonra artık bu işin zirvesini temsil ederken güçlü bir şekilde destek vermişler ve bu zengin edebî türden devletin şanını ve görüş ve inancını göstermeye çalışmışlardır.

II. Murad (1421-1444,1446-1451) zamanında Firdevsî *Şehnâme*'sinin 854/1450 yılında yapılan Türkçe mensur tercümesinin sonunda çok dikkat çeken ifadeler kullanılmış:

“Çünkü de Acem Şahlarının devri tamam oldu, ondan sonra emirü'l-mü'minîn Ömer radiyallahu anhu zamanı geldi, din-i “İslâmİslâm alemde kuvvet buldu, küfür ve zelal yeryüzünden götürüldü ve bu irade şahnâme dahi tamam oldu. Hak teala şahımızın ömrünü müstedam kılsun ve dünya ve ahiret mamur eylesun, Resulullah hazretlerinin sallahu aleyhi vesellem hicretinden dört yüz dördüncü yılda Firdevsî Gazneli Mahmud adına şehnâmeyi tamam kıldı. Hicretinden sekiz yüz elli dördüncü yılında Sultan Murad emriyle Türkî'ye tercüme olundu vesselam”⁶⁰⁸

⁶⁰⁸ Mustafa Kuğu,15. Yüzyıla Ait Şehnâme Tercümesi (giriş-metin- sözlük),(Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü),3361.

3. Fars/İran Şehnâmeciliğın XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Osmanlı TarihYazıcılığındaki Yeri

Genel olarak şehnâmecilik devletin inayet ve gözetimi altında gelişen tarihî ve edebî bir türdür. Bu devlet himayesi Sâmânîler, Gazneliler ve Osmanlılar dönemlerinde görülmüştür. Ayrıca Timurlular ve Safevîler için de benzer bir durum geçerlidir. Şehnâmecilik kapsamlı grup çalışması gerektiren bir projedir. Atölye gibi bir mekân içinde, belirli grubun çalışması neticesinde eserler üretebilir. Bundan dolayı bir devletin kuruluş ve inşa aşamasında değil güçlü durumda olduğu zamanlarda bu türde eserler üretmesi beklenir. Osmanlı Devleti'nde de böyle olmuştur. Bu durumun farkında olan Fatih Sultan Mehmed'in ilk adımı atmasına rağmen işin meyvesi ancak Kanûnî Sultan Süleyman zamanında alınmaya başlanmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı toprakları şark memleketlerinde bulunan ilim ve sanat erbabının gözde ülkesine dönüşmüştür. Sultan Selim'in İran seferinin zaferle bitmesinden sonra sayısız İranlı bilim adamı ve sanatkârın getirilmesi neticesinde Osmanlı'da ilmiye mensubu olan katipler, şairler ve sanatkârlar sınıfı⁶⁰⁹ bu gelen muhacir insanlardan oluşmaya başlamıştır. Sonuçta şehnâmecilikte ve sonradan şehnâmecilik kurumunda bu akımın tesiri altında kalınmıştır.

Osmanlı tarih yazımı ve tarih yazıcılığı umumiyetle İran, Kafkasya, Azerbaycan, Horasan ve Hârizm'den gelen bilginlerin katkılarıyla oluşan bir alandır. Buralardan gelen âlim, katip, edebiyatçı ve sanatkârlar, hatta tıpta çalışanların asıllarının Türk olmasına rağmen bütününe yakınının ilk dilleri Farsçadır. İlmiye sınıfı da bu kimselerin omzunda kurulmuştur.

⁶⁰⁹ Pazar esnaflarının isimlerine bakılırsa bütününe yakını Farsça isimli sanatkârlardan oluşmaktadır: خوانندگان وسازندگان ، قدم زنان ، شش تاريان ، جان بازان وبهلوانان ، صدف کاران ، مهتران ، قلم کاران ، سرمه کشان ، آهنگشان ، زردوزان سکه زنان ، مهرکنان ، کشتیبانان ، خواجهکان ، مرده شوران ، بیل داران ونیزداران . Bkz : Evliya Çelebi, *Seyahetname*, (İstanbul: İkdâm Matbası Yayınları 1896), 610.

Hatta Sultanlar, şeyhülislâmları, kadıları, kendilerinin sağlığıyla ilgilenen tabipleri bile bu kimselerin arasından seçmiştir.⁶¹⁰

Fars/İran kültürü bütün teferruatıyla Osmanlı'dan önce çoktan Anadolu'ya yerleşmiş, bütün Selçuklu devleti ve emirliklerinde hâkim olmuş⁶¹¹, seçkinlerin konuştukları ve övündükleri bir dile dönüşmüştü. Osmanlıların edebiyat eğitimlerini Selçuklulara borçlu olduğu fikri kabul edilirse, Osmanlıların edebiyatlarının tamamında hâkim olan Fars etkisi daha iyi izah edilebilir.⁶¹² Türk edebiyatı araştırmacılarından Gibb'de klasik Türk şiirinin bu özelliğine dikkat çekerek, Osmanlı Türk şiirinde Türk millî mitlerine ait unsurların görülmediğini, İran mitlerinin karakter ve unsurlarının bunların yerini aldığını belirtmiştir. Türk ve İran edebiyatını Yunanistan, Roma ve yeni Avrupa milletlerinin edebiyatlarıyla mukayese edilebilir özellikte bulur ve şöyle yazar: *“Batı Avrupa için klasik Yunan ve Roma'nın tanrıları ve kahramanları ne ise kadîm İran'ın yarı efsanevi kralları, kahramanları da Osmanlı edebiyatı için hemen hemen aynı konulardır.”*⁶¹³ Gibb'ın görüşüne göre İran etkisinde kalan diğer Türklerden farklı olarak Osmanlılar Farsçayı edebiyat ve devlet dili olarak kullanmadılar. Aksine yerli Tatar dilini muhafaza ettiler. Fakat Farsçadan alabilecekleri her türlü güzellikle de bu dili süslediler.⁶¹⁴ Ama bu söylem daha çok hoşgörüyeye dayanan olumlu bir bakıştır ve gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü o zamanki, Osmanlı Devleti Selçuklu'nun varisi olarak Farsça dili ile kültüründen çok geniş ve kapsamlı yararlanmış, zaman zaman devlet

⁶¹⁰ Bilal Dedeyev, “16. yüzyıl Osmanlı Saraylarında, 89-113. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şeka'iku'n-Nu'mâniyye*, (Beyrut: Darül-Kitap el-Arabi, 1975), 135, 137, 164, 190, 312, 419, 425; Tahir Babayı, “Caygah Muhaciran İran-i der Tarih Nigari Manzum Osmani”, *Pejhuşname Tarih Temedun İslâm Dergisi* 1 (Tahran, 2016), 25-40.

⁶¹¹ Firdevsî Şâhnâmesinde bulunan ve Anadolu Selçukları sultanları'nın seçtikleri isimler (Keyhusrev I , Keyhusrev II ,Keyhusrev III) , (Keykâvu I , Keykâvu I), (Keykubad I,Keykubad II) bir kişim örnekelerdir .Bkz:Emir Hanmuradi,Hasan Ramzani,Azam Şehidi, Revend revaç ve bergüzden namhayı kiyanı dern Meyani şahân ve şahzadigan selacikey RumRum Selçukluları padişah ve şehzadeler arasında keyani sisimlerşn yayılışı,Cümdi Şapur Dergisi , İkinci yıl, Sayı:7,Ahvaz2016,s:3.

⁶¹² E. J. W. Gibb, “Osmanlı Şiirinin Genel Karakteri”, çev. Ali Çavuşoğlu, *Osmanlı Araştırmaları* 28 (2006), 285.

⁶¹³ Gibb, “Osmanlı Şiirinin Genel Karakteri”, 285.

⁶¹⁴ Gibb, “Osmanlı Şiirinin Genel Karakteri”, 287.

yazışmalarında bile bu dili kullanmışlardır.⁶¹⁵ Öyle ki Osmanlı sultanlarının Farsça divanları olmuş ya da Farsça şiir söylemişlerdir. Aralarında Farsî mahlas seçen sultanlar bile olmuştur.⁶¹⁶ Sultan Selim Mısır Seferinde Kadızâde'ye⁶¹⁷ İbn Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* adındaki yaklaşık 8 ciltten oluşan eserini iki cilt hâlinde Türkçeye değil Farsçaya tercüme etmesini emretmiştir.⁶¹⁸

En çok Fars/İran şehnâmeciliğinin etkisini tarih yazıcılığında ve özellikle manzum tarih yazımı örnekleri üzerinde görmekteyiz. Manzum türde eser yazmak yalnızca Farsça ve İran kültürüne münhasır değildir. Bütün İslâm coğrafyasında manzum olarak yazılmış ahlak, siyer ve tarih gibi bütün ilim, marifet ve sanat alanlarına dair eserlere şahit olmaktayız.⁶¹⁹ Manzum türleri yazarlar genellikle üstün edebiyat ve şiir kabiliyetine sahip olan şairlerdir. Aristo'ya göre tarihçi ve şairin ortak özellikleri çoktur. Zira biri olayları şiirle, diğeri ise nesirle anlatır.⁶²⁰ Şehnâme manzum türün en önemli örneğidir. Firdevsî ile şöhret kazanan şehnâme türü sonraki dönemlerde edebiyatçılar ve tarihçiler için örnek alınacak bir edebî/tarihî tür hâline gelmiştir. Bu nedenle çeşitli yönleriyle taklit edilmiş⁶²¹ ve hep canlı tutulmuştur. Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, içeriği ve barındırdığı minyatürleriyle⁶²² asırlarca özellikle İslâm coğrafyasında yayılmıştır.⁶²³ Osmanlı'da kaleme alınan ilk tarihî eserler Firdevsî'nin *Şehnâme*'si örneğinde birer destan niteliği taşımışlardır.

⁶¹⁵ Osmanlı ve Selçuklu sultanları arasındaki geçen yazışmaların örneği için bkz. Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selâtîn*, (İstanbul: Dârü'ttîbâatî'l-âmire, 1858), 48-64.

⁶¹⁶ Avni Erdemir, "Sultan II. Osman (Fârisî) ve Dîvânçesi", *Divan Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2/21 (2018), 161-234.

⁶¹⁷ Yavuz Sultan Selim, Çaldıran muharebesi sonrası 6 Eylül 1514 tarihinde Tebriz'e girmiş ve dönüşünde yaklaşık bin kişilik ilim erbabını kendisiyle birlikte İstanbul'a götürmüştür. Zahirü'd-din Erdebilî'de bu ilim erbabı içinde yer almıştır. Bkz: Esra Yördem, "Sefer ve Savaşların Düzyazı ve Şiir Diliyle Aktarımı: Kadızâde ve Gazavât-ı Sultan Selim Han", *Doğu Araştırmaları* 19 (İstanbul 2019), 47.

⁶¹⁸ Yördem, "Sefer ve Savaşların Düzyazı", 47.

⁶¹⁹ Salih Adem Pilo, "Hevle eş-Şiir et-Talimi", *Medine-i Münevvere İslâmi Üniversitesi Dergisi* (Medine), 1.

⁶²⁰ Aristo, *Şiir Hüneri*, çev. Abdurrahman Bedevi, (Beyrut: Dar es-Sakafa Yayınları, 1953), 26-29.

⁶²¹ Hasan Gültekin, "Firdevsî, Şeh-Nâme, Şeh-Nâmecilik", 239-261.

⁶²² Evliya Çelebi: Şehnâme Firdevsî'de mastur olan seleg pehlivanlarından Sam, Neriman, Zal, Gıstasp, Efrasyab, Bijen, Menujehr, Feriydun, Demirci Kava gibi arslanları öyle tasvir eder ki gören hepsi birbirlerine karşı hamleye, saldırıya muhayya durduklarını zanneder. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahetname*, 610.

⁶²³ Yakup Nevruzi, Seyfeddin Abberin, "Şâhnâme Der Edebiyat Turki Osmani", *Fasılname Pejoheşhay Edebiyatı Tatbiki Dergisi* 4/4 (2016), 129-131.

Fatih Sultan Mehmed döneminden önce ve sonra şehname bir tarih yazıcılığı türü olarak ortaya çıkmış ve bu yönde parlak isimler görülmüştür. Fakat çoğu kaynakta en çok zikredilen isim Şehdî olmuştur. XVI. yüzyıl sonlarından XVII. yüzyılın başlarına kadarki Osmanlı tarih yazıcılığının önemli tarih kaynağını temsil etmektedir.⁶²⁴ Şehname ve şehnameye benzeyen *Selimname*, *Süleymanname*, *Fetihname*, *Zafername* gibi eserler IXVI. yüzyılda yazılmış ve hükümdarlara ithaf edilerek bir nevi resmî tarih yazıcılığının başlangıcını oluşturmuştur. Şehnameciliğin bunlardan ayrılan en önemli farkı ise bizzat devlet eliyle kurumsallaştırılmış olmasıdır.

İstanbul'un fethinden sonra Acem diyarından Osmanlı'ya ve özellikle İstanbul'a gelen birçok şair, II. Mehmed tarafından saraya alınmış ve maaşa bağlanmıştır. Sarayda eğitime tabii tutulan⁶²⁵ bu şairler Bayezid'daki saraylarda Gilman-ı Acemiyan adı altında ocağa alınıp yetiştirilmişlerdir.⁶²⁶ İran şehnameciliğinin tesirinde kalarak devrin padişahını öven bu şairler, böylece Osmanlı Devleti'ne bu türün ilk örneklerini vermişlerdir. Fatih Sultan Mehmed döneminden sonra Osmanlı padişahları, saraylarında tarihçileri görevlendirerek zamanlarının olaylarını şehname tarzında kaydettirmişlerdir.⁶²⁷

En çok manzum türler Fars/İran edebiyatının etkisi altında kalmıştır. Bunların başında şehname türünde mesnevi biçiminde mütakârib vezninde nazm edilen şiirler gelir. Anadolu'da şehname tarzında eserlerin yazımına ilk olarak XIII. yüzyılda Ahmet Kâni'î ile başlanır ve onu Karamanlılar döneminde Ünsî, Dehhânî, Yarcânî gibi isimler takip eder.⁶²⁸

Anadolu'da şehname tarzında eserler ilk olarak Selçuklular döneminde ortaya çıkmışsa da Fatih Sultan Mehmed zamanında ilk defa padişah emriyle nazmedilmeye başlanmıştır. Şair

⁶²⁴ Christine Woodhead, "Şehnameci", 38/456-458.

⁶²⁵ Abdülkadir Özcan, "II. Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Osmanlı Tarihleri", *FSM Araştırmaları Dergisi* 2, (İstanbul 2013), 143.

⁶²⁶ Hilal Kazan, *Ehl-i Hiref Defterinde Katipler*, 23.

⁶²⁷ Meliha Anbarcıoğlu, "Şeh-nâme-i Firdevsî ve Edebiyat-ı Türk", *Doğu Dilleri Dergisi* (Ankara 1981), 1-10.

⁶²⁸ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi, 393-395.

Şehdî, verilen şehnâmecilik görevi süresinde 4.000 beyite kadar yazmıştır fakat vefat etmesi dolayısıyla tamamlanamamıştır. Onun ardından ancak 100 sene sonra Ârif Çelebi devam edebilmiştir.

Şehnâmeler sadece hükümdarların savaşlarını, muharebelerini, yaşantılarını veya kişiliklerini övmekle kalmayıp, aynı zamanda dönemlerinin sosyal, siyasi veya sanatsal özelliklerini de yansıtmaları açısından tarihî olarak oldukça kritik öneme sahip olan belgelerdir.⁶²⁹ Örneğin Fuad Köprülü'ye göre, içerik olarak destan eserlerinden pek bir farkı olmayan ve bir hikâye biçimine sahip olan şehnâmeler abartılı boyutlarına rağmen dönemin siyasi anlayışın anlaşılmasında etkili eserlerdir. Özellikleri, döneminin sosyal ve kültürel eserleri önemli eserlerdir. Buna dayanarak, şehnâmelerin yazıldıkları zamanların kronikleri olduğunun varsayılabileceğini iddia eder.⁶³⁰

Vakanüvislik şehnâmeciliğin bir devamı niteliğinde edebî yönü ağır basan bir çeşit resmî tarihçilik olmuştur.⁶³¹ Bir dereceye kadar bu dönemde kronikler şehnâme yazısından farklıydı. Çünkü kronik yazarken şehnâme metninden farklı olarak anlatının sanatsal ve estetik özellikleri ikinci plana düşmektedir.

Osmanlı Devleti'nde şehnâmeciliğin etkileri sadece kurumsal çabalarla ortaya çıkan eserler dışında bazı tarihçilerin kendi çabaları ile oluşturdukları eserlerinde de görülmektedir. Bu eserlerden bazılarını burada sıralamak mümkündür.

Manzum tarih eseri yazarların çoğunluğa yakınının İran'dan gelmeleri dolayısıyla iyi derecede Farsça bilmelerinin yanında Türkçe ve bazen Arapçayı da iyi derecede bildiklerini söylemek mümkündür. Ahmedî de onlardan biridir. O, *Destan-ı Tevarih-i Al-i Osman*'dan ayrı bir de *İskender-nâme* isminde manzum tarihiyle öne çıkmaktadır. *İskender-name* Türkçe

⁶²⁹Yakup Nevruzi, Seyfeddin Abberin, “Şâhnâme Der Edebiyat Turki Osmani”, 129-131.

⁶³⁰ M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihi, 393.

⁶³¹ Bekir Kütükoğlu, “Vak‘anüvis”, 42/457-461.

yazılmasına rağmen İran hükümdarlarının hüküm sürdüğü Pişdâdiyân, Keyâniyân, Eşkâniyân ve Sâsâniyân adlı devirleri dört kısımda mütalaa etmiş ve Keyâniyân hükümdarlarından en eskisinin de İskender olduğu belirtilmiştir. *Şehnâme*’de İskender ile ilgili olarak 1.955 beyit bulunmaktadır. Ahmedî, eserinde *Şehnâme*’den fazlasıyla istifade etmiştir.⁶³² Öyle ki, İskender’in hayatını ana hatlarıyla Firdevsî’nin *Şehnâme*’de aktardığı şekilde sunmaktadır.⁶³³ Özetle şehnâme türünün Osmanlı edebiyatı ve tarih yazıcılığı üzerinde derin etkisi bu örnekte de görülmektedir. Bu etkiyi şehnâme türünde hem manzum hem de mensur olarak yazılan eserlerde derinden görmek mümkündür. Türk ve Osmanlı tarihçileri, onlardan önce de İslâm tarihçileri kitaplarını Arapça tercüme olan *Hudaynâme*’den ve ona benzeyen eski Fars kitaplarından aktarılan bilgilerle donatmışlardır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed döneminden bu yana Türk hükümdarları, saraylarında tarihçilerin eserleriyle dönemlerinin olaylarını şehnâme tarzında kaydetmişlerdir.⁶³⁴

Ahmedî gibi inceleme konusu olabilecek bir diğer önemli isim Hâmidî Isfahanî’dir. İstanbul’da 843/1439-40 yılında doğduğu bilinen Hâmidî Isfahanî, Hâmidî-i Acem diye de anılır. Manzum eserlerde oluşan bir *Küllîyyât*’a sahip olan Hâmidî, eserin ilk bölümünü Farsça *Hasbihâlnâme* isimi ile mesnevi tarzında kaleme almıştır. Divanın büyük bölümü Farsça dilinden oluşur. Sadece 4 kaside Türkçe yer almaktadır. Hâmidî’nin ayrı bir eseri ise Türkçe manzum olan *Târîh-i Âl-i Osmân*’dır. Hâmidî, bu eserini II. Bayezid’e takdim etmiştir.⁶³⁵

Manzum tarihler arasında en çok Uzun Firdevsî veya Firdevsî- Rûmî den bahsedilir. Bu büyük edebiyatçının edebiyat ve tarih yazıcılığı üslubuna bakılırsa onun Süleyman-nâme kıssasında, Seba Melikesi Belkıs, Hz. Davud ve Hüdhdü Kuşu’nu ana figür olarak kullandığı görülür. Ancak işlenen konulara, verilen örneklerle ve Firdevsî-i Rûmî’nin, Firdevsî Tûsî’ye ait

⁶³² Hasan Gültekin, “Firdevsî, Şeh-Nâme, Şeh-Nâmecilik Ve Meşâhîr-İ İslâm’da Firdevsî Maddesi”, 244.

⁶³³ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, (İstanbul: Gümüş Matbası, 1986), 73.

⁶³⁴ Meliha Anbarcıoğlu, “Şeh-nâme-i Firdevsî ve Edebiyat-ı Türk”, 1-10.

⁶³⁵ İsmail Ünver, “Hâmidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/461-462.

olan Firdevsî ismini mahlas olarak kullanmasına bakılırsa, *Şehnâme* en çok kullanılan kaynak eser olarak görülmektedir.⁶³⁶ Uzun Firdevsî ve Firdevsî Rumî denilen usta edebiyatçı ve şair *Şehnâme*'ye doğru geçiş sürecinin en belirgin temsilcilerinden biridir. Katip Çelebi *Keşfü'z-zunûn* kitabında *şehnâme* adı altında Uzun Firdevsî'nin *Süleymannâme* kitabını zikreder. Sultan II. Bayezid'ın 80 cildin dışındaki ciltlerin yakılmasını emretmesiyle Uzun Firdevsî Rum diyarını terk etmiş ve Horasan'a gitmiştir.⁶³⁷

İran asıllı Kâşifi, (h. 880/m. 1478) *Gazâ-nâme-i Rûm* isimli Farsça mesnevîsini, Osmanlı Sadrazamı Mahmut Paşa'nın tavsiyesi üzerine nazmeder. Böylece Firdevsî'nin üslubunu izleyerek 1.456 civarında eseri telif etmeye başlamıştır. Eserinde doğrudan Firdevsî'den alıntılar yaptığı görülmektedir. O, eserinde Firdevsî'den bahsederken onu "Pak-dîn" olarak vafsetmiş, bu da onun Firdevsî'ye olan bakışını ve hayranlığını göstermiştir.⁶³⁸ Yazmakta çok maharet gösteren Kâşifi'nin ortaya koyduğu *Gazâ-nâme-i Rûm* adlı Farsça eseri yazılmış üç büyük tarih eserinden biri olmuştur.⁶³⁹

İran'ın Tus bölgesinden olan Mu'âlî'nin (h. 880/m. 1475) ismi Seyyid Mir Ali imiş. Onun *Hünkarnâmesi*, Osmanlı Devleti'nin Mora, Sinop, Trabzon, Eflak, Midilli, Sırbistan ve Bosna seferlerinde göstermiş olduğu kahramanlık destanlarını konu alır. Yaklaşık 1474/75 yılında bitmiş olan eser, manzum bir tarih örneğidir. Mu'âlî'nin hemşehrisi olan Firdevsî'nin *Şehnâme*'sini örnek alarak bu eseri yazmıştır. Araştırmacılar çoğunlukla *şehnâme* veznini kullanan Mu'âlî'nin çok muvaffak olamadığını söylerler.⁶⁴⁰

⁶³⁶ Bekir Biçer, *Firdevsî-ı Rûmî ve Tarihçiliği*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 114.

⁶³⁷ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1026.

⁶³⁸ Mohammad Ebrahim Esmail, Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rûm* Adlı Farsça Eseri ve Türkçeye Tercüme ve Tahlili, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 44.

⁶³⁹ Salihi, "Temulati der Tarih Nigar-i Fars-i der devreyi Osmani", 108.

⁶⁴⁰ Robert Anhegger, "Mu'âlî'nin *Hünkarnâmesi*", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 1/1 (1949), 145-166.

Osmanlı tarih yazarlarının öncülerinde sayılan tarihçi Enverî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eserlerindeki ifadelerinden Fatih'in Eflak, Midilli ve Bosna seferlerine katıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴¹ Enverî, *Düstûrnâme* adıyla manzum bir tarih yazmıştır. Enverî'nin *Düstûrnâmesi* Türkçe yazılmış olmasına rağmen Firdevsî *Şehnâme*'sinde geçen Fars ve İran tarihinden izler barındırmaktadır. 3.730 beyitten oluşan eser, mesnevi tarzındadır. Eser peygamberleri anlattıktan hemen sonra eski İran tarihi hükümdarlarının silsilesini sıralar; Pîşdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler, Sâsânîler. Bunları ele adıktan sonra Hz. Muhammed, Hulefâ-yi Râşidîn ve kalan İslâm devletleriyle ilgili bilgi verir.⁶⁴²

Firdevsî'yi örnek alarak bir şehnâmeyi nazmetmeye başlayan diğer isim Şehdî'dir.⁶⁴³ Şehdî'nin *Şehnâme*'si bazı kaynaklara göre 4.000 bazılarına göre ise 10.000 beyitten oluşmaktadır. Eseri bitiremeden vefat eden Şehdî, Osmanlı tarih yazıcılığında şehnâmeciliğin öncülerinden sayılmaktadır.⁶⁴⁴

Hadîdî'nin de *Tevârih-i Âl-i Osman* isiminde 6.646 beyitten oluşan mesnevi tarzında bir şehnâmesi vardır. Eserde, Osmanlıların tarih sahnesine ilk çıkışları olan 684/1285 yılından 908/1523 yılına kadarki olaylar anlatılır.⁶⁴⁵ Bu eseri, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sine ve Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sine benzetenler vardır. Katip Çelebi Hadîdî'nin eserini *Tarih-i Âl-i Osman* olarak kaydetmişken, Hammer-Purgstall *Şehnâme-i Âl-i Osman* şeklinde vermiştir.⁶⁴⁶ Hammer'ın bu tercihinde eserin yazılış tarzı etkili olmuş olabilir. Bursalı Mehmed Tahir de herhalde Hammer tercümesinden yararlandığı için bunu şehnâme olarak göstermiştir.⁶⁴⁷

⁶⁴¹ Erdal Taşbaş, "Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 1/2 (Antalya 2011), 213-214.

⁶⁴² Enverî, *Destürname-i Enverî*, (İstanbul: Türk Tarih Encümen Külliyyatı Devlet Matbası, 1928), 4-5.

⁶⁴³ Gelibolu Mustafa Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, 274

⁶⁴⁴ Erdal Taşbaş, "Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları", 217.

⁶⁴⁵ Necdet Öztürk, "Hadîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/14-16.

⁶⁴⁶ Necdet Öztürk, "Hadîdî", 14-16.

⁶⁴⁷ Bursalı Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/45.

Amasyevî ya da Rûmî bazı kaynaklarda ise Şirvanlı diye tanıtılan tarihçi Şükrullah'ın en önemli eseri ise on üç bölümden oluşan *Behçetü't-tevârih* isimindeki eseridir. Dünya tarihini kapsayan Farsça mensur tarzda yazılmış ilk eserdir. Osmanlı tarihini de konu alan eser 861/1456 yılında yazıldığı⁶⁴⁸ için en erken kaynaklardan biri olarak kabul edilir. İslâm tarihini merkeze alan eser, İran'nın destansı tarihini de anlatmaktadır. On birinci bölümde dört fasıl hâlinde Hz. Muhammed dönemine kadarki eski İran padişhalarından olan melikler, keyler, eşkaniler ve Sâsânîler konu edilmektedir. Şükrullah İran ile ilgili haberleri rivayet ederken çoğu zaman Taberî'den alıntı yapmaktadır.⁶⁴⁹ Bazen de “acem” ya da “acemin bilginleri söyledi” diyerek isim vermeden atıfta bulunmaktadır.⁶⁵⁰

İdris-i Bitlisî'nin düzyazıda ve manzum tarzda önemli birer tarih eseri vardır. Bitlisî'nin *Heşt-Bihişt* adlı Farsça dilinde yazdığı ve ‘sekiz cennet’ anlamına gelen kitabı sekiz bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Her bölüm, 50-100 beyit arasında değişen önsöz niteliğinde bir mesneviyle başlamaktadır.⁶⁵¹ İdris-i Bitlisî'nin Cüveynî, Vassâf ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin tarihlerini örnek alarak yazdığı *Heşt Bihişt*'i Osmanlı tarih yazıcılığında İran tarihçilik ekolünün yansımalarının en önemlilerinden sayılmaktadır.⁶⁵² İdris-i Bitlisî ifade ve üslûp bakımlarından daha sonraki tarihçiler üzerinde müessir olmuştur. Hatta XVIII. yüzyıldaki resmî devlet tarihçileri bile bu etki ile bölüm başlıklarını çoğunlukla Farsça veya yarı Farsça yazmışlardır.⁶⁵³ İdris-i Bitlisî, İran dil, edebiyat ve tarih yazıcılığının bütün özelliklerini ve inceliklerini kullanarak Osmanlı tarihinin de bu yöntemlerle yazılabileceğini kanıtlamaya çalışmıştır.⁶⁵⁴ Bitlisî, zaman zaman Firdevsî'den alıntı yapmış, yeri geldiğinde kendisini ona,

⁶⁴⁸ Sara Nur Yıldız, “Şükrullah”, 39/257-258.

⁶⁴⁹ Almaz, *Şükrullah Behçetü't-Tevarih inceleme-metin-tercüme*, 229

⁶⁵⁰ Almaz, *Şükrullah Behçetü't-Tevarih inceleme-metin-tercüme*, 325

⁶⁵¹ Abdülkadir Özcan, “İdris-i Bitlisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/75-76.

⁶⁵² Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, 272.

⁶⁵³ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, 272.

⁶⁵⁴ Zeki Arıkan, *Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi, Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildirileri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 78

II. Bayezid’ı da Gazneli Mahmud’a benzetmiştir.⁶⁵⁵ Bitlisî, *Selimnâme* ismindeki eserini de (başka ismi ise *Selimşehnâmesi*) yine Farsça manzum olarak yazmış ve Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkışından vefatına kadar geçen olayları ayrıntılarıyla anlatılmıştır. İdrîs-i Bitlisî; alışkanlığı olduğu üzere Firdevsî gibi hem düzyazı hem de şiir formunda iki farklı şehnâme kaleme aldığını, şiir formundaki kısımları fezleke şeklinde düzenleyerek bu iki çeşidi birleştirdiğini ve esere *Selimşâhnâme* adını verdiğini ifade etmiştir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bitlisî*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 190.

⁶⁵⁶ Özlem Demir, “İdrîs-i Bitlisî’nin Selimşâhnâme Adlı Eseri”, 99-118.

SONUÇ

Şehnâmecilik çoğunlukla şifahi ve sözlü edebiyat türüne dayalı tarih olaylarını konu eden bir tarz olarak bilinmektedir. Bu özelliğini bilmeden şehnâmecilik hakkında hüküm vermeye veya yanlış tespitlere sebep olabilmektedir. Şehnâmenin ana kaynağını Pehlevice olan *Hudaynâme* teşkil eder. İbn Mukaffa tarafından Arapçaya tercüme edilen eser, İslâm tarihçiliği ve Osmanlı Türk tarihçiliğine örnek olmuş ve yön vermiştir. Bu örnekl, eski İran tarihinden öğeleri de almak suretiyle İran edebî tarih yazımını benimsemek suretiyle gerçekleşmiştir.

Ayrıca İran'ın efsaneleşen tarihî şahsiyetlerini konu eden şehnâme türündeki eserler, İslâmiyet'ten önceki dönemlerde Fars şairleri arasında dilden dile dolaşmış ve Mecusi mübitler arasında da benzer hikâyelerin kutsallaşmış versiyonlarıyla birlikte yazılan bazı belgeler aracılığıyla muhafaza edilmiştir. Bu kaynakları millî servet mahiyetinde gören Sâmânî hükümdarı Ebû Mansûr Abdurazzak Abdullah Ferruh, toplanarak bir metin hâline getirilmesi için ilk adımı atar. Öyle ki o hareketin sedası Tustan, Herat ve İstanbul'a kadar uzanır. İşte bu hareketin filli yönü Ebû Mansûr el-Muammiri ile başlar ve onu Dakîkî takip eder. Firdevsî ile de zirve yapan şehnâme geleneği zamanla edebiyat ve tarih alanlarında müstakil bir tür olarak yerini alır ve bu vesile ile Farsça gelişir.

Anadolu'da, Selçuklular'da ve ardından Osmanlı'da -özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde- her yönüyle şehnâmeciliğe sahip çıkmış ve şehnâmecilik bir kuruma dönüştürülmüştür. Bu kurulan müesseseye cömertçe inayetini gösteren Kanûnî, kurumun aktifliğini en iyi şekilde koruması için hattât, nakkâş, musavvir ve mücellit gibi alanlarında uzamanlaşan sanatçıları da tahsis etmiştir.

Her ne kadar Christine Woodhead gibi alanında uzman bir tarihçi 1550 yılı civarını verse de çalışmamıza göre şehnâmeciliğin kurulma tarihinin 1541-1545 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Kurumun sona erme tarihi ile ilgili olarak ise son Şehnâmecî Hasan

Hükmî'nin görevden alındığı 1600-1601 yılları gösterilmektedir. Bugün itibarıyla şehnâmeler ele alınırken, şehnâmeyi içerik olarak sadece şiirsel boyutuna odaklanmanın, içinde barındırdığı değerli tarihî bilgi ve sanâtı görmemenin büyük bir kayıp ve yanlış bir bakış olduğunu söylemek mümkündür. Bu eserler sadece barındırdığı tarihî bilgilerden ibaret değil aynı zamanda eserin telifi esnasında eş zamanlı vukû bulan hadiseler dolayısıyla da önemlidir. Örneğin, bugün Firdevsî'yi araştırmanın yanı sıra İran'ın eski tarihini, Sâmânîleri, Gazneli Mahmut'u, bunların etrafında birçok şahsiyetleri ile hadiseleri bulup araştırmalarımıza malzeme ve kaynak oluşturmaktayız. Eski bir tarihî hayâl ürünü hâline gelmiş ya da abartılı bir şekilde bize intikal etmiş olabilir fakat özellikle Osmanlı dönemindeki şehnâmeler yazıldıkları zamana eşlik eden hadise ve şahsiyetlerin konumu itibarıyla farklı bir yere oturmaktadır. Bu araştırmada, şehnâmenin orijinal anavatanındaki kökleri ile Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu döneminde oluşan şekli arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca şehnâmecilik kurumunda görevlendirilen şehnâmecilerin edebî ve tarihî eserleri, biyografileri, yetiştirildikleri ortam ve sanatsal yetenekleri hakkında kapsamlı bir çalışma ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk şehnâmeci olan Ârif Çelebin'nin geçmişi üzerinde çokça durulmasının sebebi, onun hayatının hem dönemin tarihî gidişatına ışık tutması hem de ilk şehnâmeci olmasıdır. Ârif'in kendi eserinde Firdevsî ile hangi noktalarda benzerlik oluşturduğu veya farklılaştığı bu çalışmada bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu araştırma İran tarihinin kökleri ve kaynaklarının genel olarak İslâm tarihine yansımalarını öne çıkarmaktadır. Ayrıca bu araştırmada İbnü'l-Mukaffa'nın İran ve Türk tarihi üzerindeki etkisi hakkındaki belirsizlik de yer bulmaktadır. İbnü'l-Mukaffa ve diğer tercümanlar Taberî, Dîneverî ve hatta Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki İslâm tarihçilerin eserleri üzerinde geniş ve derin etkiler bıraktıkları sonucuna ulaşılmıştır.

II. Bayezid zamanında Osmanlı'nın doğu bölgelerinde büyük değişimlerin ve kanlı olayların başlaması neticesinde Safevî Devleti İran'ın bütün bölgelerini ele geçirmeye

başlamıştı. Zamanla Kafkasya, Doğu Anadolu, Horasan, Irak gibi bölgeler de bir bir elden çıkar hâle gelince Yavuz Sultan Selim bu duruma daha fazla sessiz kalmadı ve gelişiyle Safevîleri Çaldıran'da (1514) bir yenilgiye uğrattı. Bu savaşlar Erzurum Antlaşması (1821-1823) imzalanana kadar devam etmiştir.

Şehnâmecilik daha çok bir şifahi edebiyat ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeptendir ki, muhtemelen şehnâme-gûy tarafından söylendiği esnada yarattığı hava ve ortam bir tiyatro sahnesini andırmaktadır. Buna benzer şekilde şehnâme kültürü Anadolu'ya geldikten sonra da şehnâmehânları ortaya çıkarmıştır. Şehnâmehânlar İran kültüründeki gibi sesli bir ritim içinde şehnâmelerini okumaktadırlar.

Şehnâmecilik için her medeniyetten farklı isimlerle şehnâmecî örneği gösterilebilir. Şehnâmecilik tarihe dair olayları bütün ihtişamıyla canlı tutmak için var olmuştur. Özellikle büyük imparatorluklar edebiyatın bu gücünü bu tarz eserler vasıtasıyla her zaman kullanmışlardır. Osmanlı dönemindeki şehnâmecilik de devletin zaferlerini ve yaşanan önemli hadiseleri resim, tezhîp, hat gibi özel sanat dalları ile zenginleştirerek kaydeden ve o belgeleri muhafaza etmek için kurulan bir kurumdur. Fakat bu işleyiş yalnızca bir devletin emrini veya isteğini yerine getirmekten daha ziyade tarihçiler ve edebiyatçılar için de elde edilmiş paha biçilemez bir fırsat hâline gelmiştir.

Şehnâmecî görevde kaldığı süre boyunca vukua kavuşan olayları manzum ya da düz yazı olarak şehnâmeye dönüştürmeye izinli olan kimse olarak o olayların en yakın tanıklarından biri de sayılmaktadır. Arkasında bıraktığı metin birinci derecede öneme sahip bir belge olarak muamele görmektedir. Bıraktığı eser dil ve edebiyat özellikleri açısından zayıf olsa bile tarihî yönden güçlü bir kanıt ve değerli belge olarak kalmaktadır. Bu önemin farkında olarak seçilen şehnâmeciler katiplik, reisülküttaplık gibi devlet görevlileri arasından veya herkes tarafından bilinen bir aileye mensubiyeti sebebiyle seçilmiştir.

Şehnâmecilik Fars/İran kültürüne ve tarihine dayalı bir edebî tür olmasına dolaysıyla Osmanlı'da Fars/İran kültürüne fevkalade bir ilgi ve alaka gösterilmiştir. Şehnâmeciliğin ihdas edilmesi bu alaka ve ilginin yansımalarından birisidir. Osmanlı Devleti'nin bir dünya devleti olması çabası çok dilli bir yönetim anlayışı benimsemesi ve bulundukları bölgelerden çeşitli sebeplerle ayrılan yüzlerce İranlı, Horasanlı ve Kafkasyalı ilim-sanat sahiplerine kucak açarak sığınak olmaya özen göstermesinden anlaşılabılır. Devletin ihtişamlı yükselişi ile birlikte şehnâmeciler de bu büyük devlet içerisindeki farklı kültürlerin bir arada yaşamasına yardımcı ve araç olacak önemli bir noktada yerlerini almışlardır.

İran'da yapılan Türkçe ve Farsça ilişkisini ele alan bazı çalışmaların oldukça yanlı bir üslupla Türk diline ve hatta kültürel mirasına küçümsemeci tutumlar benimsedikleri gözlemlenmektedir. Oysa Türklerin hoşgörü esasına dayalı idareleri altında Farsçanın yayılışı ve yükselişi oldukça zengin bir dönem geçirmiştir.

Genel olarak Anadolu ve Orta Asya'daki Türk devletlerinin ve özellikle Osmanlı Devleti'nin edebî eserlerde tercih noktasında dil meselelerine dine dayalı bir bakış açısı benimsedikleri kanaatine varılmıştır. Osmanlılar Farsça veya Arapçayı İslâmî eserlerin yazıldığı diller olarak görmüştür. Zira bir taraftan tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî içerikli kitapları okumak için Arapça öğrenmişler, diğer taraftan başta Mevlâna olmak üzere Câmî, Hâfîz, Sâdî Şirazî, Nizam Gencevî, Fridevsî'nin eserleri ve siyasetnâmeler gibi edebî türlerin anlaşılması için Farsça dinî ve ilmî mahfillerde önemli bir dil sayılmıştır. Bu nedenle bu diller bir tür kutsallık kazanmıştır. Öyle ki Farsçaya sahip çıkmak bir siyasi adım olarak düşünülebilir.

Sultan II. Bâyezid döneminden başlayarak İran'da meydana gelen büyük siyasi çalkantılara şahit olan Osmanlılar, o dönemlerde devletin istikbali için sadece askere ihtiyacın yeterli olmayacağını farkında olmuşlardır. Âlim ve sanatçıları devletleri bünyesinde barındırmanın önemini bilerek İran'dan gelen bu vasıflara olan sahip insanlara kucak açmışlardır.

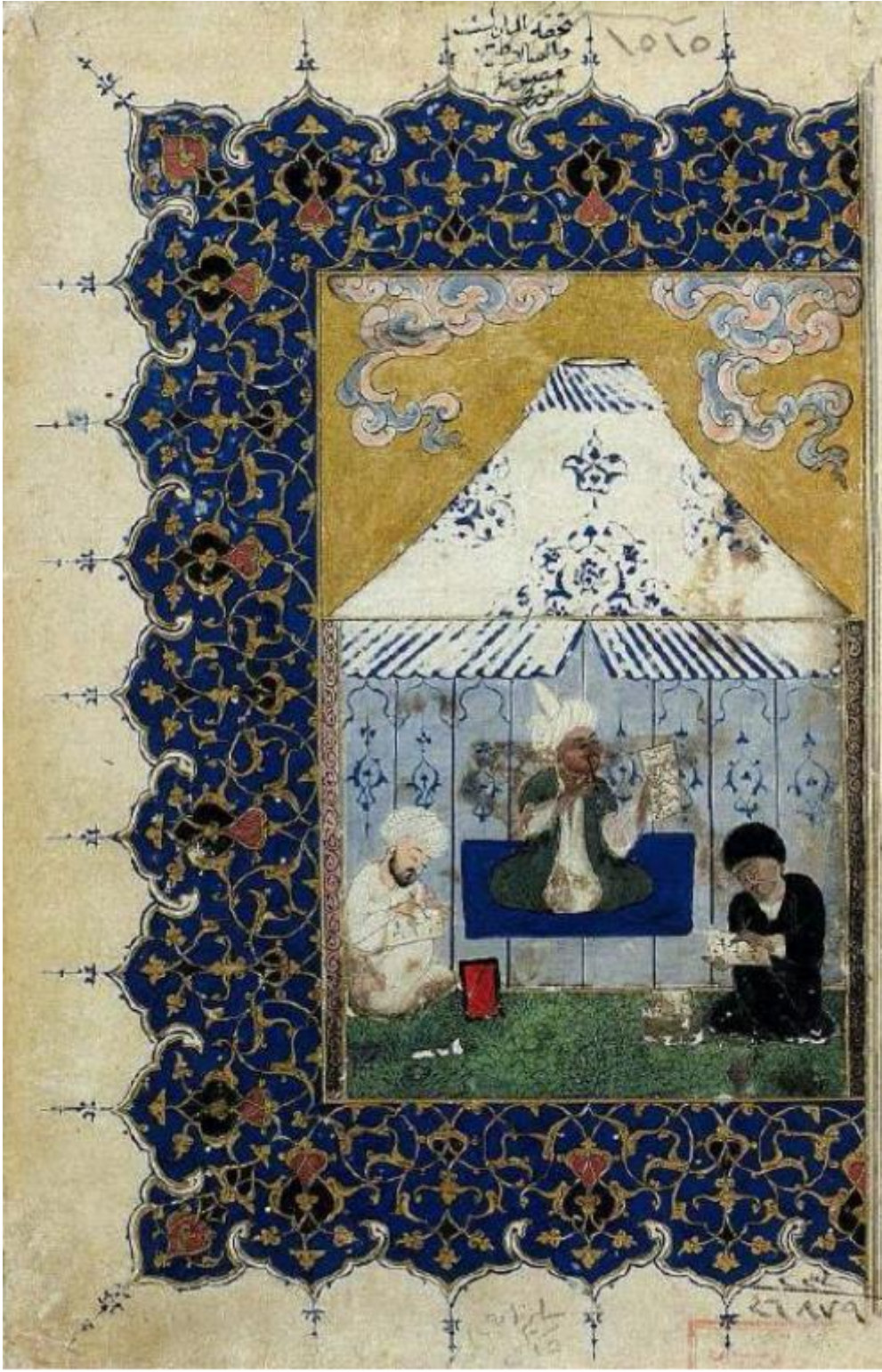
Osmanlı Devleti'ne İran'dan gelen bu yetenekli insanların temel kültür ve eğitim dilleri Farsçaydı. Bu nedenle tesirleri önce edebî ve ilmî mahfillere ardından saraya kadar uzanmıştır. Öyle ki, Azîz b. Esterâbâdî'nin *bezm ü rezm* eserinde H.9. yüzyılda “memâlikî Rum'da ehalisi Farsçaya meyil ve râğbetlidirler” tespitinde bulunmuştur. Neticede Osmanlılar çevrelerindeki olumsuzlukları devletlerinin edebî ve ilmî gelişimi için fırsat hâline çevirebilmişlerdir.

Fars/İran dili ve kültürüyle ilgili sultanların veya karar sahiplerinin davranışları, bu yönde göstermiş oldukları müsamaha ve sergiledikleri ılımlılık, ancak bu çalışmanın baştan sonuna kadar takip edilmesi neticesinde şehnâmecilik kurumu, şehnâmecilerin eserleri ve onlar hakkında alınan kararların mütalaa edilmesi ile anlaşılabilir görüşüne varılmıştır.

Hilafet, merkezin uzaklarında İran' doğusunda bağımsız yerel hükümetlerin kurulması, hilafetteki, bu yeni siyasi oluşumların dayandıkları Fars ve hatta Türk asıllı hanedanların, devletin kademesinde çok sayıda bulunan divan katiplerinin Farsça geleneklerin mirascısı olarak gittikçe Farsça dilinin sonraki aşamalarda bazen birinci dil olarak kullanmışlardır. Samani Devleti başta yerel hükümet iken Farsçayı resmî dil olarak kullanmıştı, devlet genişledikçe Ahmet b. İsmail emriyle tekrar Arapça diline ehemmiyet vermeye başladılar. Belki de Bağdat'tan meşruiyeti elde etmek için böyle bir girişimde bulunmuşlardır. Böyle bir durumda Divan'a katiplik için seçilen kişilerin iki dili de iyi derecede bilmeleri gerekiyormuş. Bu devletteki dil yapısı Gazneviler ve Samanilerden esinlenerek iki dile de ehemmiyet verilmişti. Öyle ki Gazneli Mahmud'un veziri ebü'l Abbas İsferyânî Farsçayı tek divan dili olarak seçmişti. Bu durum Ahmed Hasan Meymendi gelene kadar devam etmiş, onun gelişyle beraber tekrar Arapça Divan'da kullanılmaya başlamıştı.

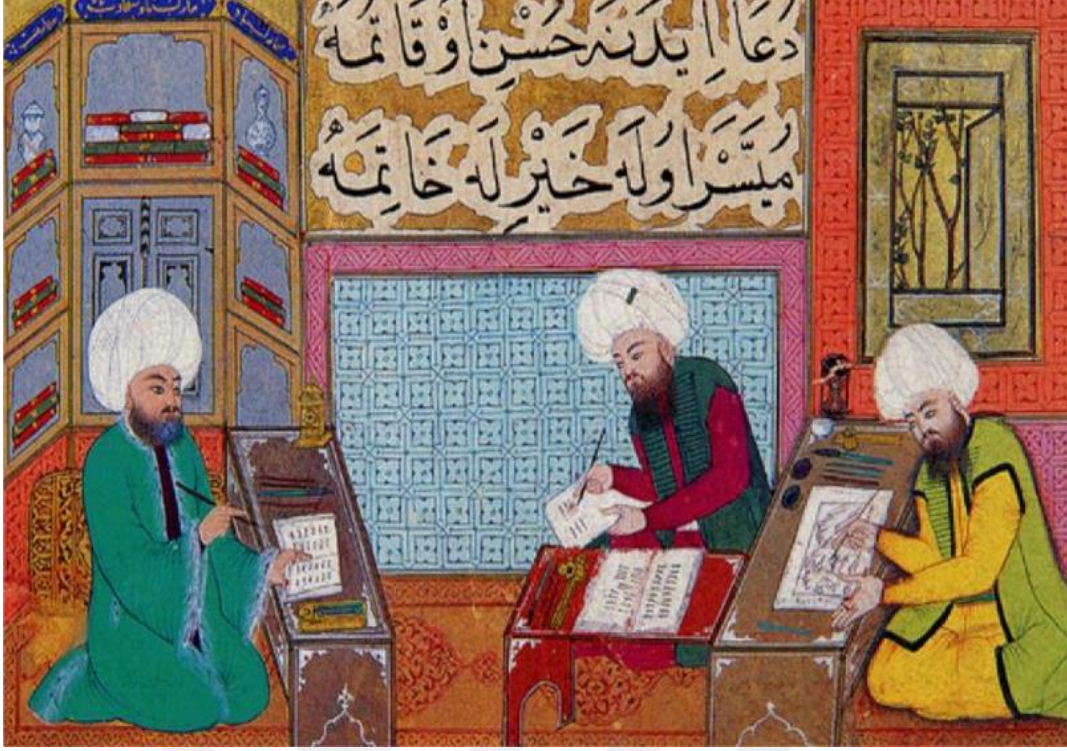
RESİMLER (MİNYATÜRLER)

Resim 1: Selimnâme'nin yazar, kâtip ve musavveri Şükrî 1530, TSM, H. 1597-98, y. 1a, (Bağcı vd. ,*Osmanlı*,61.

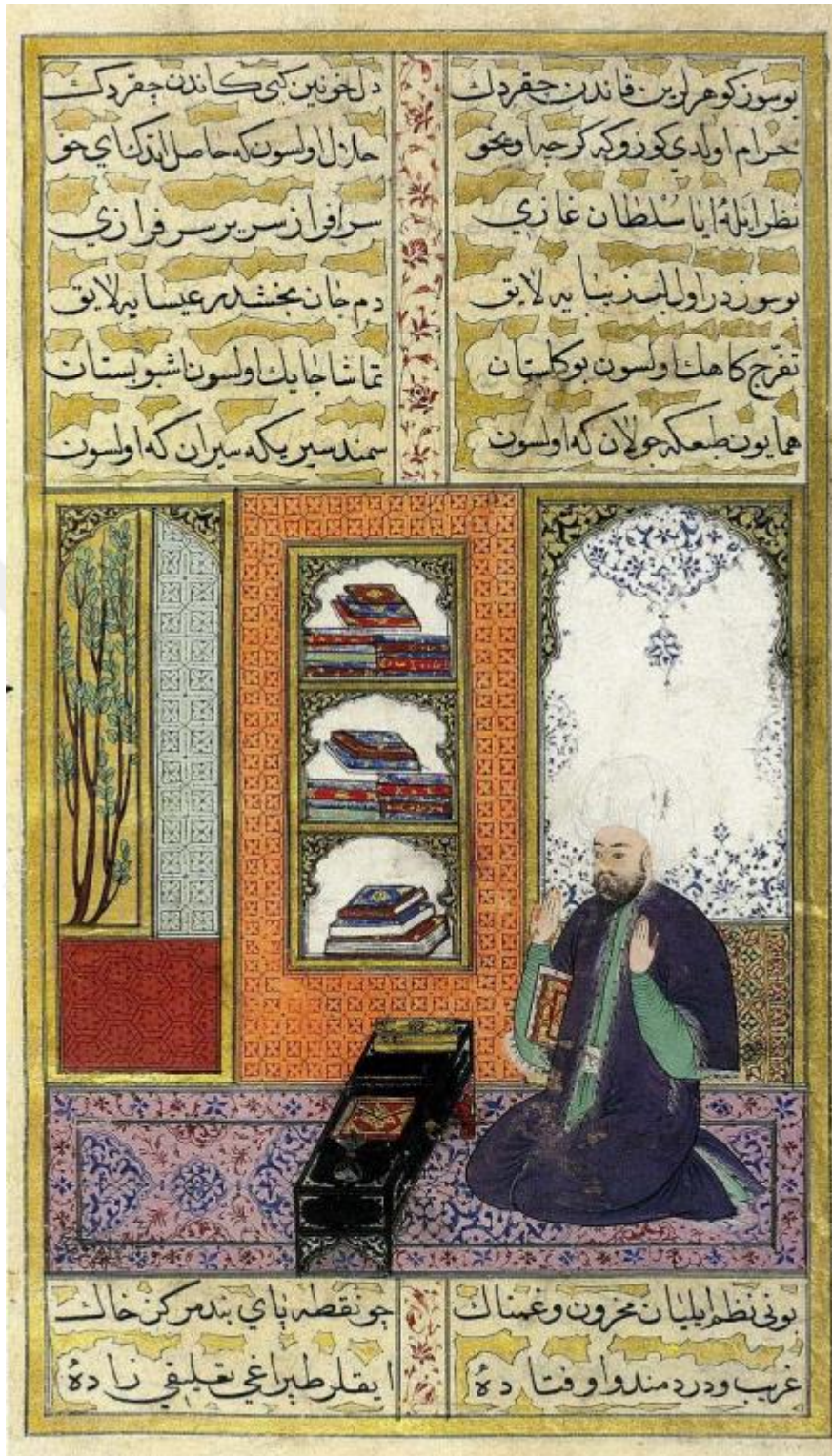
Resim 2: Bu Minyatür Firdevsi Gazne şehrine girmeden önce Unsuri, Ascedi, Ferruhi gibi şairlerle görüşüğünü anlatıyor. Firdevsi, Baysunguri Şehnâme, 13.

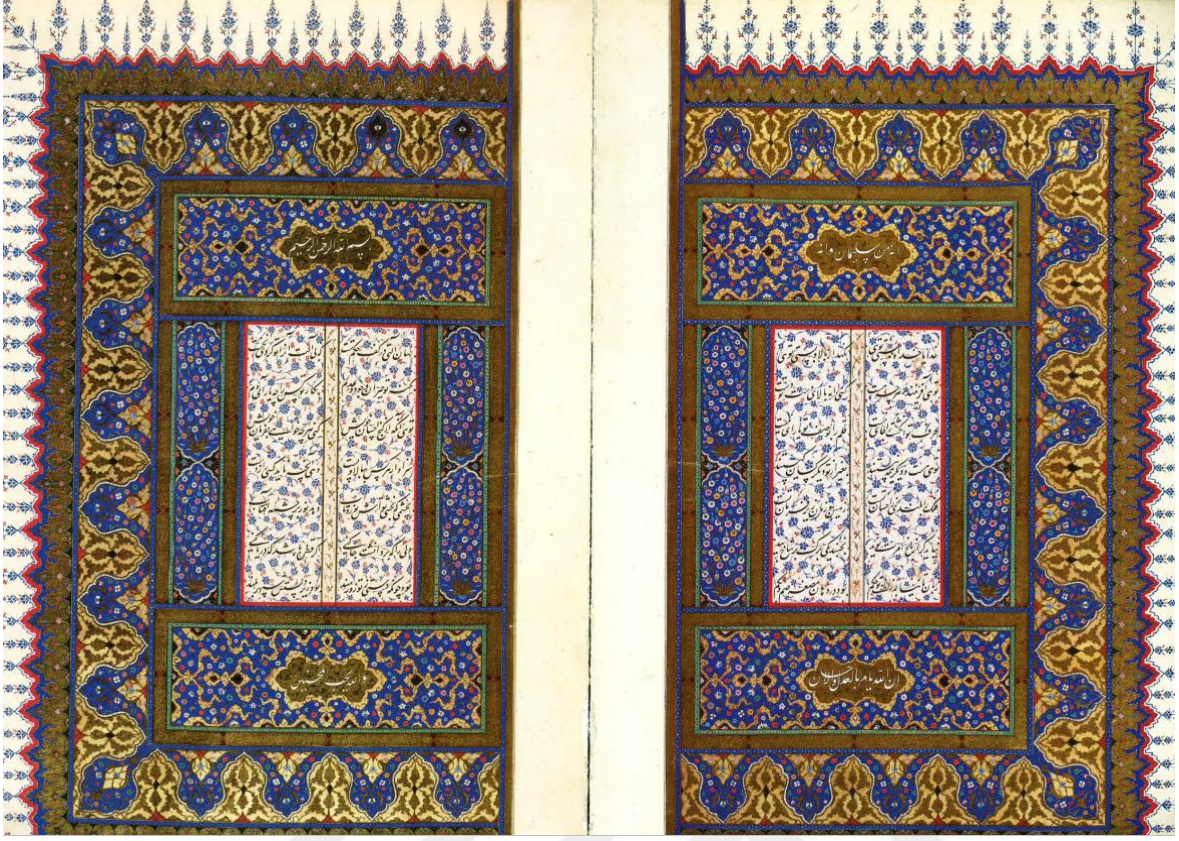
Resim 3: Bu minyatürde Şehnameci Tâlikîzâde, katibi ve nakkaş Osman çalışırken çizilmiştir. (Bağcı vd., *Osmanlı*, 182.)

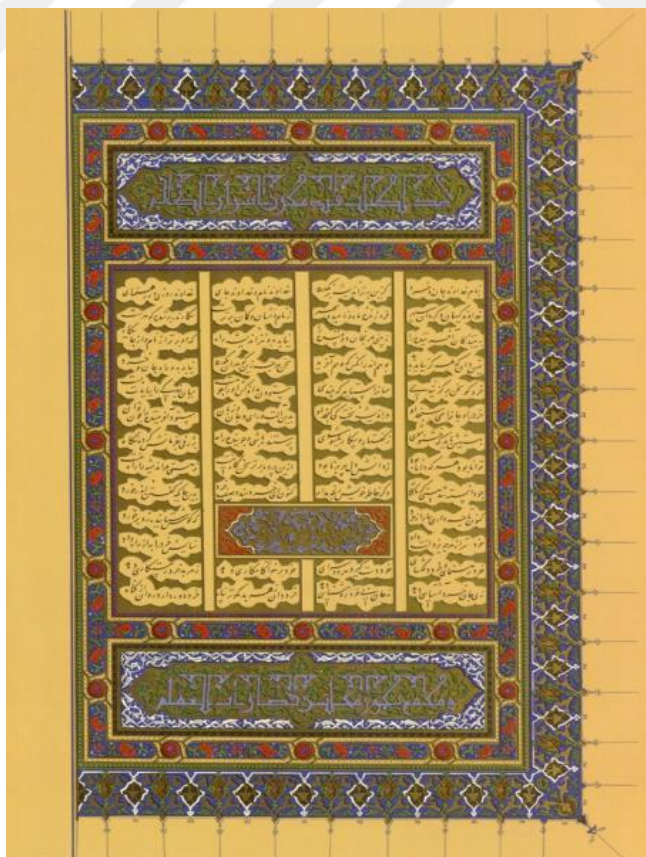
Resim4: Şehnameci Şehnâmecî Seyyid Lokman ve Divan Katibi Ahmed Feridun Bey ve Üstat Nakkaş Osman'ın müderris Şemseddin Ahmed Karabağî ile toplantısını gösteren minyatür. (Şehnâme-i Selim Han, 1581, TMS, 3595, y 9a (Bağcı vd., *Osmanlı*, 116.)

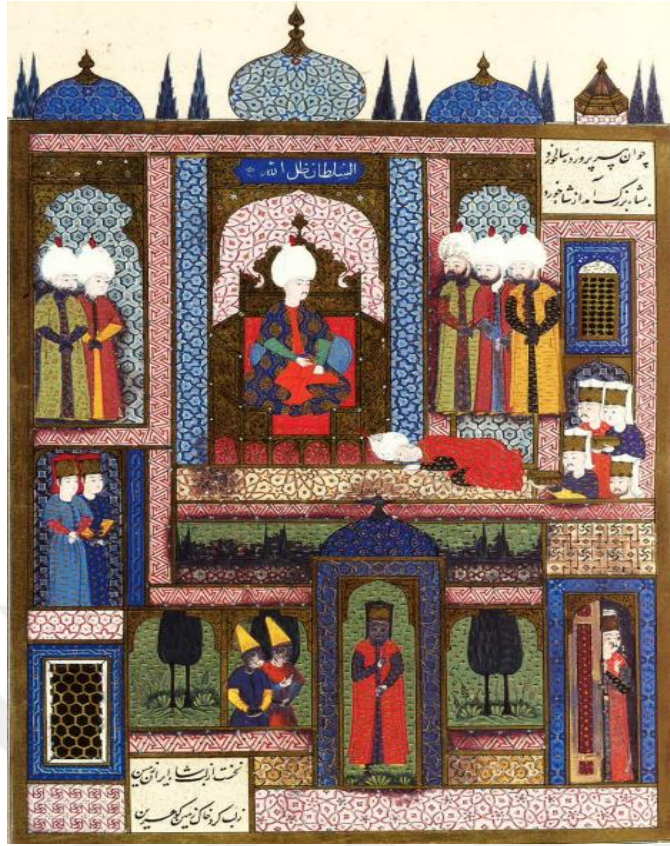
Resim5:Şehnâmecî Tâlikîzâde'nin portresi. (Tâlikîzâde, Şennâme-i Hümâyün, 1596, TSM,T.1965, y.119b.) (Bağcı vd., *Osmanlı*, 180.)

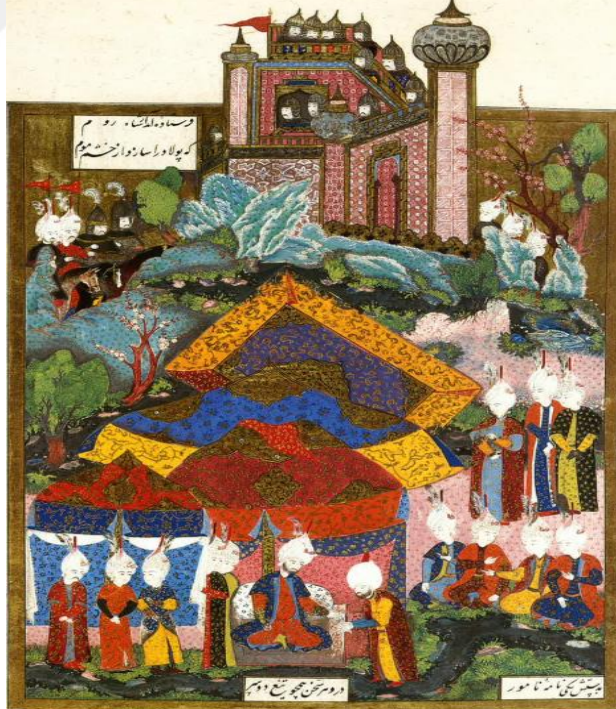
Resim 6: Süleymanname'nin münacat sayfası. Toprak, *Ârifî'nin Süleymanname'si*, 35.

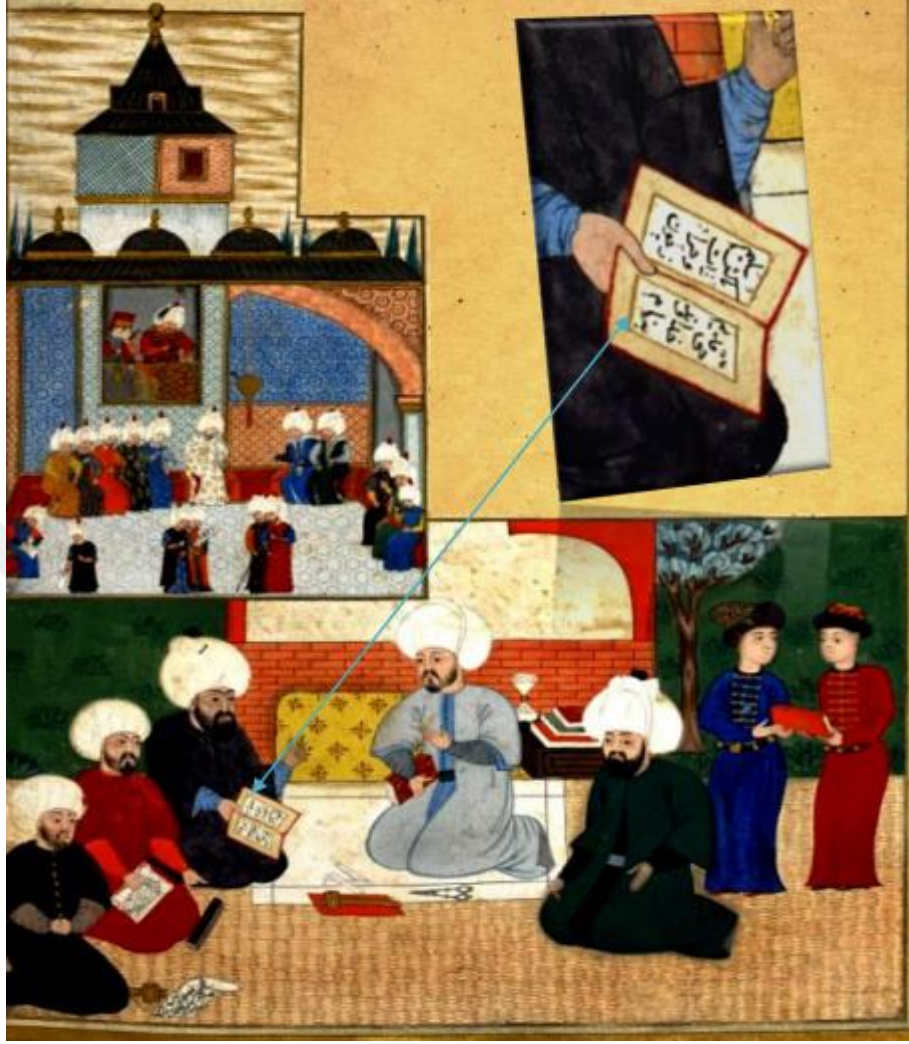
Resim 7: Firdevsî Şehname'sinin giriş bölümü. Firdevsî, *Baysungurî Şehnâme*, 13.

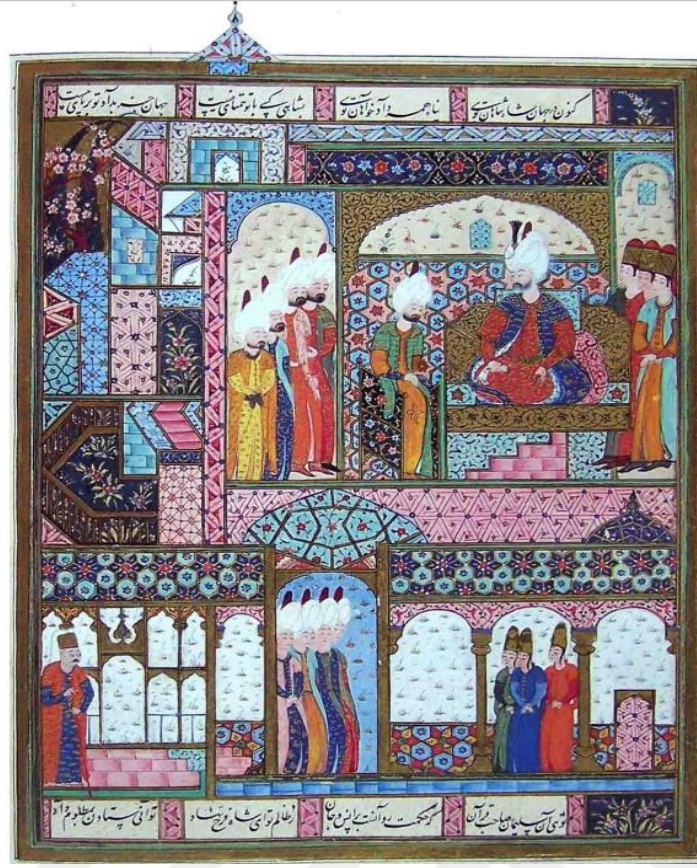
Resim 8: Safevi Devleti Elçisinin kabulü(Ârif, *Süleymanname*, 1558, TSM, 332a)(Atıl, *Süleymanname*, 186.)

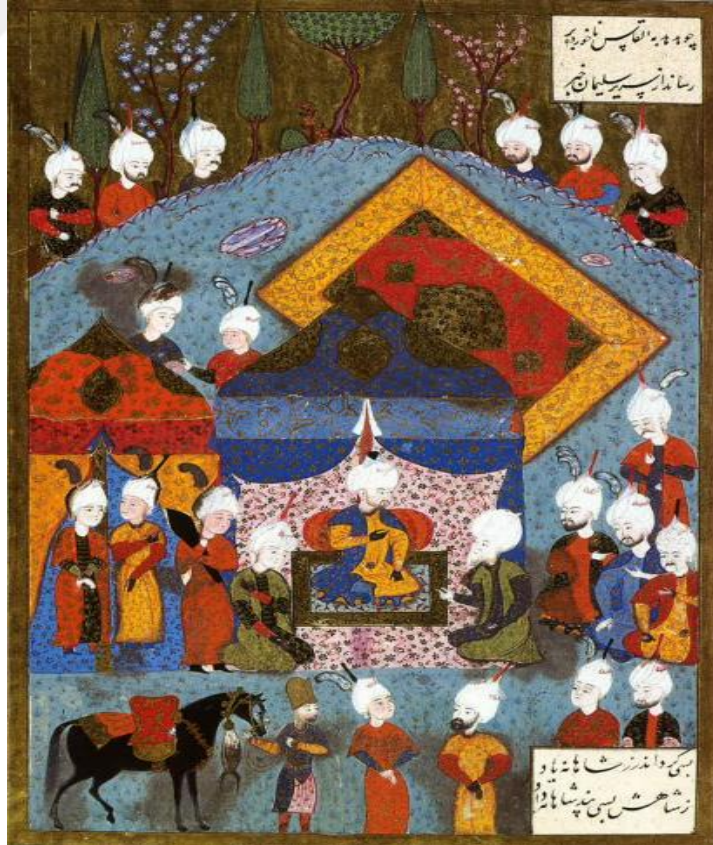
Resim 9: Osmanlı Elçisi Şah Tahmasb'ın huzurunda (Ârif, *Süleymanname*, 1558, TSM, H.1517, y.374a.) (Bağcı vd.,*Osmanlı*,106.)

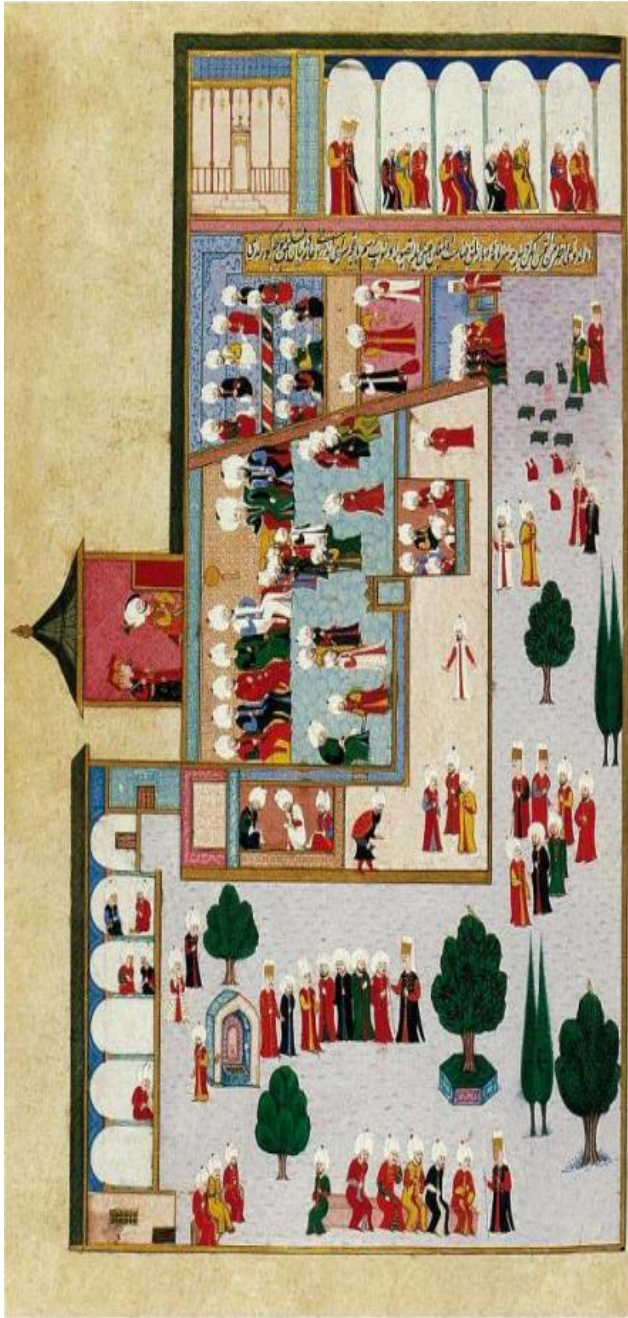
Resim 10: Selim-nâmede bulunan bu minyatür iki meclisi ve oturumu anlatmaktadır. Biri Sultan vezirleriyle bir meclis, ikincisi ise veziriâzam, diğer vezirler ve katipler arasındaki meclisi göstermektedir. Minyatürün kitap içindeki yazısı aşağıdan yukarıya doğru Farsça beyit içinde bulunuyor. Ahdi, *Şehnâme-i Selim Han*, 32

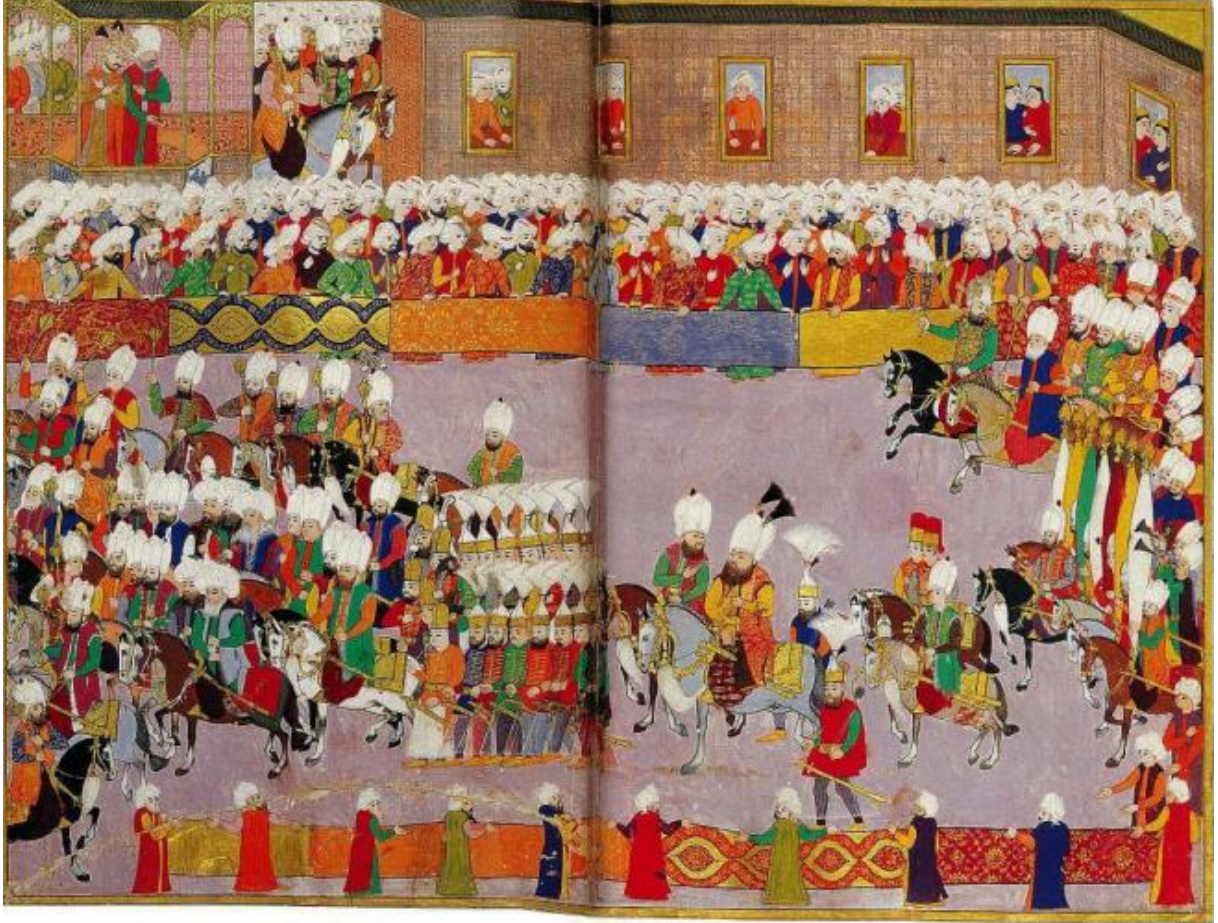
Resim 1: Kanuni Sultan Süleyman'ın huzuruna Elkas Mirza'nın gelmesi (*Süleymanname*, 1558, TSM,H.1517,y.471b.) (Bağcı vd,Osmanlı,100.)

Resim 2: Elkas Mirza, Sultanın elçisi Derviş Muhammed Çelebi'yi huzuruna kabul ediyor (*Süleymanname*, 1558, TSM,H.1549,y.506a.)(Bağcı vd,Osmanlı,100.)

Resim 13:Topkapı Sarayı'nın ikinci Avlusu. Seyyid Lokman, (*Hünernâme* I, 1584, TSM, H.1532, y.18b-19a.) (Bağcı vd., Osmanlı, 104.)

Resim 14: Sultan III. Mehmed'in Eğri seferi dönüşünde İstanbul'da karşılanması.(Tâlikîzâde, Egeri Fetihnâmesi ,1596-1600,TSM,H. 1609, 68b-69a.(Bağcı,Osmanlı,181.)

KAYNAKÇA

Abadi, Mahmut Hasan. “Şifahi ya ketbi Berersi nazariyyat merbut be ser çeşemey Şâhnâme”. *Custarhay Edebi Bahar Dergisi* 1 (Bahar 2015)16-18.

Abdülmumin, Muhammed Nureddin. *El-lugetu'l Farisiye*. Kahire: Mısır Encilo Kütüphanesi, 2003.

Afşar, İrec. “ *Orayantaliler'in Araştırmalarında Dakiki*”, *Danışkede Dergisi*. (Tahran 1976).109-110

Afyoncu, Erhan. “Nişancı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Afyoncu, Erhan. “Şemsî Ahmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Afyoncu, Erhan. “Talîkîzade Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar”. *Osmanlı Araştırmaları* 21 (1989), 287.

Afyoncu, Erhan. “Vekayi'nüvis Tabirine Dair”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 10 (2001), 11.

Afyoncu, Erhan. *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

Ahadi, Najeebullah. *Seyyid Lokman ve Selim Han-Name Şehnâme-i Selim Han*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ahdî,Bağdatlı , *Gülşen-i Şu'arâ*. Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.

Ahıskalı, Recep. “Reîsülküttâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/546-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Ahmedi, Cemal-Asgar Dadbe. “Horasan”, *İran Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi*. 2/351. Tahran: 1977.

Akıl, Ferhat. *Hünernâme I. Ciltteki Cûlûs Konulu Minyatürlerin Tasarım Çözümlemeleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akkaya, Mustafa -Eroğlu, Hasan. “Gelibolulu Mustafa Ali’nin Nüshatü’s Selâtin’i ve Adalet Kavramı”. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/3 (Aralık 2017), 100-111.

Akyol, Sevil. *Mehmed Muhyiddin Çelebi Tevârîh-i Âl-i Osmân*. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Albayrak, Nureddin. “Hamzanâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Ali, Paşa Mubarek. *Hutat Tefvikiye*, Kahire: Emiriyye Matbası, 2001.

Alikılıç, Dünder. *Ganizâde Mehmed Nadîrînin Şehnâme-i Nadiri’si*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Almaz, Hasan. *Şükrullah B. Şihabeddin Ahmed B. Zeyneddin Zeki Behcetü’t-Tevarih inceleme-metin-tercüme*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Alparslan, Ali. “Abdurahman Gubârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/167-169. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Anbarcıoğlu, Meliha. “Şeh-nâme-i Firdevsî ve Edebiyat-ı Türk”. *Doğu Dilleri Dergisi* (1981), 1-10.

Anhegger, Robert. “Muâli’nin Hünkârname’si”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 1/1 (1949), 145-166.

Arıkan, Zeki. *Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi, Tarih ve Sosyoloji Semineri Bildirileri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

Aristo. *Fen’üş-Şiir*, çev. Abdurrahman Bedevi, Beyrut: Dar es-Sakafa Yayınları, 1953.

Arkan, Mustaf. “Gazavatname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Arslan, Hüseyin. *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Arûzî, Nizâmî-i. *Çehâr Makale*. nşr. Muhammed Kazvînî. London-Leiden 1910.

Âsım, Necib. “Osmanlı Tarihi Nüvisleri ve Müverrihleri, Şehnâmeciler”. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 8 , Haziran (1327/1909),429-434.

Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’Arâ*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, (2018).

Atalay, Ahmet Refik. *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*. İstanbul: Türk Tarih Encümeni, 1930.

Atalay, Mehmet. “Unsurî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Atıl, Esin. *Süleymanname - The Illustrated History Of Süleyman The Magnificent*. New York: Harry N. Abrams, 1986.

Avcı, Remzi.(ed.).*Syahat Orayantalizm ve Bilgi Üretimi*.İstanbul:Hiper yayın, 2021.

Avfî, Muhammed. *Lübâbü'l-elbâb*. nşr. E. G. Browne – Muhammed Kazvînî. London-Leiden 1903-1906.

Aydın, Bilgin -Kazan, Hilal. “XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi”, *Osmanlı Araştırmaları* 38 / 38 (Aralık 2011),264.

Aydın, İbrahim Hakkı. “Molla Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/247-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Aynur, Hatice. “Mahremî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/390-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Azamat, Nihat. “İbrâhim Gülşenî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/304-305. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Babai, Tahir. “Caygah Muhaciran İran-i der Tarih Nigari Manzum Osmani”. *Pejhuşname Tarih Temedun İslâmi Dergisi* (Tahran 2016),54-73

Babai, Tahir-Hızri, Seyyit Ahmet-Hazreti, Hasan. “Nakşi Katiban İrani der tahavul ve tevsie Kitabet Derbari Osmani”. *Mutalat Tarih İslâmi Dergisi* 9/33 (Tahran 2017), 56.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Bağcı, Serpil – Çağman, Filiz - Renda, Günsel - Tanındı, Zeren. *Osmanlı Resim Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Bahar, Melik eş-Şûrâ. *Mucmel'ut-Tevarih ve'l-Kısas*. Tahran: Tahran Yayıncılık, 1939.

Bahar, Muhammed Tâki. *Sebük Şinasi*. Tahran: Perestu Yayıncılık, 2006.

Baş, Eyüp. “Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/103 (Nisan 2005), 103-132.

Baş, Eyüp. *Osmanlı Türkleride Arapça Tarih Yazıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Bayat, Azizullah. *Şinasi Menabi ve Mahiz-i Tarih-i İran*. Tahran: Emir Kebir, 1998.

Bayer, İsmail. "Kemal Paşazade'nin Fî Fadîleti'l-Lisânî'l-Fârisî Adlı Risalesinde Fars Diline Ait Görüşleri". *Mütefekkir Dergisi* 2 / 3, (Haziran 2015).

Bektaş, Ekrem. "Nisârî Ve Fihrist-İ Şâhân'ı". *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011), 10.

Bektaşoğlu, Mustafa. *Anadolu'da Türk İslâm Sanatı*. Ankara: DİB Yayınları, 2009.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futuhül Buldan*. Beyrut: Dâr Mektebet el-Hilal, 1988.

Belleten, Türk Tarih Kurumu. 9/13 (Ankara 1979), 69.

Biçer, Bekir. *Firdevsî-ı Rûmî ve Tarihçiliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.

Bilgin, Orhan. "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bilgin, Orhan. "Âyinnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/253. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhan. *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, haz. C. Eduard Sachau. (Leipzig 1878), 1/52.

Bivar, Hugh vd., *İran Bastan*, çev. Yakup Ajend. Tahran: İntişarat-i Mevla, 2006.

Brockelmann, Carl. *Tarih el-edeb el-ârâbi*, çev. Abdülhalim Neccâr, Yâkub Bekir, Ramazan Abdüttevâb. Kahire: Dârülmaârif, 1959.

- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletlerinin Tarihler*. Beyrut: Darül-İlm Lilmelayin, 1948.
- Browne, Edward Granville. *Tarih Edebiyatı İran*. Tahran: İbn-i Sina Kütüphanesi, 1956.
- Bursalı Muhammed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Dârü'ttîbâati'l-âmire, 1923.
- Büşra, Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1992.
- Câhız. *el-beyan ve 't-Tibyan*. Darü'l Fikr, 1968.
- Cami, Abdurrahman. *Baharistan*. Tahran: İtilât Yayıncılık, 1992 .
- Canseven, Meryem. *Ârifî'nin Süleymannâme'sindeki Taht Tasvirleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Cantar, Mehmet. “Cenâbî Mustafa Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/352-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Celil, Dosthah. *Ferayend tekvin-i Hamasa*. Tahran: İtilât Yayıncılık, 2004.
- Cevat, Ali. “Mevarid et-Taberî”. *Irak İlmi Kurumun Dergisi* (Bağdat 1951), 143-250.
- Çabuk, Vahit. *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*. İstanbul: Usul Yayınları, 2022.
- Çağman, Filiz. “Bihzâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/147-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çelebi, Âşık. *Meşâ'irü's-Şu'Arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018.
- Çelebi, Evliya. *Seyahetname*. İstanbul: İkdâm Matbası Yayınları, 1896.

Çelebi, Süleyman. *Vesîletü'n-necât*. haz. Faruk Timurtaş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.

Çelik, Ahmet Faruk. *Fethullah Ârif Çelebi'nin "Şehnâme-i Al-i Osman"ından Süleymanname*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Çerçi, Faris. *Künhü'l-ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âli'nin Tarihçiliği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Doktora Tezi, 1996.

Çil Halit, "İslâm Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2013), 82-83.

Dedeyev, Bilal. "16. yüzyıl Osmanlı Saraylarında Azerbaycanlı Hattât ve Katipler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (Ankara 2017), 89-113.

Demir, Özlem. "İdrîs-i Bitlisi'nin Selimşâhnâme Adlı Eseri ve İkinci Müellif Olarak Ebülfazl Mehmed Efendi'nin Metne Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme". *Bitlis İslâmiyat Dergisi* 4/1 (2022), 99-118.

Dînerverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-tivâl*, çev. Z. Akman-H. Z. Aytemür. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.

Dînerverî, Ebû Hanîfe. *El-Ahbârü't-tivâl*. Kahire: El-Mektebe el-Ezheriye, 1912.

Durdur, Arslan – Demir, Fatih. "Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuznâme-Selçuklu Tarihi". *Littera Turca Dergisi* (Ekim 2017), 265-272.

Dûrî, Abdülazîz. "Divan". Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Dûrî, Abdülazîz. *El-cuzur et-Trahiye lil-Şuubiyye*. Beyrut: Daru't-Talie, 1981,

Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mukaffa”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Ebrahimi, Davut. *Ârifî Fethullah Çelebi ve Futuhat-i Cemile'sinin Tenkidli Metni*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Ebû Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*. Beyrut: Darül Fikir el-Hadis, 1988.

Ebû Âli Bel'amî, *Tarih-i Bel'ami*. Tahran: Kültür Bakanlığı, 1962.

Ebû Osman Amr el-Câhiz, *Resail el-Câhiz*. Kahire: Hancı Yayıncılık, 1964.

Emecen, Feridun M. “Ali'nin Ayn'ı, XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Rumuzları”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 140-141.

Enverî, *Destürname-i Enveri*. İstanbul: Türk Tarih Encümen Külliyyatı Devlet Matbası, 1928.

Erdemir, Avni. “Sultan II. Osman , Fârisî, ve Dîvânçesi”. *Divan Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2/21 (2018), 161-234.

Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Türk Şairleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.

Erkan, Davut. *Matrâkçı Nasûh'un Süleyman-Nâmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Erkan, Mustafa. “Darîr”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/498. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Eroğlu, Süleyman. “XVI. Yüzyılda Bir Mevlevî Şair, Âsafî”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2009), 71.

Eroğlu, Zekeriya. *Şehnâme-i Lokman'ın Hüner-Namesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Eryılmaz, Fatma Sinem. *The Shehnamecis Of Kanûnî Sultan Süleyman, 'Ârif And Eflatun And Their Dynastic Project*. The University Of Chicago, 2010. https://en.wikipedia.org/wiki/Süleymannname#cite_ref-0_3-3. Erişim tarihi, 12.11.2022.

Esmail, Mohammad Ebrahim. *Kâşîfî' nin Gazânâme-i Rûm Adlı Farsça Eseri ve Türkçeye Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Eşki, Yudum. *Tâlikîzâde'nin Şemâilnâme-i Âli Osman'ı. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi a. 3592, ve Tasvirleri*. Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

eş-Şüşterî, Ziyâüddîn Mar'aşî. *Mecâlisü'l-mü'minîn*. Kum: Heyderiye Kütühanesi, 2012, 4/218.

Faruk Ömer, Fevzi. *el-İstişrak vet-tarih el-İslâmi*. Amman: el-Ehliye, 1998.

Fayda, Mustafa. "Muhmmmed b.Cerir Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Firdevsî,.eş-Şâhnâme,çev. el-Fetih b. Âlî el-Bindârî,ed.Abdullah Âzzâm.Kahire:Darül-Kütüp el-Mısriyye,1932.

Firdevsî,ebü'la kasım. *Baysungurî Şehnâme*, Tahran:Şuray Merkezi Ceşn-i Şahinşahi İran,1971.

Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-selâtîn*. İstanbul: Darü't-Dârü'ttıbâati'l-âmire, 1858.

Ferruh Fer, Ferzane - Hazai, Muhammed - Gulamali Hatem. *Nigargerî Osmani ba Ruykerd be Destavrdhayi Hüneri İran.Neşriye-I hünerhay-I Ziba Dergisi* 4/49 (2012),19-30

Gelibolu, Mustafa Âlî. *Künhü'l-Ahbâr*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Esad Efendi Nr. 2161, 166.

Gelibolu, Mustafa Âlî. *Menâkıb-ı Hünerverân*. İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1926.

Genç, Vural. *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi, İdris-i Bîdlîsî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Gibb, E. J. W. “Osmanlı Şiirinin Genel Karakteri”, çev. Ali Çavuşoğlu, *Osmanlı Araştırmaları* 28 (2006).

Gibb, Hamilton. *Dirasat Fii Hazarat-ı İslâm*. Beyrut: Darü'l-İlm il-Melâyyin, 1979, 154-155.

Goldziher, Ignaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmet Said Hatipoğlu, Cihad Tunç. Ankara: Otto Yayınları, 2019.

Göre, Zehra. “Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin Şecâ'at-Nâme'sinde Edebî Tasvirler”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 6/16 (İstanbul 2019), 401.

Gülşeni, Abdülkerim. “Zeban Farsî Der Kalmeruyı Türkan Osmani”, *Hüner ve Merdüm Dergisi* 172, 2.

Gülşenî, Muhyî. *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Gültekin, Hasan. “Firdevsî, Şeh-Nâme, Şeh-Nâmecilik ve Meşâhîr-i İslâm'da Firdevsî Maddesi”. *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science* 6/3 (France), 239-261.

Gülüm, Emrah. “Ahmedî Hakkında Bibliyografya Denemesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (2021), 193.

Güner, Ahmet. “Hamza El-İsfahânî ve Büveyhîler”. *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2004), 3-27 .

Gündüz, Şinasi. “Mecusilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* . 28/279-384. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gürbüz, Mehmet. “Ta’likîzâde Mehmed Subhî’nin Firâset-Nâmesi”, *Gazi Türkiyat Dergisi* 20 (Bahar 2017), 113-120.

Gürgânî Fahreddin , *Vîs ü Râmîn. Tahran: Bünyad-I Fwerheng İran, 1970.*

Gürsu, Uğur. “Osmanlı'daki Hükümdarlık Anlayışının Tarih-i Ebû'l-Feth'teki Yansımaları”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 43 / 43 (Aralık 2011), 67-84.

Hacısaihoğlu, Mehmet . “Bertold Spuler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* . 37/422-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Hafizi, Mine. “Ebû'l-Müeyyed-i Belhî”. *İran Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi-CGİE-* (Tahran 2020), 6.

Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Halit, İbrahim Ahmet. “Esre es-sakafa el-Farisiye fi sakafet el-Asır el-Abbasî el-Evvel”. *Mansûra Üniversitesi Edebiyat Dergisi* (Kahire 2010).

Hamevî, Yâkût. *Mucem el-udaba*. Beyrut: Dar Sadır, 1993.

Hamza el-İsfahani, *Târîhu sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ*. Beyrut: Dar Mektebet el-Hayat, 1961.

Hamza el-İsfahânî. *Sîretühû ve âsâruhû*. nşr. Hüseyin Alî Mahfûz. Bağdat: Sumer Yayıncılık, 1962.

Hanım Muradi, Emir. *Cümdi Şapur Dergisi* 2/7 (Ahvaz 2016), 3.

Hasanzade, Seyyit Teki. *Firdevsî ve Şehnâmesi*. Tahran: İntişarat Tus, 2011.

Hasanzade, Seyyit Teki. *Firdevsî ve Şehnâmesi*. Tahran: İntişarat Tus, 2011.

Hatemi, Emir. “Ramazanî, Hasan Şehidi, Azam”. *Cümdi Nişabur Dergisi* 7 (Ahvaz: 2016), 5.

Haydarzadeh, Tefvik. “Muhâcereti Ulmâyî İran be Devleti Osmânî”. *Ferheng Dergisi* 20-21 (Kış 1375/Bahar 1376), 49-94.

Hazine, nr. 1523, 1524.

Herodot, *Herodot Tarihi*. Abu Dabi: Abu Dabi Kültür Mirası Konseyi, 2007.

Hızri, Ali. “Tesir essekafe vel-edeb el-Farisi Fi Asar el-Câhiz”. *et-Turas Dergisi* 21 (Mustağnım 2021), 194-195.

Hûfî, Ahmed Muhammed. *Taberî*, Kahire: Kültür Bakanlığı, 1963.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*. Beyrut: Dar Sadır, 2011.

İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasen. *Târîh-i Taberistân*, nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî. Tahran: Kelale Haver Yayıncılık, 1941.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnü'l-Ahbâr*. haz. Yûsuf Ali Tavîl. Beyrut: Dar'ül Kitab el-Arabi, 1986.

İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin. *İhbarü'l Ulemâ Bi Âhabir'ül Hukâmâ*. Beyrut: Darü'l- Kütüp el-ilmiye 2005.

İbn-i Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede*. Beyrut: Dar'ül Fikir, 1981.

İbn-i Hişam. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Kahire: Mustaf el-Babi el-Halebi, 1955.

İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kub. *el-Fihrist*. Beyrut: Dar'ül Mârif, 1997.

İlya Pavlof Petruşevski vd., *Tarh-i İran*, çev. Kerim Kişaverz. Tahran: Peyam Yayıncılık, 1974.

İnalcık, Halil. "The Rise of Ottoman Historiography". Londra: The Royal Asiatic Society of Great Brita, 1965.

İpşirli, Mehmet. "Tâcü't-tevârih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/357-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

İsen, Mustafa. *Gelibolu Mustafa Ali*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defteri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003,69.

İşimtekin, Soner. "Feridun Bey Münşeâtında Yer Alan Farsça Mektuplar". *Doğu Araştırmaları Dergisi* 11 (Ocak 2013), 49-70.

Jenkinson, Hilary. *The English Archivist, A new Profession*. London: Lewis, 1948.
Kadıoğlu, İdris. "Câm-ı Cem-Âyîn'de Oğuz Kara Han Nesli ve Dede Korkut". *Kesit Akademi Dergisi* 10 (2017), 1-11.

Kaimi, Ferzad - Mekund, İsmail A. "Muerrifi ve Şinahti Süleymannâme". *Farsça Dil ve Edebiyatı Aylık Dergisi* (1397), 17.

Kanar, Mehmet. "Firdevsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/125-127. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kara, Necati. “Eban b. Abdülhamîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/65-66. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İbnü’n-Nedîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/171-179. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kars, Rûmeysa. “Seyyid Lokmân’ın ‘Zübdetü’t-Tevârih’ Adlı Eseri’ne Göre ‘III. Murad Dönemi -Feth-i Fas’ Bahsi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/3 (Eylül 2020), 974.

Karslızâde, Cemâleddin Mehmed. *Âyîne-i Zurefâ*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314.

Katip Çelebi, Mustafa. *Keşfü’z-zunûn’an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. Dersaâdet: El-Matbaatü'l-Ülâ, 1311.

Kayadibi, Fahri. “Fatih Sultan Mehmed döneminde Eğitim ve Bilim”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/8 (2003), 1.

Kazan, Hilal. “Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman’ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”. *Osmanlı Araştırmaları* 35 (2010), 127.

Kazan, Hilal. *Ehl-i Hiref Defterlerinde Kâtipler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Kazan Hilal-Aydın Bilgin. "XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi". *Osmanlı Araştırmaları* 38 / 38 (2011), 264.

Keyvani, Mecdeddin. “İskendername”. *İran Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi*. 8/1-2. Tahran: Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi Yayınları, 2020.

Kılıç, Hulusi. “Lârî Muslihuddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/103-104. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kınalızade, Hasan Çelebi. *Tezkiretü's-Şu'arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017.

Koç, Yahya. “Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin Miftâhü’s-Sa‘âde’sinde Tarih İlminin Yeri”. *History Studies Dergisi* 11/1 (2019), 203-223.

Köprülü, M. Fuad. “Anadolu Selçuklu Tarihi’nin Yerli Kaynakları”. *Belleten* CLVII/27 (1943), 393-395.

Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınevi, 1980.

Köprülü, Orhan F. “Uzun Firdevsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Köse, Feyza Betül. “Bir Entelektüel Müşrik, Nadr b. el-Hâris el-Abderî ve Mücadelesi”. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Bahar 2018), 69-85.

Kramer, Samuel Noah. *es-Sümeriyyün Tarihehum ve hazaratehum ve hasaisehum*. Bağdat: Darü'l-Basair, 2012.

Kuğu, Mustaf. 15. Yüzyıla Ait Şehnâme Tercümesi. Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Kurtuluş, Rıza. “Kânî-i Tûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/307. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kurtuluş, Rıza-İskender, Pala, “Mülemma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/537. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Kuzucular, Şahamattin. “Seyyid Lokman Aşuri Hayatı ve Eserleri”. *Geleneksel Sanatlar Osmanlı Minyatür Grevür Resmi Makale*. Hatay 2015.

Küçükdağ, Yusuf. “Karamânî Mehmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/449-451. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kütükoğlu, Bekir. “Lokmân b. Hüseyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kütükoğlu, Bekir. “Vak‘anüvis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/458. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Latîfî, Abdüllatif. *Tezkiretü’ş-Şu‘arâ ve Tabsıratü’n-Nuzamâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018.

Lebib Abdüsattar, *el-Hazarat*. Beyrut: Darü’l Meşrik, 2008.

Levend, Agâh Sırrı. “*Gazavâtnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey’in Gazavâtnâmesi*”. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.

Lütfî Paşa, Damad Çelebî. *Tevârih-i Âl-i Osman*. Kahire: Dar’ül-Beşir, 2018.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed’ ve’t-târih*, nşr. Clement Huart, Paris 1899-1919.

Melik, Rahim Rizazade. “Dibacey Şehanme Ebû Mansûri”. *Namey Encümen Dergisi* 13 (Tahran 2004), 127-132.

Merçil, Erdoğan. “Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti”. *Belleten* 64/239 (2000), 51-58.

Merdüme, Halil. *İbnü'l-Mukaffa*. Londra: Hindavi, 2019.

Mes’ûdî, Ebû'l-Hasen. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Kahire: Dar es-Savi, 1938.

Mes’ûdî . Ali b. Hüseyin . *Mürûcu’z-zeheb*. Kum: Darü'l-Hicre1988.

Meşkur, Muhammed Cevat. “Huday name”. *Berersihay Tarih Dergisi* 6/8, 14.

Miskeveyh, Ebü Ali Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya‘kub. *Tari İbn-i Meskeveyh*. Tahran: Suruş Yayıncılık, 2000.

Muceribi, Hasan-Gulami, Ali-Nuhbifer, Abbas Ali, “Mesûdî’nin et-Tenbîh ve‘l-işrâf Kitabındaki Tarih Yazıcılığı”. *Du Fasılname İlmi ve Pejhoşi Tarihnigeri Dergisi* 21)Tahran 2018), 137-138.

Muhammed Ebû El-Amâyım. *Asar el-kahire el-İslâmiye*. İstanbul: IRCİCA, 2003.

Muhammed Emin Reyyahi, *Zeban ve edeb-i Farsî Der Kalemroy Osmani*. Tahran: Pajeng Yayınları, 1990.

Muhammed Suheyl Kattuş, *Tarih el-Osmaniyyin*. Beyrut: Dar’ün-Nafais, 2008.

Muhammed Ufi. *Lubab el-Elbab*. Tahran: Fehri Razi Kütüphanesi, 1954.

Muhsin, Macit. “Şairlerin Tanıklıkları Üzerine Notlar, 971/1563 Yılında İstanbul’da Yaşanan Sel Baskını”. *Toplumsal Tarih Dergisi* 275 (2016), 24-29.

Mustafa, Şakir. *et-Tarih el-Arabi vel-Muerrihun*. Beyrut: Darü’l-İlm Lilmelâyin, 1983.

Mutahhari, Murtaza. *İslâm ve İran Arasında Karşılıklı Hizmetler*. Tahran: Sadra Yayıncılık 1997.

Mutlak, Celal Hâliki. “Ez Şâhnâme ta Hudayname-Şahanameden Hudaynamaya”. Tahran: *İran Bastan Dergisi* 7/1-2 (2007), 24.

Mutlak, Celal Hâliki. “Nigahi Taze Be Zindigi Namey Firdevsî”. *Namey İran Bastan*. (Tahran 2006), 16.

Mürselpur, Muhsin. “Baztabı ulguyu mülkdari Der Kanun-i Şahiñşahi”. *Tarihi Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/4 (Ocak 2022), 123.

Nev’izâde, Atâyî. *Hadâiku’l-hakaik fî tekmileti’ş-Şekaik* “Zeyl-i Şekaik”. haz. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Nevruzi, Yakup - Abberin, Seyfeddin. “Şâhnâme Der Edebiyat Turki Osmani”. *Fasılname Pejoheşhay Edebiyatı Tatbiki Dergisi* 4/4 (2016), 129-131.

Nöldeke, Theodor. *Hamase-i Milli-i İran. Tahran:Merkez-i Neşr-i Sipider, 1948.*

Özaydın, Abdülkerim. “Hamza el-İsfahânî”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Özcan Abdülkadir, “Feridun Ahmed Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/396-397. İstanbul. TDV Yayınları, 1995.

Özcan, Abdülkadir. “Heşt Bihişt”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/271-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özcan, Abdülkadir. “II.Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Osmanlı Tarihleri”, *FSM Araştırmaları Dergisi* (2013), 143.

Özcan, Abdülkadir. “İdris-i Bitlisî”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özcan, Abdülkadir. “ Kanûnî Sultan Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*. ed. Zeynep Tarım Ertuğ. 148. İstanbul: 2008.

Özcan, Abdülkadir. “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* (2013), 271.

Özcan, Abdülkadir “Şükrî-yi Bitlisî ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

Özel, Oktay-Öz, Mehmet. *Söğütten İstanbul’a*. İstanbul: İmge Kitap Evi Yayınları, 2005.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Urmiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/179. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özkuzugüdenli, Bülent. *Ta’likî-Zâde Mehmed Subhî Tebrîziyye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Öztürk, Mürsel. “Rûdekî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Öztürk, Necdet. “Hadîdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Öztürk, Necdet. *Hadidi Tevarih-i Al-i Osman 1299-1523*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

Parmaksızoğlu, İsmet. “Abdurahman Gubârî’nin Hayatı ve eserleri”. *Tarih Dergisi* 1/1-2 (Mayıs 1950), 354.

Parmaksızoğlu, İsmet. “Yeni Bir Şehnâme”. *Belleten* 46/182 (1982), 20.

Pilo, Salih Adem. “Hevle eş-Şiir et-Talimi”. *Medine-i Münevvere İslâmi Üniversitesi Dergisi*, ty.

Ramazanzâde, Mehmed Çelebi. *Târîh-i Nişancı*. İstanbul: Dârü’ttîbâatî'l-âmire, 1862.

Ravi, Sabit İsmail. *el-İrak fii el-asr el-Emevi*. Bağdat: Dar’ün-Nahza, 1965.

Razi, Âbul-Mafahir. *İran Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi*. 6/2565. Tahran: Büyük İslâm Ansiklopedisi Merkezi Yayınları, 2020.

Rızazade Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran ve Türkiye*, Tahran: Meyden Azadi Yayını, 1341.

Rosenthal, Franz. *‘İlmü’ t-târîh ‘inde’ l-müslimîn*, çev. Sâlih Ahmed el-Alî. Beyrut: Risale Muessesesi, 1983 1963.

Rukiye, Himeti. “Hamaseyi Dakiki ve Yadgar-i ziriran”. *Namey-i Parsi Dergisi* 52 (2010), 128-145.

Saburi, Fatime. “Pişgaman-ı Tarih Nigar İrani ta Karni Pencüm Hicri”. *Mişkât Dergisi* 28/102 (Mayıs 2009), 105-129.

Sadiki, Eşref Ali. *Tekvin-i zaban-i Farsî*. Tahran: Danışgah Azad İran, 1978.

Safa, Zebîhullah. *Hamâse-Serâyî der Îrân tâ Karn-i Çehârdehom-ı*. Tahran: İbn-i Sina, 1972.

Safa, Zebihullah. *Tarih Edebiyatı İran*. Tahran: Firdevs Yayıncılık, 1987.

Sağırlı, Abdurrahman. “Süleymannâme”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/124-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Salihi, Nasrullah. “Temulati der Tarih Nigar-i Fars-i der devreyi Osmani”. *Mutalat Tarih İslâmi Dergisi* 30 (Tahran 2011), 101.

Sâmiri, İhsan Zennun. *el-Hayat el-ilmiye Zemen es-Samaniyyin*. Beyrut: Dar’ül Talia, 2001.

Sarıbıyık, Mustafa. *Hasan Kâfî Akhisari'nin Usûlü'l-hikem Fi Nizamil-Alem Adlı Eseri Üzerinde Bir Kritik*. Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Saygan, Çağlar. *Kemâlpâşâzâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmân Adlı Eserinin VI. Defterinin Transkripsiyonu*. Muğla: Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Seyf, Ebdurrıza. “Baztab-ı Şâhnâme-yı Ferdevsi Der mesnevi Manevi”. *Edebiyat ve İnsani Bilimler Dergisi* 2/56 (Tahran 2005), 40.

Spuler, Bertold vd. *Tarih Nigari İran*, çev.Yakup Ajend. Tahran: Neşri Gustere, 1982.

Spuler, Bertold. *İran der Kurûn-i Nuhustîn-i İslâmî*. Tahran: Şirket İntişarat ilmi ve Ferhengi, 2013.

Spuler, Bertold. *Moğul Zamanında İslâm Dünyası*. Şam: Dar Hassan, 1982.

Sûlî, Ebû Bekir. *el-Avrak*. Kahire: Emel Yayıncılık, 2004.

Sümer, Faruk. “Dihkan”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: 1311/1893, 2/523.

Şahin, Haşim. “Menâkibnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/112-114. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Şakir, Rabia Mizhir. *el- Munteheb Min tarih el-Cenabî-Cenabi Tarihinden Seçmele*. Amman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Şanlı, Saadet. *Şehnâme'ci Tâlikîzâde'ye göre Osmanlı padişahlarının şairlikleri - Tâlikîzâde Şehnâmesi ,V. Hassa,'nın edisyon kritiği-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Şebânkâreî, Muhammed. *Mecma 'u 'l-ensâb fî 't-tevârih*. Tahran: Emir Kebir, 1984.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbası, 1895.

Şemseddin Sami, *Kâmûs 'el-a 'lâm*. İstanbul: Mihran Matbası, 1889.

Şerafettin Turan, “Hoca Sâdeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/196-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Şerefeddin Turan, “İbn-i Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi”. *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*. ed. H. Bolay vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1986.

Şeybani, Ebû Abdullah. *el-Asıl*, Doha: Evkaf ve İslâmi İşler Bakanlığı, 2012.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Müluk*. Beyrut: Darül-Kütüp el-ilmiye, 2009.

Tafazuli. Amed . *Minuy Hired*, Tahran:Bunyâd Ferheng İran,1975.

Taha Neda, *Dirasat fî eş-Şehnâme*. İskenderiye: Dar'üt-Talip, 1954.

Tahrani, Ağa Buzurk. “*Ez-Zerie ila Tasanifeş-Şia*”, Tahran: bank Milli İran, 1983.

Taner, Timur. *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. Ankara: İmge Kitapevi, 1994.

Tarih Sistan, thk. Meliku's-Şuara Bahar. Tahran: Pedidey haver, 1987.

Taşbaş, Erdal. “Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserlerine Kısa Bir Bakış”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi 1/2 (Antalya 2011)*, 213-214.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'Mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, ter. Muhammet Hekimoğlu. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Taşköprizâde, Ahmed. *eş-Şeka'iku'n-Nu'mâniyye*. Beyrut: Darül-Kitap el-Arabi, 1975.

Tayşi, Mehmed Serhan. “Kıyafet İlmi ve Seyyid Lokman Çelebi'nin Kıyafet-Namesi”. *İslâm Medeniyeti Dergisi* 7/38 (İstanbul 1979), 91.

Tevhid, Ahmed. “Hünernâme”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 1 (İstanbul:1910).

Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Gümüş Matbası, 1986.

Toprak, Filiz Adıgüzel. *Ârifî'nin Süleymannâme'sindeki Minyatürlerde Saltanata İlişkin Simgeler*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanatta Yeterlilik Tezi, 2007.

TSMA No, 1862/1.

Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri. Ankara: H-20-01-987.

Uzun, Mustafa İsmet. “Ganizâde Mehmed Nadîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/355-356. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ünver, İsmail. “Hâmidî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Veşmgir, Keykavus. *Kabusnâme*. Tahran: İbn-i Sina, 1956.

Woodhead, Christine. “Şehnâmecî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Woodhead, Christine. “İbrahim Mülhemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/323-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Woodhead, Christine. “Tâlikîzâde Mehmed Subhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/510-511. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Woodhead, Christine. *Tâlikî-zâde’s Şehnâme-i Hümayûn A History of the Ottoman Campaign Into Hungary 1593-94*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.

Yağı, İsmail Muhammed. *Mesâdir et-Tarih el-Muasır*. Riyad: Dar’ül İbikan, 2013.

Yazıcı, Tahsin. “Ârifî Fethullah Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/371-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yazıcı, Tahsin. “Dakîkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Yazıcı, Tahsin. “Ebû Ali Bel’amî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/390. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Sehl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/275-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yıldız, Kenan. *Tâlikîzâde Mehmed Subhî’nin Gürcistan Seferi Tarihçesi, Tahlil ve Metin*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Yıldız, Sara Nur. “Şükrullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yılmaz, Yusuf Şevki. “Taşköprizâde Ahmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Yördem, Esra. “Sefer ve Savaşların Düzyazı ve Şiir Diliyle Aktarımı, Kadızâde ve Gazavât-ı Sultan Selim Han”. *Doğu Araştırmaları Dergisi* 19/1 (2019), 47-48.

Yurdaydın, Hüsain Gazi. “Matrakçı Nasuh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi. “Bostan’ın Süleymannamesi”. *TTK Belleten* 19/74 (Nisan 1955), 202.

Yusuf el-Hadi. *Fârsnâme li-bin’l Belhî*. Kahire: Darü’Sakafe el-Cedide Yayıncılık, 2001.

Zehebî, Şemseddin Türkmani. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Kahire: Darül-Hadis, 2000, 3/1150.

Zehr-i Mâr-zâde Seyyid Mehmed Rıza. *Rızâ Tezkiresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2017.

Zerrinkup, Abdülhüsain. *Tarih-i İran bedez İslâm*. Tahran: Emir Kebir Yayıncılık, 2007.

Zühaylî, Vehbi. *el-İmam Et-Tabaeri Şeyhül l-Müfessirin*. Şam: Darü’l-Kalem, 1999.

Netham İZZADDİN M. Ali, Osmanlı Tarih Yazıcılığında Fars/İran Tarih Yazıcılığının
Şehnâmecilik Kurumu Özelinde Etki Boyutu, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Eyüp

BAŞ, 189 s.

ÖZET

Tezimizde öncelikli olarak Fars/İran tarih yazıcılığının Osmanlı tarih yazıcılığı üzerindeki etkisi, sonrasında da bu tarih yazıcılığının bir ürünü olan şehnâmeciliğe yansımaları ve ayrıca İran tarih yazıcılığının oluşumunda payı olan etkenler mercek altına alınacaktır. Araştırma neticesinde ortaya çıkacak faktörleri belirleyip Osmanlı Devleti'ni ve Osmanlı tarih yazıcılığını nasıl etkilediğini inceleyeceğiz. Bu etkilerin arasında İran'dan gelen müelliflerin, mezhebî yahut siyasi nedenlerle vatanlarını terk edip Osmanlı'ya sığınmalarının ne derece etkisi olduğu özellikle ele alınarak sosyal, dinî ve siyasi sebeplerin tesiri değerlendirilecektir. Araştırma, Fars/İran tarih yazıcılığının Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir tür olarak “Şehnâmecilik” üzerindeki etkisini, ortaya çıkışındaki rolünü ve bu türün doğuşu ile kültürler arası etkinin yayılımını tüm boyutları ile ele alarak tarih sahnesinde coğrafyaların kesişmesine sebep olan bu edebî etkileşim tespit edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, İran, Farsça, Tarih Yazıcılığı, Şehnâme, Şehnâmecî.

ABSTRACT

This thesis will explore the impact of Persian/Iranian historiography on Ottoman historiography, its manifestation on Shahnameh writing, an output of this type of historiography, and also the factors that play a role in the formation of Iranian historiography. We will determine the factors that will emerge as a result of the research and examine how they affect the Ottoman Empire and Ottoman historiography. We will particularly discuss the influence of the authors coming from Iran after leaving their homelands for sectarian or political reasons and taking refuge in the Ottoman Empire, and evaluate the effects of social, religious and political reasons. The study aims to discuss the impact of Persian/Iranian historiography on Shahnameh writing as a genre used in the Ottoman Empire, its role in the emergence of Shahnameh writing, and the spread of intercultural influence after the emergence of this genre in all its dimensions. It will also try to determine the literary interaction that caused the intersection of regions on the stage of history.

Keyword: Ottoman , İran, Persian , historiography, Shahnameh, Shahnameh author.